А. І. Бельскі, Л. К. Цітова

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

Вучэбны дапаможнік для **6** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Дапушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2016

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Беи)я721
Б44

Р э ц э н з е н т ы:

вучоны савет дзяржаўнай навуковай установы «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі» (намеснік дырэктара па навуковай рабоце філіяла «Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы», канд. філал. навук, член секцыі філалагічных дысцыплін Дзяржаўнай камісіі па падрыхтоўцы падручнікаў у гуманітарна-грамадазнаўчай сферы *С. Л. Гаранін*);

настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі, намеснік дырэктара па вучэбнай рабоце ўстановы адукацыі «Мінская дзяржаўная гімназія-каледж мастацтваў», член секцыі філалагічных дысцыплін Дзяржаўнай камісіі па падрыхтоўцы падручнікаў у гуманітарна-грамадазнаўчай сферы *Н. М. Рагатоўская*;

настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Сярэдняя школа № 85 г. Мінска» *А. У. Ментуз*

На вокладцы рэпрадукцыя карціны Валянціна Варэцы і Ляілі Варэца «Францішак Скарына»

Бельскі, А. І.

Б44 Беларуская літаратура : вучэб. дапам. для 6-га кл. установ агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / А. І. Бельскі, Л. К. Цітова. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2016. — 312 с. : іл.

ISBN 978-985-559-619-7.

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Беи)я721

ISBN 978-985-559-619-7

КНІГА АДКРЫВАЕ СВЕТ

Дарагія шасікласнікі!

Вы разгарнулі кнігу, якая на працягу навучальнага года будзе вам дарадцам і спадарожнікам на ўроках роднай літаратуры.

Шчаслівы той чалавек, хто любіць чытаць. Ён заўсёды сярод добрых і надзейных сяброў — кніг. Кніга — найвышэйшы здабытак людской мудрасці, яна захоўвае памяць пра чалавечы род, нашых продкаў, падзеі мінулага.

Вам, напэўна, вядома, што доўгі час кнігі былі рукапіснымі. Вялікім дасягненнем стала для чалавека друкаваная кніга. У Еўропе пачатак кнігадрукаванню паклаў Іаган Гутэнберг. Следам за ім у 1517 годзе славуты сын беларускай зямлі Францыск Скарына надрукаваў першую кнігу на роднай мове. Ён даў прыклад у кнігадрукарскай справе іншым усходнеславянскім народам. Так, першыя кнігі ў Расіі і ва Украіне былі надрукаваны на пяцьдзясят гадоў пазней.

«Кнігі — сябры...» — так лічыў пісьменнік Уладзімір Караткевіч. Ён добра ведаў, якім складаным і цяжкім быў лёс тых людзей, што імкнуліся даць свайму народу святло ведаў. У XIX стагоддзі гэта былі кніганошы, якія, рызыкуючы воляй і жыццём, прыносілі ці прывозілі кнігі з-за мяжы. Кніга адкрывае акно ў вялікі свет, узбагачае ведамі, яе

прызначэнне — зрабіць чалавека адукаваным, добрым, чулым і сумленным.

Прачытаныя ў дзяцінстве кнігі мелі выключнае значэнне і для будучых вялікіх пісьменнікаў. Пра гэта сведчаць іх прызнанні і ўспаміны. Асаблівая роля належыць кнігам на роднай мове. Цікавасць да іх абудзіла да ўласнай творчасці Янку Купалу, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча... З кнігамі яны не развіталіся ўсё жыццё. Максім Багдановіч па кнігах з бацькавай бібліятэкі вывучаў родную мову, народныя традыцыі і мінулае Беларусі. Ён чытаў лепшыя творы пісьменнікаў свету на розных замежных мовах, амаль заўсёды хадзіў з кнігай. Нездарма сябры называлі яго Максімам-кніжнікам. Максім Багдановіч стаў адным з адукаваных, культурных людзей свайго часу.

Гэткім жа вялікім кніжнікам быў пісьменнік Янка Брыль. Ён надзвычай шмат чытаў, захапляўся творчасцю беларускіх, рускіх, польскіх і іншых пісьменнікаў. На яго пісьмовым стале заўсёды можна было заўважыць новую кнігу.

Кніга падтрымлівае нас у цяжкую хвіліну, дапамагае разабрацца ў складаных жыццёвых сітуацыях, канфліктах, каб прадухіліць магчымыя памылкі. Прачытаем адну-дзве старонкі — і адбываецца цуд: перад намі выразна паўстаюць малюнкі жыцця, а героі ўспрымаюцца быццам жывыя, рэальныя людзі. Смелыя, высакародныя, гордыя, яны адкрываюць таямніцы прыроды, вандруюць па розных мясцінах, мінулых эпохах, спрабуюць зазірнуць у будучыню.

І мы жывём разам з героямі кніг — хвалюемся, радуемся, сумуем. Мы нібыта бачым іх, чуем іх

галасы. Мы ўражаны сілай мастацкага слова, намі авалодваюць пачуцці, яшчэ не зведаныя ў жыцці.

Аднак знаёмства з мастацкім творам — гэта не толькі захапленне, задавальненне сваёй цікаўнасці. Гэта яшчэ і сур'ёзная праца розуму, душы: каб спасцігнуць мастацкую карціну жыцця, неабходна мець чытацкі талент: багатае ўяўленне, назіральнасць, жаданне зразумець героя, суперажываць яму. І ўмець разважаць, ацэньваць, супастаўляць, выразна чытаць. Патрэбна таксама ведаць некаторыя асаблівасці пісьменніцкага майстэрства, бо мастацкі твор — вынік глыбокага роздуму, перажыванняў аўтара, плён яго жыццёвага вопыту, творчай фантазіі, працы над кожным словам і вобразам.

Гэты вучэбны дапаможнік пазнаёміць вас з асобнымі тэкстамі, створанымі на працягу многіх стагоддзяў. Чытайце іх не спяшаючыся. Думайце і разважайце над кожным творам, старайцеся знайсці адказы на пытанні, выканаць прапанаваныя заданні (творчыя заданні пазначаны зорачкай *). Спрабуйце і свае сілы ў літаратурнай творчасці. Калі што не зразумееце, звяртайцеся да настаўніка, карыстайцеся слоўнікамі і даведнікамі.

І не забывайце наказ нашага славутага продка Францыска Скарыны, першадрукара і асветніка, мастака і пісьменніка, які вучыў нашчадкаў любіць кнігу — крыніцу ведаў і мудрасці чалавечай, шанаваць як святыню родную мову, берагчы зямлю, на якой узгадаваны, не шкадаваць сіл, каб годна служыць свайму народу.

Плёну і поспехаў вам на шляху пазнання свету, на шляху спасціжэння Дабра і Прыгажосці!

1. Паразважайце, чаму шчаслівы той чалавек, які сябруе з кнігай, шмат чытае.
2. Як прыйшла да нас кніга? Хто паклаў пачатак кнігадрукаванню?
3. Раскажыце пра ролю кнігі ў жыцці славутых беларускіх пісьменнікаў.
4. Якое прызначэнне мастацкай кнігі? У чым вам бачыцца яе каштоўнасць?
5. Чым з'яўляецца для вас чытанне мастацкіх твораў:
   а) крыніцай разнастайных ведаў;
   б) задавальненнем сваёй цікаўнасці;
   в) знаёмствам з захапляльнымі гісторыямі, падзеямі, смелымі і высакароднымі героямі;
   г) сур'ёзнай і ўдумлівай працай;
   д) магчымасцю адпачыць, з карысцю для сябе бавіць вольны час?

   Абгрунтуйце зроблены вамі выбар.
6. Разгледзьце на вокладцы вучэбнага дапаможніка рэпрадукцыю карціны Валянціна Варэцы і Ляілі Варэца «Францішак Скарына». Якім паўстае на палатне наш славуты вучоны і першадрукар? Раскажыце, што вы ведаеце пра Скарыну.
7. У адным з твораў паэт Максім Танк зазначае, што сёння мы маем *ад Скарыны-бацькі кнігу.* Як вы думаеце, чаму ён называе Скарыну *бацькам*?
8. * Падрыхтуйце вуснае выказванне на адну з наступных тэм: «Мая любімая кніга», «Кніга — сябар і дарадца», «Кніга навучыла, падказала, дапамагла...».
9. Наладзьце ў класе выставу вашых улюбёных і самых цікавых кніг беларускіх аўтараў.
10. Парайце аднакласнікам кнігу, якая вам найбольш спадабалася, і патлумачце, чаму яе варта прачытаць.

МОЙ РОД. РОДНАЯ ЗЯМЛЯ. НАРОД

УЛАДЗІМІР ЛІПСКІ

АД РОДУ — ДА НАРОДУ

(З кнігі «Я»)

Я, Ты, Ён, Яна — людзі на планеце Зямля.

Што мы робім?

Жывём!

У прызначаны для нас гістарычны міг дыхаем і думаем, працуем і харчуемся, пазнаём свет і сябе, весялімся і плачам, спрачаемся і радуемся, кахаем і ненавідзім, ваюем і сябруем...

Вучоныя з Японіі збіралі звесткі пра гены[1] ў людзей розных рас на Зямлі. Вывад адназначны: усе галіны чалавецтва маюць адну прародзічку, агульную Маму. Яна жыла каля двухсот тысяч гадоў назад недзе ў Афрыцы. А мы, яе дзеці, жывём у розных краінах і ніяк не можам дамовіцца аб міры і згодзе...

---

[1] *Ген* — часцінка спадчыннага рэчыва, з дапамогай якога прыкметы і ўласцівасці бацькоў перадаюцца нашчадкам.

Корань сілкуе дрэва, дае яму моц. Расце дрэва, множыцца і... гіне. Ці па ўзросце падае, ці ад сякеры дрывасека, ці ад хвароб, ці ад нядбайнасці гаспадароў. А на яго месцы вырастае новы ствол. Жыццё прадаўжаецца!

У кожнага сямейнага радаводу — сваё дрэва. У яго свае карані, ствол, галіны, лісце, насенне, плады.

У прыродным лесе растуць дуб, ліпа, граб, клён, бяроза, асіна...

У лесе чалавечым жывуць Дубовікі, Ліпскія, Ліпніцкія, Грабаўскія, Клёнскія, Асінаўскія...

Лес прыродны не можа расці без кустоў, парасткаў, зараснікаў. Ёсць дрэвы-волаты і карлікі, засохлыя і крывыя, кучаравыя і абкарнаныя[1]. Гэтак жа і ў лесе чалавечым...

А я веру: у кожнага чалавека сваё Я. Непаўторнае!

Кожны чалавек — Асоба!

Кожнае чалавечае жыццё — Кніга!

І глыбока ўсвядоміў новую ісціну: чалавек — гэта цэлая планета.

Не верыце?

А давайце разам намалюем гэту чалавечую планету. У цэнтры паставім — Я. Гэта толькі ў алфавіце Я — апошняя літара. А ў жыцці кожнае Я — галоўная фігура на Зямлі, стрыжань, вакол якога адбываюцца ўсе падзеі...

Вакол Я правядзём дужку, вясёлку, карону, касмічны скафандр, адным словам, як хто ўяўляе той арэол над сабой. Але прызнаем галоўнае: як бы

[1] *Абкарна́ны* — няроўна, коратка падрэзаны.

чалавек ні выстаўляў сваё Я, у якія б высі ні ўзнімаўся, як бы нізка ні падаў, павінен помніць, улічваць бацькоўскае біяполе[1]. Хочам таго ці не, а нам з малаком маці, па спадчынных генах, перадаецца ўсё тое важнае і важкае, што рухае нас па Зямлі і ўтрымлівае ў вобразе чалавека.

І гэта абавязвае нас над Я правесці яшчэ адну дужку. Атрымліваем арбіту з дзвюх раўнацэнных палавін: бацька і маці. Яны далі жыццё нам. Мы ў вечным і неаплатным даўгу перад імі. На іх молімся. Яны сняцца нам, не пакідаюць нас, калі нават адыходзяць у вечнасць.

Над бацькамі — свая арбіта: нашы дзяды і бабулі. Іх у кожнага Я — чатыры. І гэта не залежыць ні ад якіх жыццёвых бед: сіратой чалавек гадаваўся ці ў сям'і, з адной маці ці з адным бацькам. Усё роўна на гэтай вышыні яго «нараджалі» чацвёра людзей і перадалі яму свой генны набытак.

І калі далей будаваць арбіты вакол Я, то блізкія, роднасныя сувязі з кожным новым вітком падвойваюцца. У трэцім калене ў кожнага з нас ужо восем прабабак і прадзедаў. У чацвёртым — шаснаццаць, у пятым — трыццаць два. А ў дзясятым — 1024!

Калі ўлічыць, што за сто гадоў мяняецца прыкладна тры пакаленні людзей, то ў дадзеным выпадку наша Я атрымала спадчыну ад дзесяці пакаленняў — 1024 прародзічы! Яны на працягу трохсот гадоў «ляпілі» сённяшняга цябе, мяне, яго, яе...

Ці апраўдваем іх давер?

Ці ўдзячны ўсім тым людзям, якія па генах перадавалі нам жыццё?

---

[1] *Біяпо́ле* — прастора дзеяння жыццёвых сіл.

Ці зрабілі крок да таго, каб нешта даведацца пра іх колішняе існаванне?

Заплюшчы вочы, сённяшняе Я, задумайся, не палянуйся разважыць — і цябе апануе цікаўнасць. Давай разам уявім, у якую эпоху жылі нашы 1024 блізкія прародзічы.

А яшчэ ўлічым, што ў кожнага з іх былі браты і сёстры, а нашы — прапрадзядзькі, прапрацёткі.

А ў тых — свае дзеці. Дык вунь які пласт радні меў кожны з нас трыста гадоў назад!..

Дзеці — спадарожнікі планеты Сям'я. На ёй яны напаўняюцца мудрасцю, сілай, жыццёвым зарадам. І, адчуўшы моц у крылах, з дапамогай бацькоў узлятаюць на сваю арбіту. Ствараюць сваю жыццёвую планету Я.

Так было.

Ёсць!

І будзе!..

Жывуць на Зямлі людзі.

Людзі згуртаваны ў народы.

У кожным чалавеку — сваё Я.

Я ўтрымлівае ядро са спадчыннымі генамі. А ў іх — наша мінулае, сённяшняе, будучае.

Я плюс Я — сям'я.

Сям'я плюс сям'я — род.

Род плюс род — народ.

Народ плюс народ — людзі Зямлі...

Хай гэтая жывая карусель будзе вечнай, каб народ не згубіў повязь часоў, каб мацнелі сем'і, на якіх трымаюцца род і народ, іх слава і моц.

Хай кожнае чалавечае Я стане вобразам Дабрыні, Розуму і Любові. Тады і Зямля наша ператворыцца ў планету Шчасця. Тады і мы станем Людзьмі. І захочацца нам адзін аднаго называць родзічам.

Хай так будзе!

1. Ці можам мы назваць людзей, якія жывуць на нашай Зямлі, вялікай сям'ёй?
2. Чаму кожны сямейны радавод нагадвае дрэва, а людская супольнасць падобная да лесу?
3. Ці згодныя вы з думкай, што кожны чалавек — цэлая планета? Зачытайце разважанні аўтара пра тое, як узбагачаюцца роднасныя сувязі чалавека з кожным новым пакаленнем.
4. Вызначце корань у слове *народ*. Хто складае народ?
5. Разгледзьце фрагмент роспісу Эдуарда Рымаровіча «Дзяцінства» (гл. уклейку). Чаму без дзяцей няма будучыні ў нашай планеты Зямля?
6. Паразважайце, чаму кожны з нас павінен ведаць свае карані, памятаць продкаў. Чаму трэба шанаваць і берагчы свой радавод?
7. Дзе і калі нарадзіліся вашы бацькі? Што вы ведаеце пра жыццё іх братоў і сясцёр?
8. Разгледзьце фрагмент радаводу Янкі Купалы (па бацькоўскай лініі):

* **9.** Распытайце бацькоў пра сваіх продкаў (дзеда, бабулю, прадзеда, прабабулю і г. д.) і запішыце асноўныя звесткі пра іх (месца і час нараджэння ці гады жыцця), даведайцеся, дзе яны жылі, колькі мелі дзяцей і як тых звалі. Складзіце (або паспрабуйце намаляваць) радаводнае дрэва — выяву свайго радаводу па бацькоўскай лініі (вазьміце за ўзор радавод Янкі Купалы).

10. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Эдуарда Белагурава «Партрэт бацькоў» (гл. уклейку). Якія выразныя дэталі мастацкага палатна сведчаць, што яго героі прайшлі няпросты жыццёвы шлях? Падзяліцеся сваімі думкамі і разважаннямі.

АЛЕСЬ ПІСЬМЯНКОЎ

ПРОДКІ

Калі марнею ад нягод
І сэрцу цесна,
Я ўспамінаю радавод
І продкаў песні.

Яны ідуць за годам год
З мячом і з плугам.
О, мой нязводны род,
Ён моцны духам!

Імёны памяць берагла,
Вяла праз церні[1],
Каб я не сеяў зла,
А толькі — зерне.

Да іх іду я зноў і зноў,
Ім веру свята.
Таму й вяду сваіх сыноў
Да іх на раду.

1. Што гаворыць паэт пра сваіх продкаў? Якім бачыцца іх жыццё?
2. Як вы разумееце выраз *нязводны род*?
3. Чаму продкі больш за ўсё цанілі і шанавалі працу?
4. Якім павінен быць чалавек, каб быць вартым памяці продкаў? Пры адказе на пытанне падмацуйце свае развагі радкамі з верша.
5. Чаму паэт хоча параіцца з продкамі і вядзе да іх сваіх сыноў на сустрэчу, раду?
6. У чым, на вашу думку, вытокі моцы і трываласці чалавека?
7. Вывучыце верш на памяць.

---

[1] *Це́рні* — тут: цяжкасці, пакуты, якія сустракаюцца на жыццёвым шляху чалавека.

ПЯТРУСЬ БРОЎКА

ЗЯМЛЯ БЕЛАРУСІ

(Урывак з паэмы «Беларусь»)

Зямля Беларусі! Бары і дубровы,
Жытнёвае поле, шаўковы мурог,
У промнях рабіны заход вечаровы,
Што клёкат буслоў — ручаёў перамовы
І ў шумных прысадах істужкі дарог.

Зямля Беларусі! Вачамі азёраў
Глядзіш ты ў празрыстыя высі нябёс,
Начамі, што яблыкі, падаюць зоры,
Знікаюць па водах, па чорных разорах,
Па травах, абсыпаных кроплямі рос.

Былога быліны, старога паданні
Плывуць, як аблітыя сонцам чаўны,
Па краю зялёным, прасторах бяскрайніх
Ад Нёмна да Сожа, ад Буга да Гайны,
Па хвалях Дняпра і шырокай Дзвіны.

Бацькоў нашых слава на іх узбярэжжах,
Гамоняць пра гэта бары-байкары[1],
Гамоняць пра гэта і Полацка вежы,
І Турава сцены, і шум Белавежы,
І роднага Мінска сівыя муры…

1. Як паэт ставіцца да беларускай зямлі, з якім пачуццём гаворыць пра яе?
2. Якой паўстае зямля Беларусі ва ўяўленні паэта? Якія малюнкі і вобразы раскрываюць яе адмет-

---

[1] *Байка́р* (ад *ба́яць* — распавядаць) — тут: той, хто быў сведкам даўнейшых падзей і цікава пра іх расказвае.

насць, непаўторнасць? Падмацуйце свой адказ радкамі з тэксту.

3. Прыгадайце, якія беларускія рэкі называе паэт. Што нас, сучасных людзей, звязвае з гэтымі рэкамі? Знайдзіце і зачытайце адпаведныя радкі.
4. Пра што нагадвае нам паэт, называючы старажытныя беларускія гарады?
5. Чаму Беларусь называюць краем белых буслоў, краінай лясоў, рэк і азёраў? Пры адказе выкарыстайце паэтычныя вобразы з твора.
6. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Масленікава «Зямля дзядоў» (гл. уклейку). Якой уяўляе сваю зямлю мастак? Чаму, на ваш погляд, карціна атрымала такую назву? Якія паэтычныя радкі сугучныя настрою мастацкага палатна?
7. Зямля Беларусі — што яна значыць для паэта, мастака, для ўсіх нас, людзей XXI стагоддзя?
8. * Падбярыце да паэтычнага твора ілюстрацыі з альбома беларускага жывапісу або падрыхтуйце ўласны малюнак на тэму «Мая зямля».

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

ЛЕБЯДЗІНЫ СКІТ[1]

(Скарочана)

Даўным-даўно дзень аднойчы ўзышоў не ў сонечным святле, а ў зарыве пажараў, і чорная копаць панеслася на захад. Гэта рознапляменныя орды ўладара Батыя пайшлі навалай на рускую зямлю. Наперадзе яны сустракалі зялёныя палі, хаты ў

[1] *Скіт* — тут: невялікая пабудова ў глухой мясцовасці для манахаў-пустэльнікаў, аддаленая ад чалавечага паселішча.

садах і стракатыя гарады, а ззаду пакідалі толькі чорную пустэчу, па якой як жадаў хадзіў вецер, узнімаючы слупы попелу. І болей нічога не заставалася на калісьці зялёнай зямлі.

Хмарамі несліся стрэлы, пыл гарадоў дасягаў неба... і глядзелі на агонь з затоенай ухмылкай касыя вочы іх уладара. І была абдзёртая зямля балотнай Русі ўшчэнт. Тысячы палонных валакліся на валасяных арканах[1] за іх коньмі, і не было каму плакаць над руінамі[2], бо ўся пустая стаяла зямля. І калі яны павярталіся назад — коням іхнім не хапала корму, і шмат якія падалі, і хан разаслаў у розныя бакі сваіх нукераў[3], каб пашукалі яны пашы для жывёл. Трое не знайшлі нічога, а чацвёрты сказаў, што ён бачыў на поўдзень возера і лясы вакол яго і зялёныя лугі. І толькі стаўшы там, пабачылі на беразе возера змётаны з шэрага бярвення скіт, ля якога завіхаўся нейкі старац.

Хан сам пажадаў паглядзець на рускага пустэльніка. Старац, калі пабачыў яго, не затрымцеў ад жаху, а спакойна сказаў:

— Мусіць, гэта свету канец прыходзіць, што такі твар бачу я.

— Так, — адказаў хан, у якога бровы былі падобны да ляжачага сабакі, а вочы ззялі, быццам іржавая сталь, — я, хан Бату, нясу на зямлю смерць, і хіба вам, лягушатнікам, змагацца са мною. Калі хто паспрабуе — я знішчу яго. Калі хто не гнецца

---

[1] *Арка́н* — доўгая вяроўка з рухомай пятлёй на канцы для лоўлі коней і іншай жывёлы.

[2] *Руі́ны* — рэшткі разбуранага збудавання, паселішча.

[3] *Ну́кер* — дружыннік, воін уласнай аховы хана.

перада мною — я раблю яму хрыбет мяккім, падзяліўшы яго на дзве паловы. Літасціва гэта?

І паэты яго пачалі славіць, толькі паэт Юсуфі сказаў:

— Калі ўспыхнуў — згарыш, калі нарадзіўся — памрэш. Куды падзенуцца тады, хан, твае скарбы? Што ты возьмеш з сабою і што пакінеш на зямлі, акрамя гары чарапоў?

— А што пакінеш ты, слімак? — весела спытаў хан.

— Песню, — адказаў Юсуфі. — Далібог, гэта лепшая спадчына — сумленная песня. Зараз яны пяюць хвалу табе, заўтра — іншаму, а яшчэ праз пяцьсот год, а можа, і раней, люд будзе клясці цябе за тое, што ты вёў яго гэтым шляхам, поўным крыві і стогнаў. Што скажаш тады ты, які заваяваў палову зямлі, не пасадзіўшы на сваёй нават рэпы

і задаволіўшыся той часткай яе, якая пасыплецца табе ў твой мёртвы рот.

Хан зарагатаў:

— Пакуль што я прымушаю другіх есці зямлю, бо што такое народ. Народ — гэта статак, у якім кожная жывёла думае толькі аб тым, каб есці другіх і не быць з'едзенай. Глядзі, гэтых людзей мы пабралі ў палон і яны хутка забудуць мову сваю і сваю зямлю. Яны памерлі ўжо.

— Не, — сказаў Юсуфі, — яны яшчэ не нарадзіліся.

— І не народзяцца ніколі, — сказаў Бату, — бо мы павалачэм іх у свой стэп, як павук муху, і дзеці іх памруць рабамі.

Юсуфі глянуў на яго са смехам:

— Хан, хіба ты забыў старую прыказку: «Дзіцёнак нараджаецца ад мацеры, а памірае за народ». Калі адно толькі калена застанецца ад народа — дык і ад яго пойдзе ён жыць.

І адказаў хан:

— У гэткага люду? Саромся. Іхнія правіцелі цураюцца сваёй мовы, іх папы́ — брахлівыя сабакі, у людзей яго, як у птушкі, адно жаданне — набіць свой валляк.

— Э, ды што гаварыць з вар'ятам, — сказаў Юсуфі, — птушкі любяць волю.

— Паспрабуем? — спытаў хан. — Вось стаіць чалавек, які не прарок і не цудатворац. Спытаемся ў яго, што яму болей даспадобы: загінуць і выратаваць сваіх людзей альбо наадварот.

Юсуфі плюнуў і змоўк, а хан звярнуўся да старога з тым жа пытаннем. Той сказаў панура:

— Калі ты сапраўды пусціш гэтых людзей — я гатовы да смерці.

— Чаму «сапраўды»? Хіба я зусім не маю чэсці?

— А хіба мае яе воўк, які забраўся ў статак? Ты не маеш чэсці, бо не верыш ва ўласную сілу.

— Добра, — сказаў хан, пачарнеўшы ад злосці. — Чаму ты згаджаешся на смерць?

— Я ўсё жыццё рабіў не тое, што трэба, і хачу хоць смерцю саслужыць на карысць сваёй зямлі. Я моцна жадаю гэтага, а калі моцна жадаеш — усё будзе па-твойму.

Хан усміхнуўся, і ўсім здалося, што дзве чырвоныя змяі пачалі рухацца ў яго пад рэдкімі вусамі.

— Колькі людзей ты жадаеш атрымаць за сваю скуру?

— Адпусці ўсіх.

— Ого, а ці не занадта гэта будзе дорага за дзіравую скураную торбу, якая зморшчылася ад год, як печаны яблык. Я дам табе дванаццаць душ.

Юсуфі разрагатаўся:

— О, вялікая мерка ханскай шчодрасці. Можа, таму і адбываецца выхад хана на нараду ў час мышы[1], што ў яго мозг і душа мышы. Сорам!

А старац стаяў і думаў напружана, а потым адказаў:

— Хіба хто прадае, не патаргаваўшыся нават за шэлег[2], а тут жа справа ідзе не пра бэркавец[3] мёду і не пра лашт[4] збажыны, а пра жыццё людзей.

---

[1] Тут маецца на ўвазе ўсходні гараскоп.

[2] *Шэ́лег (шы́лінг)* — дробная манета.

[3] *Бэ́ркавец* — мера вагі (160 кг).

[4] *Лашт* — мера масы (1920 кг).

І сказаў хан Бату:

— Добра! Але я не гандляр на базары і слова маё ёсць апошняе слова. Хочаш, я падарую жыццё і волю столькім тваім землякам, колькі іх памесціцца ў гэты твой скіт. Гэта апошняе слова... У скіт без прытвора[1].

— Дваццаць чалавек, — сказаў Юсуфі і спахмурнеў. — Праўду кажуць, што сумленне хана не варта гнілога гарбуза.

— Трыццаць пяць, — сказаў адзін цёмнік[2].

— Пяцьдзясят, — прыбавіў на вока нейкі нукер.

Але болей ніхто не даў, бо ўсе бачылі, што нават паўсотні людзей скіт размясціць не здолее.

Хан загадаў, каб нукеры адвялі старога ў прытвор і паставілі над ім варту, але Юсуфі сказаў, пачырванеўшы:

— Я саромлюся за свой народ, хан, перад гэтымі балотнымі жыхарамі. Той, хто не давярае чэсці людзей, — сам не мае яе.

— Маўчы, — раззлаваўся хан, але адазваў нукераў.

Падняўся стогн і плач: маці выштурхоўвалі наперад дзяцей, жаніхі імкнуліся выратаваць мілых нявест сваіх, дзеці — старых сваіх бацькоў. Гэтак цягнулася да тых пор, пакуль нукеры ўдарамі сваіх бізуноў не сагналі іх усіх у адну чаргу.

Маса людская папаўзла наперад пад лясканне бізуноў аднои вялізнай змяёй. Стомленыя людзі спатыкаліся і падалі, іх паднімалі і цягнулі з сабою.

---

[1] *Прытво́р* — тут: памяшканне за ганкам; калідор.

[2] *Цёмнік* — кіраўнік 10-тысячнага войска (ад *цьма* — вельмі шмат, безліч).

І здарыўся цуд: памыліліся, прыкідваючы на вока, і Юсуфі, і нукер, і цёмнік. Вось ужо паўсотні палонных зайшло ў скіт, вось сто чалавек знікла ў халоднай цемры яго, а людзі ўсё ішлі, а з-пад скіта пачаў выбівацца да возера струменьчык вады. Адзін татарын чарпануў вады шлемам і пачаў пляваcца.

— Голая соль, — сказаў ён.

Хан пачынаў гневацца, а паток людскі ўсё плыў ды плыў у расчыненыя дзверы скіта, і не было, здавалася, яму ані канца ані краю.

Вось прабрылі полацкія людзі, людзі з Крычава, аршанскія паланянкі і паланянкі з берагоў Адрова, вось пацягнуліся палонныя з Менеска і Ноўгарадка і з Задзвінскай зямлі, нёманскія рыбары і пінскія лучнікі і ваўкавыскія бортнікі[1]. Юсуфі пасміхаўся блажэннаю ўхмылкаю і мармытаў:

— Так, калі чалавек моцна захоча — ён зробіць нават немагчымае. Так і гэты дзед, хай пашле яму Алах лёгкую смерць.

Калі ўжо скрылася ў скіце палова палонных — раз'юшаны хан грымнуў:

— Трымайце, ён ашуквае нас. Астатнія пойдуць з намі!

Але пачалі нешта мармытаць нукеры і пасмейвацца цёмнікі, а паэт Юсуфі рагатаў не тоячыся, бо не баяўся нічога, акрамя знікнення свайго дару.

— Трымай, трымай слова, хан. Самае каштоўнае для мужчыны — чэсць, ці не так?

Рука хана сціснула аброць[2], але ён прамаўчаў, што б ён мог зрабіць? А людзі цягнуліся ў расчыне-

---

[1] *Бо́ртнік* — пчаляр.

[2] *Абро́ць* — частка збруі, якая надзяваецца каню на галаву.

ныя дзверы скіта і знікалі там, а на небе праяснялася, і знікалі хмары, і праз падлогу пачала прабівацца зялёная маладая трава, а дрэвы зашумелі новым лісцем.

— Хан, там унутры амаль пуста, — сказаў нейкі з яго асяроддзя.

— А дзе старац?

— Ён стаіць на каленях і плача.

— Добра, — сказаў упаўшым голасам хан, — хай заходзяць далей.

Здзіўленыя стаялі захопнікі, і зброя выпала з іх рук, а ў сэрцах людзей, няшчасных і закатаваных, нарадзілася надзея. Ляцелі над азёрамі дзікія лебедзі, і сумная загадкавая зямля адказвала іх крыку ціхім звонам сітнягу[1].

Вось і апошнія людзі зніклі, і адна варта асталася знадворку. Шалёна ўляцелі яны ў прытвор, падбеглі, схапілі за рукі ляжачую постаць.

— Сабака, — прарычэў Бату-хан, — ты памрэш ганебнай смерцю.

— Дарма, — адказаў з пагардаю[2] старац, — што мне смерць. Большай пакуты і большага шчасця, чым зараз, не будзе.

— Што ты зрабіў з імі? — спытаў нейкі воін.

— Паглядзіце.

І яны пабачылі апошніх юнака з дзяўчынай, якія глядзелі адно аднаму ў вочы, а потым раптам ператварыліся ў белых лебедзяў і вылецелі ў акно скіта. Белай істужкай цягнуліся лебядзіныя стаі над багнамі, лясамі, сінімі азёрамі, лугамі, над усёй мілай зямлёй сваёй, дзяліліся, ляцелі ў розныя бакі.

---

[1] *Сітнёг* — балотная расліна.

[2] *Пага́рда* — адсутнасць павагі; тут: без павагі, з гонарам.

Дамоў, дамоў, да разораных гнёздаў!

З трубным гукам паляцела ім услед і апошняя пара, а старац, якога выцягнулі на бераг возера, сачыў за ёй цёплымі вачыма.

— Рыхтуйся да страты[1].

— Яны паляцелі на родныя гняздоўі. Ці спужаюся страты, калі слёзы і гора цэлай зямлі не спудзіўся я прыняць на свой карак. Яны цякуць да родных хат, будзе жыва родная зямля. Карайце.

— Як ты зрабіў гэта? — мякка спытаў Юсуфі.

— Верыў і любіў. Калі хоць адзін чалавек астаўся на роднай зямлі — яна не загіне. І зямля паслухалася мяне — яна не дала згінуць дзеткам сваім. На родных гняздоўях зноў у людзей ператворацца яны.

— Разбураны іх гняздоўі, — з сумам сказаў паэт.

Нукеры хана схапілі старога, а ён казаў адляцеўшым птушкам, быццам яны маглі чуць яго:

— Ляціце, белыя лебедзі, ляці, птаства. Падымуцца вашы хаты, і кветкі пакрыюць пажар. Не шкадуйце мяне, бо слёзы вашы ў камень абярнулі мяне, у камень, які плача.

Нукер вастрыў меч, а Юсуфі іранізаваў:

— Працуй, працуй, твой твар, як і твар твайго хана, з'яўляецца ступнёю, якая не мае сораму. Імёны вашы хай не апаскудзяць слыху патомкаў, бо на вачах вашых забіваюць багатыра, наваліліся цэлым войскам са зброяй на аднаго.

А старац стаяў на каленях і маліўся:

— Шчасця дай, маці-зямля, дзеткам сваім.

---

[1] *Стра́та* — тут: смерць.

Дай ім улетку цёплых дажджоў, увосень — сонца, утульнага снегу зімою і кахання і працы вясной. Літасцівай будзь да яе воінаў, зрабі светлымі хаты і жыццё іх. Скамянеўшаму ад гора, дай мне каменем скончыць свой век.

— Уладар! — крыкнуў нукер хану. — Меч не бярэ яго шыі. Гэта святы.

І тут усе пабачылі, што твар дзеда становіцца шэрым, маршчыны застываюць на ім, камянеюць рукі.

Праз паўгадзіны на месцы старога ўжо стаяў камень, з-пад якога тачыліся слёзы, збягаліся ў ручаёк, струменьчыкам беглі да возера. Камень плакаў.

— Так, — сказаў узрушаны Юсуфі, — той, хто паміpae за свой люд, заўсёды святы. Памяць маці сваёй і героя ніхто не рашыўся зняважыць.

І раптам хан хвастануў бізуном каня і шалёна паскакаў прэч. Варта і палкі кінуліся за ім. Юсуфі дагнаў хана.

— Едзем з гэтай страшнай зямлі, дзе плачуць нават камяні і змагаюцца нават слабыя, — мармытнуў хан.

Юсуфі дабавіў:

— Едзем з гэтай добрай зямлі, хай светлае сонца ззяе над ёю.

Калі на бугры яны павярнуліся назад — камень ляжаў нерухомы, точачы бясконцыя слёзы, а над каменем, над возерам, над пушчаю безупынку кружлялі белыя лебедзі.

Хан спытаў злосна:

— Чаму гэты старац не баяўся майго гневу?

Мудры Юсуфі адказаў:

— Што там ты! Самы моцны гнеў хана слабейшы за самую ціхую ўдзячнасць народа. Хіба, калі ён узнімаецца — не дрыжыць твая кібітка?

І хан прагаварыў ціха:

— Юсуфі! Калі-небудзь я зламлю табе хрыбет за праўду. І чакаць гэтага засталося нядоўга.

— Ну што ж. Такі, відаць, лёс паэта. А да таго часу я буду гаварыць яе, праўду. Што ты зробіш з ёю? Мо тое, што з тым старцам?

Яны пакідалі балотную зямлю, а за імі быццам вішні асы́палі лугі белым пухам сваіх кветак. Прызыўна трубілі лебедзі, кружлялі, падалі на ваду, і ў крыках іх гучала радасць.

Камень тачыў слёзы.

Кажуць, з таго часу Белая Русь і прызываецца «белай». Ад лебядзінага апярэння стала белай вопратка ў яе людзей.

А кажуць і другое: быццам таму яна «белая», што пад татарамі не пабыла. Можа, й так. А калі мне веры не даяце — адшукайце самі ля Галошаўскага возера мясцовасць Лебядзіны Скіт. Мо тады самі ўпэўніцеся, як калісьці мой дзед, са слоў якога я й апавядаю вам гэта. Трубяць лебедзі на балотах.

1. Як трымаліся на захопленай тэрыторыі войскі хана Бату? Што пра гэта гаворыць пісьменнік?
2. Якім паказвае хана Бату аўтар? Растлумачце сцвярджэнне Юсуфі, што ў хана *мозг і душа мышы*.
3. Перачытайце дыялог паэта Юсуфі з ханам у пачатку твора. Што гаварыў кожны з іх пра годнасць і свядомасць народа? Як вы зразумелі словы Юсуфі, што людзі, здольныя хутка забыць сваю мову і сваю зямлю, *яшчэ не нарадзіліся*?
4. Як ставіцца Юсуфі да хана? Чаму хан Бату дазваляў паэту такія вольнасці? Растлумачце словы аўтара, што Юсуфі *не баяўся нічога, акрамя знікнення свайго дару*.
5. Як вы разумееце сцвярджэнне Юсуфі, што *лепшая спадчына — сумленная песня*? Якую спадчыну, на думку Юсуфі, пакіне пасля сябе хан? Як пра гэта гаворыцца ў творы?
6. Чаму старац пагарджаў смерцю? Як трымаўся ён у апошнія хвіліны жыцця? Адшукайце ў тэксце словы старца, звернутыя да маці-зямлі, і прачытайце іх. Як гэта малітва характарызуе пустэльніка? Чаму нават варожы нукер назваў старога *святым*?
7. Што ўбачыў на чужой зямлі хан Бату? Чаму ён назваў яе страшнай зямлёй, *дзе плачуць нават камяні і змагаюцца нават слабыя*? Як назваў гэту зямлю Юсуфі?
8. Які далейшы лёс, паводле легенды, чакаў балотных жыхароў? Што пажадаў ім мудры старац?

ГЕНАДЗЬ БУРАЎКІН

* * *

Я хачу прайсці па зямлі
Самым верным, любімым сынам.
Каб дарогі мяне вялі
Пад вятрамі прасторам сінім,

Каб нямоўчна ў мяне на плячах
Росным раннем спявалі птушкі,
Каб я кветкамі ўсімі прапах
Ад падэшваў да самай макушкі,

Каб легенды глухой сівізны
Мне з даверам дубы шапталі
І крыніц залатыя званы
Для мяне калыхалі хвалі.

Я хачу прайсці па зямлі,
Каб мне людзі сэрца адкрылі,
Слёзы шчасця і мазалі
Па-братэрску са мной падзялілі,

Каб мне роўную частку далі
Сваёй ношы нялёгкай пранесці
І свае галасы ўплялі
У мае няхітрыя песні...

1. Якое запаветнае жаданне выказвае паэт?
2. Чаму шлях па зямлі не ўяўляецца паэту без пароднenасці з людзьмі?
3. Вызначце мастацкія асаблівасці наступных паэтычных радкоў: *І крыніц залатыя званы / Для мяне калыхалі хвалі*. Яны ўспрымаюцца як:
а) вобразныя, маляўнічыя, узнёслыя;
б) сцішаныя, самотныя, задуменныя;
в) меладычныя, гукапісныя, спеўныя?

ЛЮБА ТАРАСЮК

ІМЯ АЙЧЫНЫ

Давеку я, напэўна, не збяру
Усю яе ў праявах разнастайных.
Маленькая, як сэрца, Беларусь
Адданаю любоўю вырастае.

За бохан сонца, што з маленства меў,
Ці сплаціш ёй душэўнаю турботай?..
Сваю Айчыну ўбач і зразумей,
І ў ёй сябе ты зразумееш потым.

Сваёй Айчыны яснае імя,
Нібы уласнае —
Не дай запляміць...
І светлы цень буслінага крыла
Над рэкамі, дарогамі, палямі.

1. Што, на вашу думку, натхніла аўтара на стварэнне гэтага верша?
2. Як вы думаеце, чаму Беларусь успрымаецца аўтарам *маленькай, як сэрца*?
3. Якой вам бачыцца наша Айчына — Беларусь? Якія карціны, вобразы, з'явы адразу згадваюцца?
4. Да каго звернуты словы паэтэсы? Пра што хвалюецца яна, думаючы пра стаўленне да Айчыны?
5. Растлумачце сэнс паэтычнага вобраза: *І светлы цень буслінага крыла / Над рэкамі, дарогамі, палямі*.

СВЕТ ЗАГАДАК І ЦУДАЎ

МІФЫ

Міфы ствараліся на працягу многіх стагоддзяў. Нашы продкі былі безабаронныя перад стыхіямі прыроды. Назіраючы за прыродай, яны вытлумачвалі з'явы навакольнага свету паводле сваіх уяўленняў, здагадак. У адным выпадку прыпадабняючы прыроду да чалавека, у другім — насяляючы свет незвычайнымі істотамі, волатамі[1], багамі і духамі, людзі прыдумвалі фантастычныя гісторыі пра з'явы прыроды. Ад дзеда ўнуку пераходзілі гэтыя паданні — вусныя апавяданні пра мінулае.

Міфы — старажытныя народныя аповеды пра паходжанне свету, жыццё прыроды і чалавека.

Адчуваючы сябе часцінкай прыроды, людзі адухаўлялі яе, верылі, што яна можа дапамагаць чалавеку ў яго штодзённых клопатах альбо, наадварот,

[1] *Во́лат* — асілак, велікан.

шкодзіць яго жыццю. Нашы продкі баяліся сваімі размовамі, дзеяннямі, учынкамі ўгнявіць сілы прыроды і таму ўсяляк стараліся ім дагадзіць, улагодзіць іх. Яны абагаўлялі птушак (зязюлю, бусла, ластаўку), жывёл, звяроў і іншых істот (каня, казу, ваўка, мядзведзя, вужа, змяю), пакланяліся кветкам (папараць-кветцы, зязюльчыным слёзкам, бра́ткам), дрэвам (дубу, бярозе, рабіне, каліне, явару, грушы). Свяшчэнным дрэвам і камяням-валунам дзе-нідзе людзі пакланяюцца і да нашага часу. Вярба, паводле народных паданняў, — тужлівае і самотнае дрэва, якое заўсёды спрыяе людзям, клапоціцца пра іх; рабіна валодае цудадзейнай здольнасцю лячыць людзей ад хвароб, а асіна і елка, наадварот, лічыліся дрэвамі нядобрымі, іх баяліся разводзіць побач з жытлом. Продкі верылі, што зламанае ці пакрыўджанае дрэва можа жорстка і бязлітасна расправіцца з крыўдзіцелем. Калі, напрыклад, чалавек гінуў ад паваленага дрэва, лічылі, што яно за нешта адпомсціла яму.

Да нашых дзён захавалася павер’е, што вялізныя густыя дрэвы — дуб, ліпа, вяз, бяроза — валодаюць розумам. А ў купальскую ноч дрэвы нібыта пераходзяць з месца на месца, размаўляюць паміж сабой, і чалавек можа падслухаць іх гаворку.

Асаблівай пашанай карысталіся дрэвы, якія раслі ля крыніц, рэчак, азёраў, бо ў такіх мясцінах людзі звярталіся ў сваіх малітвах і да дрэў, і да «жывой» вады.

З народных легенд можна даведацца, што калісьці даўным-даўно ў дрымучых лясах жылі незвычайныя людзі — асілкі. Асілкі тыя былі высокія, магутныя, а голас мелі, як звон, гучны. Бывала,

калі хтосьці з іх крыкне на ўвесь голас ды свісне, дык якое б дрэва ні было вялікае, а зваліцца. Вось якія былі яны, тыя асілкі. І жонкі іхнія былі вялікага росту, дужыя і нараджалі кожны раз па двое-трое дзяцей.

Гаспадаркі яны не трымалі, не было ў іх ні скацінкі свойскай, ні прыпасу, ні запасу. Ні хлеба, ні лёну не сеялі. Карміліся тым, што лавілі па лясах звяроў ды ў водах рыбу. Адзенне сабе яны шылі са звярыных шкур. Вось так і жылі.

Інструменту ў іх амаль ніякага не было. Кажуць, што была на ўсіх адна сякера, ды і тая не жалезная. Але гарадзішчы[1] яны ўсё ж будавалі. Маючы ўсяго адну сякеру, асілкі перакідвалі яе з гарадзішча на гарадзішча, бо не хацелі траціць часу на пераход. Крыкне, бывала, асілак з аднаго гарадзішча ў другое: «Сякеру давай!», — а такі ж волат возьме сякеру дый кіне яму. Незвычайная была ў іх моц, за тое і называліся яны асілкамі. Гэта яшчэ нішто — сякеру перакінуць вярсты за тры, — бывала, трэба на будынак бярвенне, дык пойдзе каторы ў лес, вырве дрэва з карэннем ды так і валачэ на гарадзішча. Або камень спатрэбіцца на будоўлі, дык ён возьме яго дый шпурляне за вярсту ці больш, проста на гарадзішча. Некаторыя кідалі такія вялізныя камяні, што былі велічынёю ў рост чалавека, але не заўсёды гэтакія камяні далятлі да гарадзішча. А то ёсць мясціны, што зусім закіданыя камянямі. Дзяды казалі: тут асілкі адзін супроць аднаго ваявалі... Яны і на звяроў палявалі з камянямі, ад таго камяні і па сёння ля-

[1] *Гарадзі́шча* — месца, дзе сяліліся старажытныя людзі.

жаць у лясах. Калі перавяліся ў лясных гушчарах звяры і паменшала ў вадзе рыбы, асілкі пакінулі свае гарадзішчы, якія хутка запусцелі. Праз шмат гадоў прыйшлі ў тыя мясціны нашы дзяды, каб сеяць жыта і разводзіць жывёлу *(Паводле легенды «Асілкі»)*.

1. Калі і як узніклі міфы?
2. Якімі ўяўлялі з'явы прыроды і прадметы навакольнага свету нашы далёкія продкі? На чым грунтаваліся іх уяўленні?
3. Калі і дзе, паводле легенды, жылі асілкі? Раскажыце пра іх лад жыцця, знешні выгляд, заняткі, звычкі.
4. Разгледзьце ілюстрацыю Валерыя Славука «Волат» (гл. уклейку). Якім паказаў мастак асілка?
5. * Прыдумайце вусную гісторыю «Сустрэча з волатам».

ПРА БАГОЎ

Свет, на думку нашых продкаў, быў населены багамі, добрымі і злымі духамі. У старажытных міфах багі і духі нагадвалі жывых людзей, кожны з іх меў свой характар, адметны выгляд. Людзі ж маглі толькі прасіць у багоў дапамогі ў сваіх справах і клопатах.

Наймагутнейшы і галоўны з багоў, творца жыцця, бог неба і ўсяго свету, меў некалькі імёнаў — Сварог, Бялун, Дзіў, Стрыбог, Святавіт, часам яго яшчэ называлі Родам (ад яго паходзяць словы «радзіма», «народ», «прырода», «продак», «нараджэнне», «ураджай» і г. д.). Паводле міфаў, *Сварог* перамог цемру і распачаў жыццё на Зямлі. Пасля

Сварога сталі правіць тры яго сыны-Сварожычы — Пярун, Ярыла і Дажбог. *Дажбог* — бог Сонца, сонечнага цяпла і святла, апекаваўся над сейбітамі, даваў ім моц і здароўе. Ён лічыўся самым міласэрным з багоў, самаахвярным, добрым, шчодрым, спрыяў урадлівасці палёў, дабрабыту людзей. Раней верылі, што кожную раніцу Дажбог выязджаў на калясніцы са свайго палаца, што знаходзіўся на ўсходзе, за дзень аб'язджаў неба і ўвечары вяртаўся, рухаючыся на захад, у свой нябесны дом на адпачынак.

Старэйшы сын Сварога — *Пярун* (Грамабой) — бог грому і маланак, займаўся зброяй і вайсковымі справамі. Ён быў вельмі падобны да Сварога. Нашы прашчуры ўяўлялі яго магутным волатам з сівымі, чорнымі або вогненна-рудымі кучаравымі валасамі і доўгай барадой. Калі ён імчаўся на калясніцы па небе, раздаваліся страшэнныя грымоты. Лічылі, калі ўздыхне Пярун — узнімецца вецер, дзьмухне — усходзіцца навальніца. У руках ён быццам трымаў лук-вясёлку і стрэлы-маланкі, якія шпурляў на зямлю. Ударамі маланак грозны бог мог пакараць любога, на ўсіх ён наводзіў жах. Грамабой супрацьпастаўляўся нячыстай сіле — Яшчару, Ягіне, Змею, д'яблу, чорту, якіх ён заўсёды імкнуўся знішчыць сваімі стрэламі-маланкамі. Міфы сцвярджаюць, што на месцах бойкі Перуна з нячыстай сілай з'явіліся валуны, якія і зараз на Беларусі называюць ці Князем-каменем, ці Гаспадаром-каменем, ці проста Перуном. Грамабой паліваў зямлю дажджом, змушаў прыроду абуджацца, каб даць новы ўраджай. Пад канец восені ён

засынаў, маразы закоўвалі яго ў хмары, ён усю зіму спачываў на небе і ажываў з прылётам птушак.

Ярыла (Яр) — бог урадлівасці і кахання — нібыта кіраваў на Зямлі стварэннем моцнага і здаровага роду. Ярылу лічылі богам веснавога агню, абуджэння прыроды. Ён расчыняў нябесныя вароты і спускаўся на зямлю, пачынаючы вясну. Ярылаў агонь сягаў глыбока ў нетры, саграваў зямлю, якая нараджала дрэвы і расліны, гадавала ўраджай. Ярыла ўсім істотам даваў моц (ярасць): выразы «ярая сіла», «ярая пчолка», «ярына ў полі» паходзяць ад яго імя. Ярыла — прыгожы малады хлопец на белым кані, у белай вопратцы, з чырвонай накідкай на плячах, у вянку з веснавых раслін, з зялёнымі галінкамі ў руцэ. Там, дзе ён ступаў басанож, адразу вырастала густое жыта.

Ярылу дапамагалі багіня веснавога абуджэння і кахання *Лада* (Ляля), бог ураджаю і дастатку *Купала* і багіня лета *Цёця* — значна старэйшая за Лялю, мажная, прыгожая, прыбраная жытнёвымі каласамі, са спелымі пладамі ў руках. Ладу-Лялю ўяўлялі высокай, прывабнай, маладзенькай дзяўчынай, у белай сукенцы, упрыгожанай зялёнай лістотай, з вяночкам палявых красак на галаве. Яна вельмі шчодрая. Маладым дзяўчаткам яна штогод давала вяночкі, іх захоўвалі да наступнай вясны (а хто з дзяўчат выходзіў замуж, гэты вяночак зберагаў усё жыццё).

Шанавалі нашы продкі і бога зімы *Зюзю* — нізенькага дзядка з белымі валасамі і белай (як снег) барадой, у белай вопратцы. Хадзіў ён басанож, з непакрытай галавой. Лічылася, што Зюзя жыў у лесе, толькі часам зазіраў у вёску, каб папярэдзіць

пра моцныя маразы, паесці навагодняй куцці — святочнай кашы. Раззлаваўшыся за што-небудзь на людзей, Зюзя пачынаў моцна марозіць, стукаў сваёй булавой так, што часам трашчалі дрэвы ў лесе, трэскаліся хаты. Каб ён не разваліў жытло і не памарозіў азімае збожжа, продкі стараліся яго ўсяляк задобрыць, запрашалі на каляднуую вячэру.

Нашы прашчуры пакланяліся нябесным свяцілам, і найперш сонцу, якое было крыніцай жыцця. Людзі радаваліся сонечнаму святлу і цяплу, услаўлялі сонца ў абрадах, песнях, танцах. Маленькім сонейкам на Зямлі лічыўся агонь, што абаграваў людзей, ахоўваў іх ад драпежнікаў, даваў магчымасць прыгатаваць ежу. Бога агню *Жыжаля* (Зніча) высока шанавалі і разам з тым вельмі асцерагаліся. Яго лічылі апекуном падземнага агню і кавальскага рамяства. У сваёй вогненнай кузні пад зямлёй Жыжаль, непакорны і мужны, каваў зброю, каб скінуць Перуна. Калі магутны волат затрымліваўся ў кузні, зямля перагравалася, пачыналася засуха, гарэлі лясы і тарфянікі.

Надзвычай аўтарытэтным у тыя далёкія часы быў у нашых продкаў *Вялéс* (Вéлес) — бог дабрабыту і мудрасці, апякун жывёлагадоўлі. Лічылі, што Вялес — гэта месяц на небе, а зорны россып — ягоны статак. З нябесных вышынь Вялес пільна сачыў за жывёлай на зямлі, старанна яе ахоўваў ад драпежных звяроў, хвароб, няшчасных выпадкаў. Пастухі ахвотна прыносілі яму ахвяры. Вялес, спускаючыся з неба, набываў аблічча быка, часам чалавека-асілка з вялізнымі бычынымі рагамі.

Нашы далёкія папярэднікі імкнуліся спасцігнуць сэнс чалавечага існавання,назіраючы не толькі

за зямнымі з'явамі і прадметамі, але і ўглядаючыся ў начное бяздоннае неба. Зоркі былі сімваламі чалавечых душ. Прыходзіць на свет дзіця — і запальвае цудадзейная багіня жыцця і долі *Жы́ва* новую зорку, якая будзе гарэць, пакуль не скончыцца нітка жыцця. Памёр чалавек — скацілася з неба знічка-слязінка. Гэта багіня зла і смерці *Мара* (Мора, Марэна) наслала на яго пагібель, мор (адсюль і словы «замарыць», «смерць», «мёртвы»). Паводле міфаў, Мара — жанчына, здольная прымаць самыя розныя аблічча — ваўка, змяі, каня, жудаснай істоты.

Продкі верылі ў вечнае існаванне душы, яе несмяротнасць, былі ўпэўнены, што нябожчык на тым свеце сустрэнецца з памерлымі сваякамі. Кожнага чакае шчаслівае вечнае жыццё ў Вырai — казачна прыгожым зялёным садзе, напоўненым роўным мяккім святлом, птушынымі мілагучнымі спевамі, цудоўнай музыкай. Пекла ва ўяўленні старажытных людзей увогуле не існавала, таму яны не надта баяліся смерці.

Міфы распавядаюць пра спрадвечную барацьбу светлых і цёмных сіл (дабра і зла) за ўладарства над Сусветам. Штогод адносіны паміж імі асабліва абвастраліся ў «вераб'іную» («рабінавую») ноч у сярэдзіне жніўня. Нібыта ў гэтую страшную ноч усе добрыя багі і духі яднаюцца і даюць смяротны бой сілам цемры. Усю ноч неба разрываюць грымоты (перуны́), несупынна асвятляюць наваколле бліскавіцы, лье праліўны дождж, і толькі пад раніцу цішэе вецер, супакойваецца навальніца, і стомленыя светлыя багі вяртаюцца да сваіх штодзённых клопатаў. Чорныя сілы адступаюць, каб праз год ізноў сысціся з белымі сіламі ў смяротнай бойцы.

1. Прыгадайце, чым добрыя багі спрыялі нашым продкам.
2. Якія багі, згодна з міфамі, імкнуліся шкодзіць людзям? Якімі яны вам уяўляюцца?
3. *Намалюйце аднаго з багоў і падрыхтуйце пра яго вусную замалёўку.
4. Раскажыце, што распавядаюць міфы пра спрадвечную барацьбу паміж светлымі і цёмнымі сіламі.
5. Адкуль на зямлі, згодна з міфамі, з'явілася шмат камянёў?

ПРА МІФІЧНЫХ ІСТОТ (ДУХАЎ)

Бліжэй да штодзённага жыцця нашых прашчураў стаялі духі — добрыя і злыя. Гэтымі істотамі быццам была напоўнена ўся навакольная прырода: ад зямных нетраў да недасягальнага Космасу. Людзі лічылі, што фантастычныя істоты насялялі палі, лясы, рэкі, азёры, балоты, яны ўладкоўваліся ў хатах, хлявах, лазнях, абжывалі гарышчы, коміны, туліліся пад печкай.

На палях і лугах валадарыў *Палявік* (Жыцень, Аўсень). Ён клапаціўся пра добры ўраджай на палетках і сенажацях, выганяў з іх шкоднікаў. Палявік звычайна хаваўся на ўзгорку, ля каменя, куста ці ў канаўцы. Зрабіўшыся страшным ценем, любіў палохаць людзей, са свістам і рыкам гнаўся за чалавекам, заманьваючы яго на санцапёк, і там закалыхваў да непрытомнасці. Узімку Палявік заносіў снегам канавы, каб падарожнік, збіўшыся са шляху, праваліўся ў іх і замерз. Лічылася, што Палявік баяўся макрэчы і надта няўтульна пачу-

ваўся вясной і восенню. Каб падмануць людзей, ён набываў чалавечае аблічча — выглядаў то рослым светлавалосым хлопцам, то нямоглым вусатым старым.

У лясах гаспадарыў *Лесавік* (Лясун, Пушчавік, Баравік) — вялізны, у рост самых высокіх дрэў у лесе, барадаты стары, у звярыных шкурах на пакрытым поўсцю целе, з белым, як бяроста, тварам. Вушы ў Лесавіка надта вялікія, большыя за галаву, адтапыраныя ў бакі, таму ён часта чапляецца за кустоўе і дрэвы, а потым страшэнна злуецца і шыпіць ад болю. Вочы ў ляснога гаспадара невялікія, свецяцца нават удзень. Рукі доўгія, моцныя, імі ён можа ахапіць зара́з значны кавалак лесу, асабліва калі за некім гоніцца. Ногі ў Лесуна тоўстыя, велічэзныя. Абуваецца ён па-свойму: правы лапаць (ці бот) нацягвае на левую нагу, а левы — на правую. Лесавіку прыслужваюць вятры: калі ён куды-небудзь ідзе, наперадзе і ззаду ў яго равуць вятры, якія ўсё змятаюць на шляху гаспадара. Паваленыя дрэвы, высокія гурбы снегу людзі лічылі справай рук Лесавіка. Ён часам спрыяў людзям, выводзіў з лесу тых, хто зблудзіў, паказваў грыбныя і ягадныя мясціны, наганяў у бок паляўнічага звяроў і птушак, выбіраў бортнікам месца для ўстаноўкі калод з пчоламі. Разам з тым Лесавік часта здзекаваўся з чалавека, прымушаў яго доўга блукаць на адным месцы, мог пакараць за нядбайныя паводзіны ў лесе. Таму людзі стараліся не гнявіць ляснога гаспадара. Яны ведалі, што, каб падмануць Лесуна, варта апрануць вывернутую світку ці кажух, а каб заблытаць свой шлях, трэба прайсці частку адлегласці задам наперад.

Поўнаўладным гаспадаром чалавечага жытла быў *Дамавік* (Хатнік, Падпечнік, Гаспадар). Яго ўяўлялі сівенькім дзядком, у белай кашулі, падпяразанай дзягай ці лыкам, з доўгімі валасамі, доўгай сівой барадой. Лічылася, што ён жыў у хаце (пад печкай ці пад падлогай) або ў хляве, тады яго часам называлі Хлеўнікам. У кожнай хаце нібыта быў свой Дамавік, ён заўсёды лічыўся дбайным гаспадаром, ахоўваў дом, маёмасць, падтрымліваў агонь у печы, клапаціўся пра гаспадарку, карміў і песціў жывёлу, назіраў за хатнімі справамі. Пры апякунстве Дамавіка ў хаце ўсё ішло сваім парадкам. Людзі стараліся задобрыць яго, бо калі ён раззлуецца, то будзе шкодзіць — біць посуд, перастаўляць хатнія рэчы, прынясе разлад у сям'ю, неўраджай на ніву. Дамавік часта дазваляў сабе і пажартаваць: скакаў па лавах у хаце, сенцах, стукаў у сцены, казытаў ці шчыпаў уночы соннага. Аднак ён заўсёды чула ставіўся да гаспадарскай сялібы, папярэджваў сям'ю аб няшчасцях: пачынаў па начах стагнаць, плакаць, завываць, моцна гру-

каць у дзверы. Разам з тым Дамавік лічыўся надзвычай патрабавальным: за бескарыслівую дапамогу ён вымагаў пашаны і паслухмянасці ад гаспадара і яго сям'і, не любіў, каб у хаце віселі люстэркі, маскі, пратэставаў супраць вясёлых і шумных гульняў, зборышчаў у хаце. Асабліва не падабалася Дамавіку, калі ля парога ляжала кошка ці якая іншая жывая істота, бо яна замінала хадзіць з хаты ў сенцы і назад. Дзейнічаў Дамавік звычайна ўночы: падсушваў збожжа, раздаваў сена жывёле, заплятаў коням грывы, ласкава гладзіў іх. Аднак, каб Дамавіку падабалася жывёла, трэба было выбіраць кароў і коней пэўнай масці, пад колер барады гаспадара. Раніцаю Дамавік палохаў пеўня, штурхаючы яго, каб той своечасова разбудзіў сям'ю. Часам Дамавік, як здавалася нашым продкам, мог нават пераўвасабляцца ў вужа, змяю, жабу, ката ці сабаку.

Духі акружалі чалавека паўсюдна. У рэчках, азёрах або вадаёмах, дзе вада ніколі не прамярзае, гаспадарыў *Вадзянік* — стары з доўгай барадой, доўгімі валасамі на галаве ў форме кліна, гладкай бліскучай скурай. Усё цела яго пакрывалі ці то валасы, ці то водарасці, паміж пальцаў — перапонкі, рукі і ногі былі надзвычай доўгія. Вадзянік мог жыць толькі ў вадзе, на сушы ён гінуў, прычым ад яго цела заставаўся толькі шматок ціны ці водарасцей. Калі ж гэты шматок укінуць у ваду, Вадзянік зноў ажыве і будзе назаўсёды ўдзячны выратавальніку. Вадзянік, раз'язджаючы на соме, ірваў рыбацкія сеткі, раскрываў плаціны на млынах, падпільноўваў тых, хто купаўся, каб у любы момант забраць да сябе. Днём Вадзянік звычайна адпачываў на дне, і толькі як сядзе сонца, ён пачынаў

сваволіць. Злавіўшы ахвяру, ён доўга мучыў яе, цешыўся з яе адчайных спроб выплыць, пакуль яна, зрэшты знясіленая, не апускалася на дно. Дзяўчына-тапельніца станавілася русалкаю і мусіла аддана служыць свайму гаспадару. Мужчына рабіўся такім жа вадзянікам.

Напэўна, найбольш пашыраным персанажам у беларускай міфалогіі[1] з'яўляецца *Ваўкалак* (Пярэварацень) — чалавек, ператвораны кім-небудзь ці па сваім уласным жаданні ў ваўка. Існавалі нібыта два віды ваўкалакаў — ваўкалакі-чараўнікі, якія свядома прынялі аблічча ваўка, і ваўкалакі — няшчасныя ахвяры, ператвораныя ў ваўкоў знахарамі-чарадзеямі ў знак помсты за што-небудзь. Першых ваўкалакаў людзі баяліся і ненавідзелі, бо яны былі страшэнна лютыя і драпежныя, горшыя, чым сапраўдныя ваўкі, і нападалі пераважна на людзей і асабліва на дзяцей. Зусім інакш ставіліся да знахарскіх ахвяр, бо гэтыя ваўкалакі нібыта былі зусім ручныя, як хатняя жывёла, яны ніколі не палявалі на жывёлу ці чалавека і харчаваліся травой, каранямі, ягадамі, лістотай. Яны не гублялі чалавечых пачуццяў, не страчвалі памяці, захоўвалі здольнасць думаць і перажываць. Яны звычайна вельмі жаласна стагналі, як хворыя людзі. У такім зачараваным стане ваўкалакі жылі ад нямногіх дзён да некалькіх гадоў, іх ніколі не ператваралі на ўсё жыццё.

Беларускія міфы расказваюць пра духаў, часцей варожа настроеных да людзей. Духі «засявалі»

[1] *Міфало́гія* — сукупнасць старажытных міфаў, аповедаў пра багоў і духаў.

палі камянямі, адбіралі ў кароў малако, насылалі хваробы і мор на людзей і жывёлу. Усім вядомая казачная *Баба Яга* сустракаецца ў многіх міфах. Гэта злая чараўніца, гаспадыня ўсіх ведзьмаў, страшная, чорная, раскудлачаная, заўсёды вымагала чалавечых ахвяраванняў. Дапамагалі ёй аднавокае *Ліха*, страхалюдны *Карачун*, усім вядомы яшчэ з ранняга дзяцінства *Кашчэй* і заўсёдныя спадарожніцы Ягі — *ліхаманкі*. Гэтых сясцёр-ліхаманак было дванаццаць, вечна галодных, агідных, кашчавых, злосных. Бязлітасныя ліхаманкі шукалі прытулку і спажывы ў чалавечых хатах, прыносілі хваробу. Няшчасны быў той, хто трапляў у іх кіпцюры. Кожная з сясцёр па-свойму даймала чалавека: Трасея трэсла, Агнея паліла жарам, наганяла высокую тэмпературу, Гняцея гняла і адбірала спакой і радасць жыцця, Лядзея марозіла і калаціла ад холаду, Ламея ламала ўсе косці, Грудзея ўскоквала ў грудзі, выклікаючы кашаль, Глухея закладвала вушы. Самая страшная — старэйшая сястра Навея. Калі ўжо яна ўваб'ецца ў чалавека — ён не мог разлічваць ні на які паратунак, мусіў пакідаць гэты свет, развітвацца з жыццём.

Пазнаёміўшыся з персанажамі беларускай міфалогіі, вы, напэўна, пераканаліся, што нашы далёкія продкі былі людзьмі надзвычай уражлівымі, з чулай душой, багатай фантазіяй і паэтычным успрыманнем свету. Міфы з'яўляюцца часткай багатай і самабытнай беларускай культуры. Непасрэдна са старажытных міфаў выраслі казкі, легенды, народныя песні. Міфы і сёння хвалююць пісьменнікаў, мастакоў, кампазітараў, якія выкарыстоўваюць міфалагічныя сюжэты і вобразы ў сваіх творах.

1. Якія міфалагічныя духі вас найбольш зацікавілі?
2. Што ўяўлялі сабой духі ў старажытных міфах? У якіх абліччах, паводле міфаў, яны выступалі? Як складваліся іх адносіны з людзьмі?

* 3. Намалюйце або адшукайце (у інтэрнэце, альбомах па мастацтве, энцыклапедыі «Беларускі фальклор») выявы духаў і падрыхтуйце вусны аповед пра аднаго з іх (на выбар).

ДАМАВІКОВА ЎДЗЯЧНАСЦЬ

(Народная легенда)

Жыў у адной хаце вуж-дамавік. Гаспадар не крыўдзіў яго, гаспадыня, падаіўшы карову, не прамінала пачаставаць цёплым малаком, а дзеці прымалі ў супольныя гульні. І здарылася так, што знайшлі яны, гуляючы, у старой прызбе[1] каля хаты яйкі, якія той вуж склаў, каб выveліся з іх маленькія вужаняткі. Залекацела[2] ад болю вужачае сэрца, калі ён убачыў, што яго немаўляткам бяда пагражае. Кінуўся ён да дзяцей, віўся каля іх рук, імкнучыся адхіліць бяду, і жаласна сіпеў:

— Не крыўдзіце маіх дзетак! Аддайце іх мне!..

Але дзеці не разумелі вужачай мовы ды, каб ён не замінаў ім у гульнях, узялі гольку[3] і прагналі з падворка.

І папоўз, бядуючы, дамавік у пушчу. Паўзе, паўзе і плача над сваім няшчасцем. Ажно бачыць:

---

[1] *Пры́зба* — земляны невысокі насып уздоўж знадворных сцен хаты.

[2] *Залекаце́ць* — моцна спалохацца; зайсціся ад болю ці жаху.

[3] *Го́лька* — тут: пруцік, галінка дрэва без лісця.

выпаўзае са спарахнелага пня яго знаёмая — злая, ядавітая змяя.

— Чаго так сумуеш? — пытаецца яна ў вужа.

А той і кажа так і так пра няшчасце сваіх дзетак.

Змяя зларадна ўсміхнулася ды кажа:

— Не плач, я табе зараз памагу.

Не паспеў і азірнуцца вуж, як змяя — шусь на падворак ды ў сялянскую камору[1]. Падпаўзла яна да аднаго гладыша, узнялася над ім, разявіла пашчу і ўпусціла ў яго кроплю атрутнага яду. Потым падпаўзла да другога гладыша, трэцяга, чацвёртага і кожны з іх атруціла. Анямеўшы ад жаху, вуж не толькі не змог выціснуць з сябе слова, але проста аслупянеў на парозе, на змяіныя злачынствы гледзячы. А тая жвава перапаўзла цераз парог на падворак, сыкнула вужу:

— Вось я і адпомсціла за тваіх дзетак! — ды шмыгнула з падворка зноў у пушчу.

Якраз у той час у хаце была гаспадыня і праз шчылінку ў дзвярах да каморы бачыла, што ўчыніла змяя гадзюка. Зачыніла яна моцна на засаўку камору і пайшла шукаць мужа, каб сказаць яму пра ўбачанае.

Ажно на падворак увайшоў сам гаспадар, заўважыў, чым гуляюць дзеці, ды зараз жа загадаў:

— Асцярожненька збярыце і занясіце ўсе яйкі туды, адкуль іх узялі.

Дзеці паслухмяна сабралі свае незвычайныя забаўкі ды занеслі на прызбу.

---

[1] *Камóра* — халоднае памяшканне пры хаце для захоўвання запасаў ежы, адзення і іншых хатніх рэчаў.

— А цяпер закапайце іх у лісце і кастрыцу[1] так, як яны ляжалі раней.

Дзеці зрабілі ўсё так, як ім было сказана. Тады бацька і кажа ім:

— Гэта яйкі нашага вужа. Ён закапаў іх у прызбе на тое, каб праз некалькі дзён з кожнага яечка вылупілася маленькае вужанятка. Вось таму і нельга чапаць іх, нельга крыўдзіць вужа.

Вуж жа, убачыўшы, што яго яйкі ўратаваныя, адразу кінуўся да каморы. Але дзверы былі моцна зачынены. Ён, знайшоўшы мышыную норку, праціснуўся цераз яе ў камору і пачаў выварочваць гладышы з атручаным малаком. Вывернуў адзін, вывернуў другі, трэці, а калі падпаўзаў да чацвёртага, дзверы раптам адчыніліся, і на парозе каморы з'явіліся гаспадар з дзецьмі. Вуж нават і не заўважыў, як пільна і з якой удзячнасцю глядзела на яго ўся сям'я.

[1] *Кастры́ца* — адходы лёну і канапель, якія атрымліваюцца пасля іх перапрацоўкі.

І нездарма ж па сёлах, што параскіданыя вакол Белавежскай і Лядскай пушчаў, людзі кажуць: «І самы люты звер за дабро дабром дзякуе».

1. Як жылося вужу-дамавіку ў сялянскай сям'і? Як ставіліся да яго гаспадары і іх дзеці?
2. Прыгадайце, што за бяда раптам абрынулася на вужа. Якім чынам вуж спрабаваў яе пераадолець?
3. Чаму, на вашу думку, змяя вырашыла жорстка расправіцца з сялянскай сям'ёй?
4. Апішыце і ацаніце паводзіны вужа ў гаспадаровай каморы. Як успрынялі яго дзеянні гаспадары?
5. Які сэнс укладвае аўтар у апошнія радкі твора?
6. * Падбярыце прыказку, сугучную зместу твора, і падрыхтуйце паводле яе невялікую вусную замалёўку.

ЯНКА КУПАЛА

ЯК У КАЗЦЫ...

(Скарочана)

Даўно было — мо тысячу год назад, а мо яшчэ болей, — як сталі жыць, размнажацца і ў славу расці ўдалыя прашчуры нашы — дрыгавічы, крывічы і палачане.

Важны быў гэта народ, і паміж суседзямі меў ён добрую песню і праўдзівае паважанне. З далёкіх заморскіх старон — з зямлі Варшаўскай, з царства Візантыйскага і з другіх знакамітых дзяржаў і каралеўстваў прыязджалі па моры і па сушы багатыя госці з багатымі таварамі — шоўкам, бісерам[1], янтаром ды іншымі каштоўнымі скарбамі. Заморскія

[1] *Бі́сер* — дробныя шкляныя або металічныя пацеркі, якімі расшываюць адзенне.

госці ведалі, што народ, да якога ім дарога ляжала, быў сэрца мяккага, рупны гасцінаю і багаццем асаблівым адзначаўся... Бо не зачынялі нашы прашчуры весніц[1] і дзвярэй хат сваіх перад званым ці нязваным госцем падарожным; нават калі выходзілі з сялібаў сваіх рыбу ў невады лавіць ці з лукам звера пушнога сачыць, то і тады замкоў не зналі, а яшчэ пакідалі ў хатах пад абрусамі бохан хлеба пшанічнага і дубовыя дзежы сотаў пчаліных — гэта каб госць меў чым з дарогі пажывіцца.

Вера ў нашых продкаў была трохі іншая, як цяпер, бо не аднаго бога мелі, а некалькі, і прозвішчы багі мелі не такія, як цяпер; называліся яны: Сонца, Пярун, Каляда ды і іншыя яшчэ. Алтарнымі слугамі багоў гэтых былі варажбіты-вешчуны — старцы мудрыя і ў справах божых дасведчаныя. Не было, праўда, узнесеных на хвалу божую ні з камення, ні з дрэва святыняў і алтароў, золатам набіваных, — былі толькі запаведныя лясы і гаі цяністыя, дзе складаліся ахвяры багам прамудрым. Просты быў народ, і крывадушнічаць не ўмеў ён у веры сваёй. Ведаў толькі, што найлепей гаварыць з небам, гледзячы ў неба.

А хто хаваецца ад сонца, у таго на душы цёмна.

А чыстае, відаць, сумленне мелі прадзеды нашы.

Заезджыя госці дзівіліся гэткаму, па-іхняму незвычайнаму, парадку ў справах адносін між людзьмі і багамі; не разумелі, як гэта можна замест аднаго мець некалькі багоў і не мець багатых харомаў, збудаваных у гонар і хвалу Бога свайго. Дзівіліся,

[1] *Ве́сніцы* — вароты.

бо госці заезджыя былі веры іншае і звычаяў гэткіх у сябе не мелі.

Мала-памалу заморскія госці сталі прывозіць са сваімі заморскімі скарбамі і думкі іншыя: прывезлі яны новага Бога, Бога з крыжам. Не хацелі спачатку прымаць новай веры дрыгавічы і крывічы, ды палачане ад іх не адставалі, а пасля з дабраты сваёй і рупнасці гасціннай прынялі, падумаўшы, да сваіх старых багоў і новага Бога; адно толькі варажбітывешчуны, старцы мудрыя і ў законах веры дасведчаныя, старых толькі багоў трымаліся. Памерлі старцы мудрыя — на іх касцях закрасаваў новы ўсёмагутны Бог, сталі легіёны[1] алтарных служыцеляў праслаўляць яго, тысячы з медзі літых званоў хвалу яму разносіць, ды так далёка, як Зямля наша вялікая, і яшчэ далей, ажно на край свету.

А старыя багі? Яны прыціхлі, прытуліліся, але не памерлі зусім у душах свайго народу. Жывуць, як даўней жылі, — у песнях, казках, былінах...

1. Якой веры трымаліся нашы прашчуры? Падмацуйце свой адказ радкамі з тэксту.
2. Што здзіўляла заезджых гасцей у характарах і звычках нашых продкаў?
3. Чаму нашы папярэднікі прынялі *да сваіх старых багоў і новага Бога*? Як пра гэта распавядаецца ў творы?
4. Знайдзіце ў тэксце радкі, дзе гаворыцца пра новыя парадкі, якія з цягам часу ўсталяваліся на нашай Зямлі.
5. Што сталася са старымі багамі? Як пра гэта апавядае аўтар?

[1] *Легіён* — тут: вялікая колькасць, мноства.

ЯН БАРШЧЭЎСКІ

ВУЖЫНАЯ КАРОНА

— У маіх паноў быў лоўчы[1], зваўся Сямён; дом яго стаяў недалёка ад маёнтка, паншчыны ён не служыў, а ўвесь яго абавязак быў — вартаваць лес, хадзіць на паляванне з панам ды прыносіць дзічыну, калі, чакаючы гасцей або перад якім святам, накажуць з маёнтка.

Аднаго дня прыходзіць да яго аканом[2] і крычыць, стукаючы ў акно:

— Сямён, пан казаў, каб ты што б там ні было прынёс да нядзелі пару глушцоў, дзве пары цецерукоў і колькі курапатак, дык не лянуйся, бяры стрэльбу, майго выжла[3] і ідзі на ловы.

Заспяшаўся Сямён, бо была ўжо серада. Бярэ стрэльбу, зайшоў у маёнтак і з выжлам ідзе блукаць па лесе. У нешчаслівы час выйшаў на паляванне: хадзіў дзень навылёт, а бачыў толькі дзятлаў, што дзяўблі сабе на сухіх хваінах. Начаваў у лесе, замерз, бо была ўжо восень. На другі дзень ад узыходу сонца туляўся па пушчы. Але дарма: нават здалёку не бачыў тых птушак, якіх шукаў, толькі вецер шумеў у дрэвах. Згаладалы сабака ўцёк да свайго гаспадара, і Сямён, змардаваны, хмурны, вяртаўся дадому, не ведаючы, што рабіць.

Сеў ён на калоду і думае сам сабе: «Кепска будзе: пан не дасць веры, што я надзвычай шчыраваў; пэўна, западозрыць мяне ў гультайстве; пакланіўся б і нячысціку, абы толькі паспрыяў мне сёння».

---

[1] *Ло́ўчы* — паляўнічы, які здабываў дзічыну і рыбу для панскага двара і наладжваў панскае паляванне.

[2] *Акано́м* — кіраўнік гаспадаркі ў панскім маёнтку.

[3] *Вы́жал* — гончы сабака.

Ледзь гэтак падумаў — выбег аднекуль велізарны чорны сабака, сеў перад лоўчым і страшнымі вачыма ўтаропіўся на чалавека. Сямён кліча яго да сябе, але сабака не рушыць з месца, а толькі глядзіць, як шалёны; ахінуў лоўчага неспакой, і дрыжыкі пабеглі па целе. І тут бачыць: выходзіць з гушчару пажылы чалавек, валасы зблытаныя ў каўтун, бровы густыя, змарнелы, як быццам ад сонца і ветру, твар, вопратка да пят. Сядае на пень ля паляўнічага і гаворыць такія словы:

— Бачу, што торба твая пустая і твар хмурны: пэўна, паляванне няўдалае.

— Хадзіў два дні па лесе, змарыўся сам, і сабака, згаладаўшыся, уцёк ад мяне; не ўдалося ніводнага разу стрэліць. Дзе ж падзелася птаства? Загадалі мне да нядзелі прынесці дзічыны, ды адкуль яе ўзяць? Бяда будзе!

— Не журыся, — кажа незнаёмы, — паслухай мае рады. Я дапамагу табе. Заўтра 14 верасня[1], дык увечары ідзі на Ласіную гару, на цэлую ноч будзе табе дарогі, бо сам ведаеш, што гэтая гара адсюль няблізка; стаіць яна сярод цёмных лясоў; падыдзеш да яе акурат на світанні і ўбачыш, што схілы яе пакрытыя вужамі; не палохайся, яны чапаць цябе не будуць; між іх сустрэнеш Вужынага Караля. Рассцялі перад ім белую хустку, уклենч і пакланіся; ён кіне табе на хустку сваю Залатую Карону і з грамадою сваіх вужоў пойдзе ў зімовыя сховы. Слухай яшчэ, дам табе перасцярогу: ідучы ўначы

[1] На 14 верасня прыпадала свята Узвіжанне. Паводле народнага павер'я, у гэты дзень усе змеі хаваліся па норах, папярэдне збіраючыся ў адно месца, а наперадзе іх рухаўся змяіны цар. Змяіны яд у такую пару лічыўся смертаносным, таму ў гэты дзень сяляне пазбягалі наведваць лес.

на Ласіную гару, не палохайся нічога і нічому не дзівіся, інакш дарэмны будзе твой клопат.

Калі будзеш мець у сябе Вужыную Карону, дык гэты чорны сабака, які цяпер перад табою, заўсёды, як толькі пойдзеш на ловы, стрэне цябе і павядзе па лясных сцежках, і кожны раз настраляеш дзічыны столькі, колькі захочаш. Але ніколі не палохайся нічога і не дзівіся нічому, бо калі пахіснешся сэрцам або духам — будзеш нешчаслівы; не пускай у душу такія пачуцці.

Сказаўшы гэта, ён схаваўся ў гушчары, і сабака пайшоў за ім.

Сямён правёў поглядам незнаёмага, пастаяў задумаўшыся, пайшоў дахаты, узяў белую хустку і са стрэльбаю за плячыма скіраваў да Ласінае гары. Калі зайшоў у дзікую пушчу, дык ужо змяркалася, цямней і цямней рабілася сярод густых хвояў і ялін. А ён далей і далей ідзе ўглыб лесу. Усё вечарэла і вечарэла. Вось ужо і ноч. Глянуў угору — ледзь некалькі зорак на небе ўбачыў праз галіны. Адзін ён з людзей быў у той час у лясной пустэчы, вакол чуў толькі крыкі соў і пугачоў ды ў гушчары тупат перапалоханага звера. Не першы раз выпала яму блукаць уначы па лесе. І дарога гэтая не страшыла яго.

Апоўначы лютыя пачвары[1] акружылі лоўчага. Бачыць, як набліжаецца велізарны мядзведзь на задніх лапах, рыкае і хоча напасці; зграя ваўкоў, натапырыўшыся і свецячы вачыма, пагражае крывавымі пашчамі. Сямён адважна ідзе сярод хіжацкае зграі. Заступіў яму дарогу вышэйшы за лес

[1] *Пачва́ра* — казачная страшная істота.

Волат, які вырваў вялікую хваіну і гразіўся, нібы пярун. Аднак лоўчы смела мінае ўсё гэта.

Месячык паказаўся з-за воблака. Здаецца Сямёну, што выходзіць ён з лесу і бачыць удалечыні палац, які свеціцца золатам і срэбрам; падыходзіць да той пекнай пабудовы праз чароўны сад, дзе як быццам вясна і лета сышліся разам: найпрыгажэйшыя кветкі і найвыдатнейшая даспявае садавіна. Зязюля сумным голасам абзывалася на дрэве; зацёхкаў салавей у хмызняку; чуваць дзіўныя галасы драздоў і шпакоў, і разумее Сямён іх вясёлыя спевы. Спаткалі яго дзяўчаты з вянкамі на галовах, танцуючы, вабілі да сябе. Ён мінуў усе гэтыя цуды, не здзіўляючыся і не зважаючы на іх.

Зніклі чароўныя здані; падзьмуў восеньскі вецер; і Сямён убачыў на ўсходзе чырвонае неба. Хутка ўзыдзе сонца — спяшае ён да Ласінае гары.

Калі прыйшоў на прызначанае месца, убачыў чараду вужоў. Яны, сыкаючы, саступалі з ягонае дарогі. А ўжо і сонца падымаецца. Страчае Сямён такога велізарнага вужа, якога ніколі не бачыў. Той смела паўзе, а на ягонай галаве зіхаціць золата. Сямён раскінуў белую хустку перад ім і ўкленчыў. Вуж упусціў з галавы карону на хустку і папоўз далей, а за ім і іншыя вужы хутка схаваліся за гарою. З радасцю разглядаў Сямён залаты скарб, падобны на два бліскучыя лісцікі, што канцамі зрасліся між сабою.

Ледзь пакінуў гару, як яго сустракае велізарны чорны сабака, які ўчора пабег за незнаёмым; пазірае ў вочы і, здаецца, кажа, каб ішоў за ім. Ідзе лоўчы за сабакам. Той спыняецца і позіркам паказвае на дрэве глушцоў. Разоў колькі стрэліў ён у тым месцы і колькі штук забіў. Ужо нёс дадо-

му глушцоў, цецерукоў і курапатак, а як падышоў бліжэй да хаты, сабака застаўся стаяць на полі: глядзеў услед паляўнічаму, а пасля знік з вачэй.

Паны хвалілі лоўчага, яго спрыт на паляванні, а чэлядзь[1] і аканом дзівіліся з яго шчасця, з таго, як ён, не маючы сабакі, столькі змог упаляваць дзічыны.

З таго часу Сямён стаў найслаўнейшым паляўнічым. Той чорны сабака кожны раз сустракаў яго ў лесе, і Сямён столькі біў рознай дзічыны, што не толькі хапала панам у маёнтку, але і сялянам на продаж.

Па ўсёй ваколіцы разнеслася пагалоска, што Сямён — чараўнік, быццам некаторыя секлі дровы ў лесе ды бачылі, што ходзіць з ім нейкі чорны сабака, які ў лесе і застаецца. Акім, што некалі сябраваў з лоўчым, раз ціха падышоў пад акно ягонае хаты, каб даведацца, што той робіць; пачуў, нібыта з кімсьці размаўляе; зірнуў у акно: Сямён гладзіць

---

[1] *Чэ́лядзь* — тут: дваровыя людзі, слугі памешчыка.

чорнага сабаку, таго самага, што заўсёды сустракаў яго ў лесе. Сабака глянуў у акно крывавым вокам і знік, а Акім уцёк ад страху.

Ужо колькі гадоў уся воласць гаворыць, што Сямёну дапамагае на ловах сам нячысцік, якога трымае ён за памочніка, але паны адно смяяліся з гэтага і не давалі веры. Хоць пан быў неяк з лоўчым на паляванні, не бачыў чорнага сабаку, аднак змеціў, што дзікае птаства само ляціць да Сямёна і той ніколькі не схібіў.

Жыла ў вёсцы непадалёку Марыся, прыгожая і маладая дзяўчына, дачка набожных бацькоў. Шмат каму яна падабалася, і Сямён меў на яе вока; спадзеючыся на багацце ды на панскую ласку, меў надзею, што Марыся будзе ягонай.

Аднаго дня, калі ішоў на паляванне, убачыў ён Марысю. Тая мела вянок на галаве, і кветкі так ёй пасавалі, што выглядала яна надзвычай прыгожаю. Ходзячы непадалёку ад сваёй нівы, збірала суніцы. Падыходзіць Сямён, просіць ягад; не адмаўляе яму дзяўчына; пытае лоўчы, ці падабаецца ён Марысі.

— Людзі кажуць, што ты чаруеш, — адказала тая, — а я баюся чараўнікоў.

— О не, Марысю, нікога не чараваў і не ведаю гэтага ганебства.

— Калі праўду кажаш, — я крыжык нашу на шыі, пасвянцоны ў касцёле, які можа грахі адпускаць, — пацалуй мой крыжык.

— З ахвотаю, — адказаў Сямён.

І ледзь пацалаваў крыжык, як тут з травы падняў галаву велізарны вуж, нібыта хацеў зірнуць на Марысю. Перапалоханая дзяўчына закрычала. Сямён схапіў камень і выцяў вужа. Той, сыкаючы, схаваўся ў траве. А пасля раптам з'явіўся чорны

сабака, загаўкаў і знік. Марыся ад страху дрыжыць ледзь жывая. Сямён правёў яе дадому і адтуль зноў ідзе на паляванне. Толькі ўжо не сустрэў яго ў лесе чорны сабака.

Убачыў цецерука; стрэліў, але замест птушкі пень гнілы ўпаў на зямлю. Спалохаўся Сямён, вяртаецца дахаты, аж там безліч вужоў, сыкаючы, паўзуць пад лаву і пад печ. Адчыніў скрыню, выняў Вужыную Карону, а яна ўжо не залатая: два пажоўклыя бярозавыя лісточкі. Стаіць як слуп і не ведае, што чыніць.

Доўга яшчэ дакучалі вужы небараку Сямёну. Не давалі спакою не толькі дома, але і на гасцінах. Калі завітваў да суседзяў, не раз, не баючыся людзей, з'яўляўся перад ім немаведама адкуль вуж.

1. Прыгадайце эпізоды ў творы, якія падаліся вам фантастычнымі.
2. Якім быў панскі лоўчы Сямён па сваім характары? Як ён ставіўся да сваіх абавязкаў?
3. Чаму паляўнічаму не ўдалося выканаць даручэнне панскага аканома?
4. Як атрымалася, што Сямён трапіў у залежнасць ад нячысціка?
5. Перачытайце апісанне ночы на Ласінай гары перад святам Узвіжання. Што прыйшлося там перажыць Сямёну? Як ён атрымаў Вужыную Карону?
6. Як змянілася жыццё лоўчага пасля сустрэчы з Вужыным Каралём? Ці стаў Сямён шчаслівым ад дапамогі нячысціка?
7. Што дапамагло паляўнічаму вызваліцца ад палону чорных сіл?
8. Як вы лічыце, што неабходна чалавеку, каб вытрымаць неспрыяльныя жыццёвыя абставіны?

МАКСІМ БАГДАНОВІЧ

ВАДЗЯНІК

Сівавусы, згорблены, я залёг між цінай
І гадамі грэюся — сплю на дне ракі.
Твар травой аблытаны, быццам павуцінай,
Засыпаюць грудзі мне жоўтыя пяскі.

Над вадой ля берага ціха спіць асока,
Ды лаза зялёная жаліцца-шуміць,
Хвалі ціха коцяцца і бягуць далёка, —
І усё навокала сном адвечным спіць.

1. Зачытайце радкі з апісаннем Вадзяніка. Дзе жыве ўяўны гаспадар ракі?
2. Якія ўласцівасці набываюць у вершы асака, лаза і хвалі?
3. Што, на вашу думку, абудзіла фантазію паэта і паўплывала на стварэнне гэтага і іншых вершаў пра міфічных істот?
4. * Падбярыце ў інтэрнэце малюнкі Вадзяніка, якія адпавядаюць вобразу, створанаму паэтам.
5. * Падрыхтуйце невялікую вусную замалёўку (або казку, незвычайную гісторыю) пра Вадзяніка.

КАЗІМІР КАМЕЙША

КАМЕНЬ ЛЯ ВЁСКІ КАМЕНЬ

Гэта не камень,
а чаравік.
А хто забыў яго?
Сам ледавік.
Гэта ж ён пеша
тупаў здалёк,
Сляды-каменні
здалёк
валок.
І раптам ён чуе
спеў салаўя.
Пусціўся у скокі:
— Ух, я!..
Ён так чаравікам сваім
грымеў,
Аж прарок Ілья
ў калясніцы нямеў.
Там, дзе скакаў ён,
прыблуднік той,
Засталіся крушні[1]
ляжаць гарой.
Стаміўся нарэшце:
— Ох ды ох!..
І ўслед ляцела: — Каб ты каменем лёг!
Ён пачуў тыя словы.
І не лёг, а прысеў
На пушчанскай
вузенькай паласе.

[1] *Кру́шня* — куча (гара) камення.

Расшчапіў на шыі
каменны аплік[1],
Зняў каменнай рукою
валун-чаравік.
І забыў пра яго,
не вяртаўся назад —
Было цяжару
і так зашмат.
Ішоў заваёўнік
дарогаю той,
Спыніў чаравік яго:
— Ты хто?
Спыніўся прыблуда,
потым прысеў
На пушчанскай
вузенькай паласе.
...Знік ледавік,
заваёўнік знік.
Засталіся сляды
і яшчэ — чаравік.

1. Як выглядае магутны ледавік паводле паэтычнага апісання? Зачытайце адпаведныя радкі з верша.
2. Што гаворыць паэт пра з'яўленне, паходжанне вялікага валуна-чаравіка каля вёскі Камень?
* 3. Паспрабуйце ўявіць ледавік як агромністага волата-асілка, які *зняў каменнай рукою валун-чаравік*. Намалюйце гэтага незвычайнага персанажа або прыдумайце казачную гісторыю «Як Асілак-валун ворагаў на нашай зямлі запыніў».
4. Разгледзьце і прааналізуйце рэпрадукцыю карціны Эдуарда Рымаровіча «Камяні» (гл. уклейку). Якія

[1] *Аплі́к* — кручок для зашпільвання адзення.

радкі верша, на вашу думку, сугучныя гэтаму мастацкаму палатну?

* **5.** Намалюйце кветкі, дрэва, камень ці крынічку, што ўшаноўвалі нашы продкі, такімі, якімі вы іх уяўляеце. Патлумачце свой малюнак.

ЯКУБ КОЛАС

ЖЫВАЯ ВАДА

I

Даўно-даўно, не за нашу памяць было гэта.

Шчаслівы то быў куточак белага свету.

Вольна жылося людзям у той краіне. Ніхто іх не гнаў, ніхто іх не крыўдзіў, нікому яны не належалі. Багатая, урадлівая была іх зямля. Шырока раскінуліся іх палі, зялёныя травы сенажацей калыхаліся на ветры. Ціха і весела смяяліся кветкі, пазіраючы сваімі пахучымі галоўкамі ў раку, якая паіла ўвесь той кут і тых, хто жыў і рос там, і давала яму жыццё. Усё жыло каля ракі, гэту раку людзі называлі Жывою Вадою. Усё жывое і нежывое любіла яе, і песні волі разліваліся па ўсіх кутках шчаслівай старонкі.

Але нядоўга астаецца шчасце на адным месцы. Пакінула яно і той слаўны куточак.

Нешта страшнае і незразумелае для чалавека зрабілася там. Нейкая сіла пазайздросціла шчасцю людзей.

У тым месцы, адкуль выцякала Жывая Вада, зямля стала ўспучвацца. Хутка, як грыб, вырастала гара. А Жывая Вада пачала павольна мялець і хутка зусім згінула дзесьці ў зямлі. Толькі след,

дзе цякла яна, надоўга астаўся на зямлі і гаварыў людзям пра даўнейшае жыццё.

Гара ўсё расла. Праходзіў час, пусцела зямля, з гары сыпаўся жоўты пясок і засцілаў ураджайны грунт. Людзі збяднелі, птушкі разляцеліся. Не чутно ўжо было там вясёлых песень. Толькі арлы ды каршуны вілі свае гнёзды на высокай гары, што ўсмактала ў сябе Жывую Ваду.

II

Бяднеў год ад году колісь багаты край. Ураджайны грунт засыпаўся пяском. Многа працавалі людзі, многа пралівалі поту, а праца іх прападала, і скупа плаціла зямля за іх работу і пакуту. Развяліся чэрві на іх агародах — некаму было знішчаць іх, бо каршуны і ястрабы разагналі птушак.

Расказваў бацька сыну пра даўнейшае жыццё — пра багацце іх краю, пра гару, якая глынула іх Жывую Ваду, сама стала расці, а жыццё ўсяго краю прысудзіла да маруднай смерці. Глухая злосць на праклятую гару падымалася ў сэрцах людзей, бо памяць аб Жывой Вадзе не забывалася.

Нямала знаходзілася смелых людзей, якія ішлі на гару шукаць Жывой Вады. Бралі яны рыдлёўкі, акопвалі гару. Але з гары сыпаліся на іх камяні, разбівалі ім галовы. Каршуны і ястрабы зляталіся хмарамі, выдзёўбвалі ім вочы. А пугач і сава ўночы спявалі ім «вечны спакой» сваім жудасным крыкам.

Многа, многа людскіх касцей валялася навокал гары, а каршуны і крумкачы разносілі іх па ўсіх кутках спустошанага краю. І людзі празвалі сваю старонку Мёртвым Полем.

Дзіка і пуста стала ў Мёртвым Полі. Людзі хадзілі як цені, галодныя, прыгнечаныя. Птушкі даўно перасталі там спяваць песні. Толькі каршуны кружыліся ў небе, каркалі крумкачы і наганялі нуду на душу людзей, невядомымі страхамі палохалі сэрца, розум.

Нават лес змяніўся: старыя дрэвы даўно згнілі і ляжалі ў зямлі, а новыя былі нізкія, крывыя, няўдалыя, — як сухотныя. Рэдка заглядалі туды хмары, і мала калі падаў дождж.

III

Насталі сухія гады. Апошні выдаўся такі год, што ні разу не падаў дождж за ўсё лета. Кожны дзень неба аставалася чыстым, ясным, гарачым. Усходзіла сонца, хутка сушыла расу, што блішчала ранкам, як слёзы на лісцях расліны. А сухі вецер гуляў над зямлёю, падымаў гарачы пясок, высмоктваў апошнія сокі з зямлі. Лес, поле, луг з гаротнаю мальбою пазіралі на неба, прасілі вады прагнаць сваю смагу. Дрэвы глуха шумелі і злівалі свой шум у адну доўгую, невядомую людзям песню. Жаласнаківаліся каласы ў полі, то кланяліся зямлі, то падымаліся да неба, нібы просячы ратунку.

Ніхто не ішоў ім на дапамогу, і яны без пары старэлі, жоўклі і без жыцця хісталіся на сухіх сцяблінках. Трава і кветкі ціхутка шапталі ветру аб сваёй нядолі. Цярплівыя камяні і тыя нылі ад спёкі і лопаліся. Сама зямля зморшчылася, пакалолася і плакала. Яе слёзы апошнімі кропелькамі расы выступалі наверх, яе просьба белаватым туманам звісала над лесам і разносілася вятрамі па

свеце. Пакутавалі людзі, сумавала зямля і ўсё, што расло і жыло на ёй. Неўзаметку падымаліся к небу іх слёзы, падымаліся не год і не два, а цэлыя вякі, а там недзе сплываліся ў адно месца. Тыя слёзы, горкія скаргі, усё гора зямлі — змяшаліся разам і завіслі над ёю страшнаю чорнаю хмараю.

IV

А дзе ж дзелася Жывая Вада?

Яна была пад зямлёю, яна паціхеньку размывала зямлю, прабівала сабе дарогу на вольны свет. Ніхто гэтага не ведаў. Не ведала і гара, што вісела над бяздонніцаю. А Жывая Вада чакала толькі шчаслівага здарэння, каб скінуць з сябе цяжар — праклятую гару, што са шчаслівага кутка зрабіла Мёртвае Поле.

І настаў такі час, што пралітыя слёзы перапоўнілі неба і паліліся назад на зямлю. Не ў сілах было само неба стрымаць тыя слёзы. Самі яны рваліся туды, дзе радзіліся патроху; падымаліся ўгору.

Людская жалоба, гора, пакута, усё няшчасце зямлі, што збіраліся тысячамі гадоў, паліліся цяпер са слязьмі адной хваляй.

Адвечная скарга грымела ў небе страшным голасам грому і калыхала ўсю зямлю; стогны людскія, якіх ніхто не чуў, блішчалі маланкамі, а слёзы цяклі халоднымі, чыстымі ручаямі на зямлю і ажыўлялі яе. Вада збіралася ў адну раку і дружна стала напіраць на гару.

Зрушылася гара; моц яе, камяні градам сыпаліся ўніз. Арлы, каршуны, крумкачы, ястрабы, совы пазляталі з гары, каб запыніць ваду.

Пачула і Жывая Вада, што робіцца над ёю. Сабрала яна ўсе сілы свае і ўскалыхнула гару, як купіну. Яе падхапіла дажджавая рака. Страшны шум пайшоў па Мёртвым Полі.

Усё жывое дрыжала ад страху і чакала пагібелі. Але згінула адна гара. Пяском і дымам развеялася яна па полі.

Гневалася неба, бушавала вада, трэслася зямля. Ліліся рэчкі на кожнай разоры і зліваліся з Жывой Вадою.

Прайшоў страшны момант, і стала спакойна. Вада ўся злілася ў старое дно Жывой Вады, і жыццё, затрыманае праз доўгі час гарою, ізноў пайшло сваёю дарогаю, і ажыло Мёртвае Поле.

1. Якім паказаны ў творы *шчаслівы куточак белага свету*? Як жылося ў ім людзям?
2. Што стала з тым слаўным краем, калі яго напаткала бяда? Падмацуйце свой адказ адпаведнымі радкамі з тэксту.
3. Раскажыце, як людзі спрабавалі выратавацца ад галоднай смерці. Што чакала іх на гэтым шляху?
4. Чаму людзі назвалі сваю старонку Мёртвым Полем? Пры дапамозе якіх выяўленчых сродкаў мовы аўтар стварыў такі яскравы вобраз?
5. Прыгадайце, як ажыло Мёртвае Поле. Якія прыродныя сілы гэтаму дапамаглі?
6. У чым, на вашу думку, заключаецца алегарычны (іншасказальны) сэнс твора?
7. Падбярыце назвы да кожнай часткі гэтай літаратурнай казкі, падрыхтуйце сціслы пераказ твора.

СЭРЦАМ НАРОДЖАНЫ СПЕЎ

НАРОДНАЯ ПЕСНЯ

Наша народная песня вылілася з сэрца, вуснаў усяго народа беларускага і таму называецца *народнай*.

Песні наш народ складаў на працягу вякоў у розныя хвіліны свайго жыцця. Ён уклаў у вузкія рамкі песні ўсе свае радасці, свой смех, сваё гора, долю і нядолю, слёзы жыццёвыя. Песня народная поўніцца шчырымі словамі, у ёй, быццам працавітымі пчолкамі, сабрана ўсё багацце красы і непаўторных узораў.

З пакалення ў пакаленне народ — ад дзеда ўнуку, ад унука праўнуку — перадаваў у песні глыбокую і праўдзівую навуку тым, перад кім яшчэ слаўся няпройдзены цяжкі жыццёвы шлях. Толькі кожнае новае пакаленне да дзедавай навукі-песні дадавала ўласнымі вуснамі свой погляд на жыццё, свой боль, свой жаль, свой смутак і сваю радасць.

Таму для нас народная песня такая зразумелая, родная, блізкая сэрцу. У ёй мы чуем і клопат маці,

і радасць брата, і надзею сястры, і залатыя свае ўласныя сны. Наша песня народная гучала ўлетку пры кожнай працы — ці то на полі, ці то на лузе, ці ў лесе, ці ў садочку. А прыходзіла зіма — дзьмулі халодныя вятры і завеі — народная песня тулілася пад страхой — у цеснай беларускай хатцы, жыла ў ёй разам з людзьмі, з іх думкамі і жаданнямі. Сэрцу чалавечаму песня дае ўцеху, а дзеткам, якія слухаюць яе, — жывую навуку *(Паводле Цёткі)*.

Песня — вершаваны і музычны твор для выканання голасам (спявання).

У залежнасці ад жыццёвага прызначэння народныя песні ўмоўна падзяляюць на абрадавыя і пазаабрадавыя. Надзвычай багатыя беларускія *абрадавыя* песні. *Сямейна-абрадавыя* песні суправаджалі найбольш значныя падзеі ў жыцці чалавека — нараджэнне, вяселле (шлюб), смерць. *Каляндарна-абрадавыя песні* выконваліся падчас свят, вызначаных земляробчым календаром селяніна — сейбіта і хлебароба. Сваім зместам і вобразамі гэтыя песні спалучаны з працоўнай дзейнасцю чалавека, яго адвечнымі клопатамі пра ўраджай як аснову жыцця, дабрабыту і шчасця. Пры дапамозе спеваў, танцаў, загавораў нашы продкі імкнуліся паўплываць на сілы прыроды, каб своечасова засеяць ніву, вырасціць і сабраць добры ўраджай, зберагчы ад дзікіх звяроў і хваробаў статак, палепшыць свой лёс. Каляндарна-абрадавыя песні надавалі святам вясёласць, забаўляльнасць, непаўторнасць.

На першы погляд можа падацца, што народныя песні вельмі простыя па змесце, нешматслоўныя,

асобныя словы і выразы ў іх паўтараюцца. Але гэта не так. Песні найперш выконвалі магічную ролю: людзі звярталіся з просьбамі, пажаданнямі, заклінаннямі, зваротамі да сіл прыроды, стараліся пераканаць іх, задобрыць, улагодзіць. Нашы продкі ўшаноўвалі Каляду, Купалу, прасілі спрыяння ў гаспадарцы, ладу ў сям'і, добрага здароўя сваім родным, шчаслівага лёсу дзецям. І, каб быць лепш пачутымі, свае просьбы шмат разоў паўтаралі.

Пазаабрадавыя песні не былі звязаныя з пэўнымі датамі, святамі ці гульнямі. Іх спявалі ў розных жыццёвых абставінах: на працы і ў час адпачынку, дома і ў полі, прылюдна і сам-насам. Гэтыя песні зразумелыя і блізкія ўсім людзям: у іх выявіліся лепшыя рысы беларускага нацыянальнага характару.

Прыгажосць песні можна адчуць, калі яна гучыць, спяваецца. Словы лепш успрымаюцца толькі разам з мелодыяй.

Надзвычай багаты вобразны лад народных песень. Амаль у кожнай песні мы сустрэнем словы, ужытыя ў пераносным значэнні, — ***тропы***: эпітэты, параўнанні, сімвалы, метафары, увасабленні, гіпербалы.

Найперш дапамагаюць стварыць выразную карціну ***эпітэты***. Часта сустракаюцца так званыя сталыя эпітэты, якія ўжываюцца толькі з пэўнымі словамі: поле *шырокае*, зорка *ясная*, ночка *цёмная*, слёзы *горкія*, рукі *белыя*.

У народных песнях надзвычай паэтычныя ***параўнанні***, яны сціслыя, выразныя, трапныя: светлая, *як зорка ясная*; чыстая, *як сляза*; прыгожы, *як месячык ясны*. Напрыклад, дзяўчына звяртаецца да свайго каханага:

Ты хадзі ка мне ў госці:
Ты лесам ідзі — *дробным дожджыкам*,
Ты лугам ідзі — *буйным ветрыкам*,
Ты ў сад мой — *салавейкаю,*
На двор мой — *ясным сокалам*,
У хату маю — *дружком міленькім*.

Вельмі распаўсюджаны ў народных песнях ***вобразы-сімвалы*** — умоўныя абазначэнні з'явы праз вобраз, які нечым нагадвае гэту з'яву. Паэтычнымі сімваламі ў песнях выступаюць птушкі, жывёлы, дрэвы. Напрыклад, размова бярозы з лістком сімвалізуе горкае расставанне маці са сваёй дачкой, якую аддаюць замуж у чужую сям'ю, далёкую вёску:

— А мой жа ты *лісточак*, мой зялёненькі,
Як жа мы расстанемся?
Ветрык павее, цябе пакоціць,
А я тут застануся, *дажджом* абальюся.

Характэрным мастацкім прыёмам стварэння вобразаў у народных песнях з'яўляецца ***ўвасабленне*** — перанясенне ўласцівасцей жывых істот на прадметы і з'явы прыроды:

Гаварыла поле шырокае,
Жыта ядраное:
— Жнейкі мае маладыя,
Сярпы залатыя,
Прыходзьце ка мне заўтра рана...

Сустракаюцца ў песнях і ***гіпербалы*** — вобразныя выразы, у аснове якіх ляжаць моцныя перавелічэнні (уласцівасцей, якасцей, памераў прадмета або з'явы) з мэтай узмацніць уражанне:

Дзе каза рогам,
Там жыта стогам,
Дзе каза хвастом,
Там жыта кустом,
Дзе каза нагою,
Там жыта капою.

Ажыўляюць і ўпрыгожваюць народную песню, надаюць ёй пяшчотнасць, прывабнасць, меладычнасць паэтычныя ***звароткі, памяншальна-ласкальныя словы, паўторы***, а таксама ***паралелізмы***, пры якіх дзве з'явы, чым-небудзь падобныя або процілеглыя, раскрываюцца ў супастаўленні, паралельна, у форме разгорнутага параўнання:

Над ракою ў спакою
Расцвітала каліна,
А ў сяле за ракою
Вырастала дзяўчына.

Беларускі песенны фальклор надзвычай багаты. У ім — душа нашага народа, светлая, прыгожая,

чыстая. Народная песня ва ўсе часы была і застаецца жыватворнай крыніцай для прафесійнага мастацтва.

1. Калі і як узніклі народныя песні? У якія моманты чалавечага жыцця яны звычайна выконваліся?
2. На якія віды падзяляюцца абрадавыя песні? Ахарактарызуйце іх.
3. Якія песні ўваходзяць у склад сямейна-абрадавых?
4. Чым адметная каляндарна-абрадавая паэзія?
5. Якія вобразныя мастацкія сродкі найчасцей сустракаюцца ў народных песнях? Прывядзіце прыклады.

ПРЫЕХАЛА КАЛЯДА НА БЕЛЫМ КАНІ...

Прыехала Каляда на белым кані,
Яе конічак — ясен месячык,
Яе дружачка — ясна зорачка,
Яе пужачка — ясна звёздачка,
Яе вазочак — з тоўстага лядку,
Яе кажушок — з белага сняжку.

ВЫ, КАЛЯДАЧКІ, БЛІНЫ-ЛАДАЧКІ...

Вы, калядачкі, бліны-ладачкі,
Ай, люлі-люлі, бліны-ладачкі.

А калядачкі — да у ліпнічку,
А прынадачкі — у бярэзнічку.
А калядачкі, вы барджэй, барджэй[1],

[1] *Барджэ́й* (ад *бо́рзда*) — хутчэй.

Напячом блінцоў мы з дражджэй,
з дражджэй.
А калядныя бліны ладныя,
А мікольскія[1] — не такоўскія.

1. На якое свята спяваюцца гэтыя песні? Што вы ведаеце пра гэта свята?
2. Якой паўстае Каляда ў песнях? Пры дапамозе якіх мастацкіх сродкаў створаны вобраз Каляды?
3. Адшукайце ў тэкстах песень паўторы і гіпербалы. Якую ролю яны выконваюць?
4. Якімі дзеяннямі суправаджаецца выкананне песень на Каляды?
5. Паслухайце калядную песню «Вы, калядачкі, бліны-ладачкі…» ў выкананні ансамбля «Песняры». Як перададзены ў ёй святочны настрой?
6. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Эдуарда Рымаровіча «Каляды» (гл. уклейку). Які настрой перадае карціна? Звярніце ўвагу на падбор фарбаў, постаці калядоўшчыкаў, святочную атрыбутыку.

* 7. Падрыхтуйце калектыўную інсцэніроўку святкавання Каляд у класе або на школьнай вечарыне.

БЛАГАСЛАВІ, МАЦІ, ВЯСНУ ЗАКЛІКАЦІ...

Благаславі, маці,
Благаславі, маці! У-у-у!

Вясну заклікаці,
Вясну заклікаці! У-у-у!

[1] *Міко́льскія (бліны)* — тыя, што пякуцца на свята святога Міколы (19 снежня).

Адамкнуць зямліцу,
Адамкнуць зямліцу! У-у-у!

Выпусціць травіцу,
Выпусціць травіцу! У-у-у!

На ранняе лета,
На ранняе лета! У-у-у!

На буйнае жыта,
На буйнае жыта! У-у-у!

Прыйдзі, вясна-красна!
Прыйдзі, вясна-красна! У-у-у!

1. Пра што спяваецца ў песні-вяснянцы, якія чалавечыя пачуцці ў ёй раскрываюцца?
2. Якія спадзяванні ўскладвалі людзі на прыход вясны?
3. Адзначце выяўленчыя сродкі мовы, якія дапамагаюць стварыць вобраз вясны — прыгожай, вясёлай, шчодрай.
4. Раскажыце, што вы ведаеце пра народны абрад Гукання вясны. Якое яго прызначэнне? Калі і дзе звычайна праводзіцца гэтае свята? Хто яго асноўныя ўдзельнікі?

А НА КУПАЛУ РАНА СОНЦА ІГРАЛА...

А на Купалу
Рана сонца іграла —
Рана сонца іграла,
На добрыя годы —
На добрыя годы,
На цёплыя росы —
На цёплыя росы,
На хлябы-ўраджаі —
На хлябы-ўраджаі.

1. На якое свята выконвалася гэта песня? Што вы ведаеце пра народнае свята Купалле?
2. Растлумачце, як вы разумееце вобраз *сонца іграе*.
3. Як праяўляецца ў песні жаданне чалавека засцерагчы ўраджай?
4. Якія вобразы прысутнічаюць у песні? Пры дапамозе якіх мастацкіх сродкаў створаны гэтыя вобразы?
5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Віктара Барабанцава «На Купалле» (гл. уклейку). Якім паказвае Купалле мастак? Якія вобразныя сродкі дапамагаюць аўтару мастацкага палатна раскрыць сутнасць народнага свята?

А Ў СУБОТУ ПРОЦІ НЯДЗЕЛІ...

А ў суботу проці нядзелі
Заснула Ганначка над кудзеляй[1].
Сасніўся дзеўчыне дзіўненькі сон:
Наляцела галубоў поўненькі двор;
Каля тых галубоў сіза паванька,
Каля той паванькі ясен сокал,
Каля таго сокала бочачка віна,
Каля той бочачкі залаты замочак.
— Мамачка родная, разгадай мой сон.
— Дачушка Ганулька, сама разгадаеш:
Галубы — сваты твае,
Сіза пава — твая сваццінка,
Ясен сокал — твой Якубка,
Бочка віна — слёзкі твае,
Залаты замочак — твой вяночак.

---

[1] *Кудзе́ля* — валакністая частка лёну; тут: заснула, калі прала з лёну ніткі.

1. Якой жыццёва значнай падзеі прысвечана песня? Ці заўважылі вы якія-небудзь выразныя прыкметы вясельнай песні? Назавіце іх.
2. Што, паводле песні, хвалюе маладую дзяўчыну? Якія мастацкія сродкі дапамагаюць стварыць вобраз нявесты?
3. Якім паказаны ў песні малады хлопец — жаніх дзяўчыны?
4. Што вы можаце сказаць пра вобраз маці нявесты ў песні? Якім ёй уяўляецца далейшы лёс сваёй дачушкі?

КАЛЯ МЕСЯЦА, КАЛЯ ЯСНАГА...

Каля месяца, каля яснага
Усе дробныя зоркі.
А ў Іванькі на куце
Усе любыя госці.
Любыя госці, любыя госці!
Бабуля на куце сядзіць,
Харошую песню пяе.
Першую — нараджоную,
Другую — суджоную,
Трэцюю — хрэсьбінную.
Дай, Божа, нашаму дзіцяці
Хрэсьбінкі згуляці,
Хрэсьбінкі згуляці
І вяселля даждаці.

1. Якая жыццёвая сітуацыя згадваецца ў песні? Дзе адбываецца дзеянне?
2. Хто галоўны герой хрэсьбіннай песні? Як трымае сябе бабуля? Якое месца яна займае ў застоллі сярод гасцей?

3. Якія пажаданні дзіцяці выказваюць госці? Якую ролю ў хрэсьбінных песнях адыгрываюць зычанні добрай, светлай, шчаслівай долі народжанаму?
4. Пры дапамозе якіх выяўленчых сродкаў дасягаецца ў песні паэтычнасць, вобразнасць?

РЭЧАНЬКА

Ой, рэчанька, рэчанька,
Чаму ж ты не поўная?
Люлі, люлі, люлі,
Чаму ж ты не поўная?

Чаму ж ты не поўная,
З беражком не роўная?
Люлі, люлі, люлі,
З беражком не роўная?

А як жа мне поўнай быць,
З беражкамі роўнай плыць?
Люлі, люлі, люлі,
З беражкамі роўнай плыць?

Ясю коніка паіў,
Кася воду чэрпала.
Люлі, люлі, люлі,
Кася воду чэрпала.

1. Якія думкі і пачуцці абудзіла ў вас гэта песня?
2. Вызначце настрой песні. Пры дапамозе якіх мастацкіх сродкаў ён ствараецца?
3. Як дасягаецца выключная меладычнасць гучання песні? Якія сродкі моўнай выразнасці ўзмацняюць гэты эфект?

ЛІТАРАТУРНАЯ ПЕСНЯ

Беларускі край вельмі песенны. Часам кажуць, што наша зямля спявае, звініць песнямі. Беларусы любяць не толькі народныя песні, але і песні, якія напісалі прафесійныя аўтары — паэты і кампазітары.

Песні, створаныя на словы паэтаў, называюць ***літаратурнымі***.

Музыка і словы шанаваліся здаўна. Старажытныя грэкі спевамі лячылі людзей. У Грэцыі паэты чыталі свае вершы ў суправаджэнні музычных інструментаў — найчасцей пад гучанне ліры ці кіфары (струнных музычных інструментаў).

У Беларусі народныя песні калісьці выконвалі вандроўныя музы́кі — гусляры і лірнікі, дудары і цымбалісты. Самымі раннімі літаратурнымі песнямі былі духоўныя (царкоўныя) песні. Пазней вершы-песні пачалі пісаць беларускія паэты. Сярод першых найбольш вядомых аўтараў песенных твораў — Францішак Багушэвіч і Янка Купала.

Шматлікія вершы нашых паэтаў паклалі на музыку беларускія кампазітары. Дзякуючы кампазітарскаму таленту вершы загучалі цудоўнымі песнямі. Славутымі сталі беларускія песні на словы Янкі Купалы «Явар і каліна», Максіма Багдановіча «Зорка Венера», Канстанцыі Буйло «Люблю наш край...», Якуба Коласа «Мой родны кут...» і іншыя.

Многія песенныя творы зрабіліся шырокавядомымі і вельмі папулярнымі, без іх не абыходзяцца сямейныя святы, шчырыя сяброўскія бяседы,

розныя канцэрты. Даўно любімай у народзе стала песня «Бывайце здаровы»:

Бывайце здаровы,
Жывіце багата,
Ужо ж мы паедзем
Дадому, дахаты.

Ў зялёнай дуброве
Мы начаваць будзем,
А вашае ласкі
Павек не забудзем.

Аўтар слоў гэтай песні — беларускі паэт Адам Русак. Ён здолеў ярка раскрыць душу беларуса — шчодрую і добразычлівую, поўную жыццялюбства і ўдзячнасці людзям за гасціннасць.

Без песні цяжка ўявіць творчасць многіх беларускіх паэтаў. Сярод іх з'явіліся паэты-песеннікі, якія спецыяльна пішуць вершаваныя тэксты для кампазітараў. У сваю чаргу, той ці іншы кампазітар кладзе словы на музыку — і так нараджаецца песня. Выдатныя песні напісаны на словы Максіма Танка, Аркадзя Куляшова, Ніла Гілевіча, Анатоля Астрэйкі, Алеся Бачылы, Генадзя Бураўкіна, Алеся Ставера і іншых паэтаў. У сваіх вершах аўтары ўслаўляюць родны край, яго людзей, беларускія гарады, рэкі і лясы, апяваюць красу прыроды, сапраўдную дружбу і каханне. Добрая песня заўсёды прыносіць чалавеку радасць, узнёслы настрой, дае душэўную цеплыню, надзею на ўсё самае светлае і прыгожае ў жыцці.

Адна з такіх цудоўных песень — «Талака» Леаніда Пранчака (музыка Ігара Паліводы). Сучасны паэт услаўляе выдатную якасць нашага народа —

спрыяць і дапамагаць адзін аднаму, працаваць сумольна, разам дасягаць нейкай важнай мэты. Талака — даўняя народная традыцыя. Заўсёды збіраўся гурт людзей для таго, каб збудаваць хату, выкапаць калодзеж, пракласці дарогу. Звычай нашых дзядоў — выдатны прыклад для нас, сучаснікаў. Вельмі важна, каб у жыцці і побыце мы прытрымліваліся прынцыпу талакі, інакш кажучы, дапамагалі адзін аднаму, мацавалі дружбу і сяброўства, спагадалі іншым, жылі супольнымі інтарэсамі, імкнуліся разам пераадольваць цяжкасці.

1. Якія песні называюцца літаратурнымі?
2. Што вы можаце сказаць пра ўзнікненне літаратурных песень?
3. Якія папулярныя беларускія песні вы ведаеце? Калі яны звычайна спяваюцца?
4. Назавіце беларускіх паэтаў, на словы якіх напісаны вядомыя песні. Якая з песень вам найбольш спадабалася ці запомнілася? Чаму?
5. Паслухайце запіс песні «Талака». Які настрой яна стварыла, якія пачуцці выклікала ў вас?
6. * Падрыхтуйце літаратурна-музычную кампазіцыю, вечарыну (або гасцёўню) «І песню родную люблю я». Праслухайце любімыя беларускія песні.

АЛЕСЬ СТАВЕР

ЖУРАЎЛІ НА ПАЛЕССЕ ЛЯЦЯЦЬ...

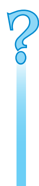
Каб любіць Беларусь нашу мілую,
Трэба ў розных краях пабываць.
Разумею цяпер, чаму з выраю
Жураўлі на Палессе ляцяць.

Што ім тыя пагоды паўднёвыя!
Што ім пышны платанавы[1] рай,
Калі клічуць іх далі сасновыя
І азёрны рабінавы край!

Сакавітыя пожні[2] мурожныя
Не заменіш нічым і нідзе
І зямлю, дзе сцяжыначка кожная
У прыветлівы двор прывядзе.

Каб любіць Беларусь нашу мілую,
Трэба ў розных краях пабываць.
Зразумееш тады, чаму з выраю
Жураўлі на Палессе ляцяць.

1. Якія малюнкі беларускага краю паўсталі перад вамі? З якім пачуццём аўтар гаворыць пра родную зямлю?
2. Паразважайце, чаму, па словах паэта, жураўлёў не прываблівае вечназялёны платанавы рай.

[1] *Плата́навы* (ад *плата́н* — вялікае паўднёвае дрэва з зеленавата-шэрай карой і шырокімі лістамі).

[2] *По́жня* — тут: сенажаць.

3. Паразважайце, ці абавязкова, каб любіць Беларусь, *трэба ў розных краях пабываць*. Чаму чалавеку бывае цяжка без роднага краю?
4. Паслухайце песню «Жураўлі на Палессе ляцяць» на музыку Ігара Лучанка ў выкананні ансамбля «Песняры». Ці спадабалася вам песня? Якія думкі яна ў вас абудзіла?
5. Уявіце: вам трэба пазнаёміць замежных гасцей са сваёй Радзімай, і тыя папрасілі ў вас паслухаць песні пра Беларусь. Ці падыходзіць, на вашу думку, твор Ігара Лучанка і Алеся Ставера для таго, каб быць песеннай візітнай карткай Беларусі? Свой адказ абгрунтуйце.
6. Якія яшчэ песні пра Беларусь вы ведаеце? Пастарайцеся даведацца імёны і прозвішчы іх аўтараў — паэтаў і кампазітараў.
7. Вывучыце верш на памяць.

ГЕНАДЗЬ БУРАЎКІН

МАЛІТВА

Мы здалёку ўбачылі свабоду
І яшчэ не вырваліся з пут...
Божа,
Не дабаў майму народу
Пошасці[1],
Няпраўды
І пакут.

У чужым нялюдскім землятрусе
Хіба нечым мелі мы віну?..
Божа,
Адвядзі ад Беларусі
Здраду,

[1] *По́шасць* — тут: хвароба, эпідэмія; напасць.

Вераломства
І вайну.

Смутнаю парою нелюдзімай,
Калі ўсё наўкол ідзе на злом,
Божа,
Захіні маю Радзіму
Мудрасцю,
Спакоем
І цяплом!

1. Да каго звернуты словы паэта? Якія думкі яго хвалююць? Пра што ён марыць? Якой долі жадае сваёй Радзіме?
2. Чым сугучны змест верша «Малітва» вашым асабістым пачуццям?
3. Паслухайце ў музычным запісе «Малітву» Генадзя Бураўкіна і кампазітара Эдуарда Ханка. Параўнайце вашы ўражанні ад верша і песні.

АЛЕСЬ БАЧЫЛА

РАДЗІМА МАЯ ДАРАГАЯ...

Радзіма мая дарагая,
Ты ў шчасці жаданым жыві.
Я сэрцам табе прысягаю
У шчырай сыноўняй любві.

На рэках, азёрах і нівах,
Заводах, будоўлях — наўсцяж
Народ наш працуе руплівы,
І край узвышаецца наш.

Я радасць сваю не стрымаю —
І песня ўзлятае сама:

Мне лепей ад роднага краю
Нічога на свеце няма.

Чужое зямлі нам не трэба,
Пачуцці ва ўсіх нас адны:
Мы хочам, каб мірнае неба
Не знала пажараў вайны.

Мы дружбы народам жадаем
І шчырай братэрскай любві.
Радзіма мая дарагая,
Красуйся і ў шчасці жыві!

1. У якіх радках заключана асноўная думка верша? Зачытайце іх.
2. Якія словы асабліва яскрава раскрываюць сардэчнасць, цеплыню аўтарскага голасу?
3. Паслухайце песню «Радзіма мая дарагая...» (музыка Уладзіміра Алоўнікава). Што вы можаце сказаць пра мелодыю і яе гучанне? Якія пачуцці абудзіла ў вас песня?
4. Растлумачце выкарыстанне слова *прысягаю* ў вершы.
5. Як вы разумееце выраз *край узвышаецца наш*?
6. Што сцвярджае аўтар словамі *чужое зямлі нам не трэба*?
7. Якога лёсу і якой будучыні жадае паэт свайму народу?
8. Што, на ваш погляд, аб'ядноўвае вершы Алеся Ставера і Алеся Бачылы?
9. Як вы мяркуеце, чаму беларускія паэты і кампазітары часта прысвячаюць свае творы Радзіме?
***10.** Падрыхтуйце невялікае вуснае выказванне на адну з тэм: «Радзіма пачынаецца з...», «Я нарадзіўся тут».

БІБЛІЯ — ВЕЧНАЯ І ДЗІВОСНАЯ КНІГА

Біблія — старажытны пісьмовы помнік, дзе сабраны разнастайныя творы, у складанні якіх на працягу амаль паўтары тысячы гадоў прымалі ўдзел каля сарака аўтараў. Біблія складаецца з асобных кніг («кніга» — па-грэчаску «біблія»), адсюль і назва твора. Кнігі, напісаныя да нараджэння Ісуса Хрыста — Сына Божага, — складаюць Стары Запавет. Тыя, што ствараліся на працягу першага стагоддзя ад Нараджэння Хрыстова, уваходзяць у Новы Запавет.

У Старым Запавеце расказваецца, як Бог стварыў Сусвет і самога чалавека, апавядаецца аб прароках і прароцтвах. На яго старонках надрукаваны псалмы — старадаўнія песнапенні і малітвы. Стары Запавет апавядае пра гісторыю Ізраіля, з народам якога Бог заключыў дамову (запавет). Паводле гэтай дамовы, Бог і людзі ўзялі на сябе ўзаемныя абавязкі. Бог абяцаў дапамагаць людзям, вучыць іх жыць па маральных законах, даць ім Збавіцеля.

Людзі ж павінны былі жыць у згодзе, слухаць Бога, верыць Яму і спадзявацца на Яго, рыхтавацца да прыходу Збавіцеля. Аднак людзі не сталі жыць паводле Боскага запавету і паступова гінулі ў грахах.

Міналі стагоддзі. Раптам у палесцінскіх землях з'явіўся чалавек, які рабіў незвычайныя цуды: вылечваў безнадзейна хворых, уваскрашаў мёртвых, прапаведаваў невядомае раней вучэнне — Евангелле, што ў перакладзе з грэчаскай мовы азначае «добрая, радасная вестка». Гэта быў Ісус Хрыстос («Хрыстос» па-грэчаску азначае «пасланнік»). Яго, згодна з прароцтвам, даўно чакалі. Бог паслаў на зямлю Свайго Сына, каб даць людзям, якія вераць у Яго, «жыццё вечнае». Ісус Хрыстос прыйшоў на зямлю, каб зрабіць чалавецтва шчаслівым, паказаць сапраўдны шлях жыцця. Ён узяў на Сябе ўсе людскія грахі і хваробы, прыняўшы пакуты і смерць за людзей.

Новы Запавет прысвечаны Ісусу Хрысту. З яго старонак можна даведацца, як Ён нарадзіўся, жыў і памёр. У Новым Запавеце падаецца вучэнне Ісуса Хрыста, апавядаецца пра Яго дванаццаць апосталаў (вучняў). Чацвёра з іх — Мацвей, Лука, Марк і Іаан — расказалі пра жыццё і вучэнне Хрыста. З тых даўніх часоў Біблія перакладзена на тысячы моў свету і з'яўляецца самай вядомай кнігай.

1. Што вы ведаеце пра Біблію? Што гэта за кніга? Калі і як яна ўзнікла?
2. Пра што апавядаецца ў Старым Запавеце?
3. Якія падзеі знайшлі адлюстраванне ў Новым Запавеце? Хто з вучняў Ісуса Хрыста распавёў пра яго жыццё і вучэнне?

БІБЛЕЙСКІЯ АПОВЕДЫ

СТВАРЭННЕ СВЕТУ

Хто не бачыў, як ноччу, калі патушаць усе агні, у змроку тоне ўсё, што вакол нас. У такой самай цемры некалі быў увесь свет. Тады не было ні травы, ні дрэў, ні прыгожых кветак і птушак. Не было нават неба і зямлі. Увесь Сусвет — адна цемра, адзін хаос. Але Бог не хацеў, каб усё так было і заставалася. І Ён стварыў гэты цудоўны і дзівосны свет.

У Бібліі, гэтай Свяшчэннай Кнізе, апісана стварэнне свету па Слове Божым:

«Напачатку стварыў Бог неба і зямлю. Зямля была нябачная і пустая, і цемра была над безданню; і Дух Божы насіўся над вадою.

І сказаў Бог: хай будзе святло. І стала святло.

І ўбачыў Бог святло, што яно добрае: і аддзяліў Бог святло ад цемры.

І назваў Бог святло днём, а цемру ноччу. І быў вечар, і была раніца: дзень першы.

І сказаў Бог: хай будзе цвердзь пасярод вады, і няхай аддзяляе яна ваду ад вады.

І стварыў Бог цвердзь: і аддзяліў ваду пад цвердзю ад вады над цвердзю.

І назваў Бог цвердзь небам. І быў вечар, і была раніца: дзень другі.

І сказаў Бог: няхай збярэцца вада, якая пад небам, у адную мясціну, і хай з’явіцца суша. І сталася так.

І назваў Бог сушу зямлёю, а вадазбор — морамі. І ўбачыў Бог, што гэта добра.

І сказаў Бог: няхай родзіць зямля зеляніну, траву, якая рассявае насенне, дрэва плоднае, якое пры-

носіць плод па сваім родзе, у якім насенне яго на зямлі. І сталася так.

І радзіла зямля зелень, траву, якая рассявае насенне па родзе яе, і дрэва, якое прыносіць плод, у якім насенне яго па родзе яго. І ўбачыў Бог, што гэта добра.

І быў вечар, і была раніца: дзень трэці.

І сказаў Бог: няхай будуць свяцілы на цвердзі нябеснай для аддзялення дня ад ночы, і для адзнакаў і часоў, і дзён, і гадоў.

І хай будуць яны свяцільнікамі на цвердзі нябеснай, каб свяціць на зямлю.

І стварыў Бог два свяцілы вялікія: свяціла вялікае, каб кіраваць днём, і меншае, каб кіраваць ноччу, і зоркі.

І паставіў іх Бог на цвердзі нябеснай, каб свяціць на зямлю.

І кіраваць днём і ноччу, і аддзяляць святло ад цемры. І ўбачыў Бог, што гэта добра.

І быў вечар, і была раніца: дзень чацвёрты.

І сказаў Бог: хай народзіць вада паўзуноў, душу жывую, і птушкі хай паляцяць над зямлёю, па цвердзі нябеснай.

І стварыў Бог рыб вялікіх, і ўсякую душу жывёл-паўзуноў, што нарадзіла вада, па родзе іх, і ўсякую птушку крылатую па родзе яе. І ўбачыў Бог, што гэта добра.

І блаславіў іх Бог, кажучы: пладзіцеся і памнажайцеся, і напаўняйце воды ў морах, і птушкі хай памнажаюцца на зямлі.

І быў вечар, і была раніца: дзень пяты.

І сказаў Бог: няхай народзіць зямля душу жывую па родзе яе, скаціну, і га́даў, і звяроў зямных па родзе іх. І сталася так.

І стварыў Бог звяроў зямных па родзе іх, і скаціну па родзе яе, і ўсіх га́даў зямных па родзе іх. І ўбачыў Бог, што гэта добра».

Уся зямля, створаная Словам усёмагутнага Творцы, азораная ззяннем пяшчотнага сонца, дыхала спакоем і дзівосным хараством. Але гэта яшчэ не быў канец стварэння. Бог вырашыў стварыць людзей, каб яны жылі ў гэтым цудоўным свеце і мелі дастпнасць да свайго Творцы.

«І сказаў Бог: створым чалавека на вобраз Наш, на падабенства Нашае, і няхай пануе ён над рыбамі марскімі, і над птушкамі нябеснымі, і над скацінай, над усёю зямлёю, і над усімі га́дамі, што поўзаюць па зямлі.

І стварыў Бог чалавека на вобраз Свой, на вобраз Божы стварыў яго; мужчыну і жанчыну стварыў.

І благаславіў іх Бог, і сказаў ім Бог: пладзіцеся і памнажайцеся, і напаўняйце зямлю, і валодайце ёю, і пануйце над рыбамі марскімі, і над птушкамі нябеснымі, і над усякай жывёлай, што поўзае па зямлі. І сказаў Бог: Я даў вам усякую траву, якая рассейвае насенне сваё і якая ёсць на ўсёй зямлі, і ўсякае вам дрэва, у якога плод дрэўны, што рассейвае насенне: вам гэта будзе на ежу; а ўсім звярам зямным, і ўсім птушкам нябесным, і ўсякаму паўзуну на зямлі, у якім душа жывая, зялёніва травяное на ежу. І сталася так.

І ўбачыў Бог усё, што Ён стварыў, вельмі добра. І быў вечар, і была раніца: дзень шосты.

Так створаны неба і зямля і ўсё іх воінства. І закончыў Бог да сёмага дня дзеі Свае, што Ён учыняў, і спачыў у сёмы дзень ад усіх спраў Сваіх».

Імя мужчыны — Адам, імя жанчыны — Ева. Яны выйшлі з творчых рук Госпада прыгожымі і шчаслівымі. Яны вельмі любілі свайго Творцу, і Творца любіў іх.

Гасподзь аддаў ім усе стварэнні, каб яны пра іх клапаціліся. Ён блаславіў Адама і Еву і даручыў ім сад, каб яны яго абраблялі і захоўвалі.

Яны падтрымлівалі сувязь з Богам. Кожная сустрэча прыносіла ім вялікую радасць.

1. Як, паводле Бібліі, быў створаны Сусвет?
2. Калі і як, згодна з Бібліяй, з'явіліся на зямлі першыя людзі? Як яны выглядалі? Назавіце іх імёны.
3. Што за даручэнні атрымалі ад Бога Адам і Ева? Як першыя людзі іх выконвалі?

НОЙ БУДУЕ КАЎЧЭГ[1]. ПАТОП

Мінулі стагоддзі. А людзі — нашчадкі Адама і Евы — памнажаліся і рассяляліся па ўсёй зямлі. Спачатку яны паважалі і шанавалі Бога, а потым забылі і адышлі ад Яго. А было і такое, калі выступалі супраць Ягонай волі. Адзін Ной захаваў вернасць і адданасць свайму Творцу. Ён шчыра выконваў Яго волю. Апостал Пётр называе Ноя «праведнікам ісціны».

У сэрцы Ноя панаваў Божы Дух, і Ной моцна любіў Бога.

На зямлі было ўжо мноства людзей. Усе яны так разбэсціліся, што ў іхніх сэрцах панавала толькі зло. Навокал і па ўсёй зямлі была адна распуста.

[1] *Каўчэ́г* — тут: судна, карабель.

У той час Бог з вялікай крыўдай казаў: «Знішчу людзей на зямлі, людзей, што Я стварыў... Бо Я раскаяўся, што іх стварыў».

Праз усе часы Ной жыў у Гасподняй мілаце. І Бог сказаў: «Надышоў канец усякай плоці[1] перад вачыма Маімі, бо зямля напоўнілася іх злачынствамі. І вось Я знішчу іх на зямлі. Пабудуй сабе каўчэг з дрэва; адсекаў у ім нарабі і асмалі яго смалою ўсярэдзіне і звонку... І вось Я навяду на зямлю патоп водны, каб знішчыць усякую плоць пад нябёсамі, у якой жыве дух; усё, што ёсць на зямлі, пазбаўлю жыцця. Але з табою Я пастанаўлю запавет Мой, і ты ўвойдзеш у каўчэг, і сыны твае, і жонка твая, і жонкі сыноў тваіх з табою...»

Пачуўшы Божы загад, Ной пачаў будаваць карабель-каўчэг. Ён часта казаў людзям, якія яго акружалі, што скора наступіць патоп і знішчыць увесь свет, і заклі́каў іх пакаяцца і звярнуцца да Бога. Але ніхто не хацеў яго слухаць.

Калі каўчэг быў пабудаваны, Гасподзь сказаў Ною: «Увайдзі ты і ўся сям'я твая ў каўчэг; бо цябе Я ўбачыў праведным перада Мною... і ўсякай скаціны вазьмі па сем мужчынскага роду і жаночага, і з птушак нябесных вазьмі па сем мужчынскага роду і жаночага, каб захаваць племя для ўсёй зямлі».

Выконваючы патрабаванні Госпада, Ной са сваёй жонкай і яго сыны са сваімі жонкамі ўвайшлі ў каўчэг. Калі ж у яго ўвялі ўсіх жывёл, Гасподзь зачыніў за імі дзверы.

Як і было сказана, праз сем дзён пачаўся лівень і не адступаў сорак дзён і сорак начэй. Пад вадой

[1] *Плоць* — тут: чалавек.

аказаліся самыя высокія горы. А каўчэг, які стаяў на зямлі, падняўся над вадою і плаваў на яе паверхні. І ўсякае жыццё на зямлі было знішчана. Як сказана ў Пісанні: «Знішчана ўсялякая істота, якая была на паверхні зямлі; ад чалавека да скаціны, і гадаў, і птушак нябесных, усё знішчылася з зямлі: застаўся толькі Ной і ўсё, што было з ім у каўчэгу».

Паводка працягвалася сто пяцьдзясят дзён. Вада пачала павольна сплываць, і ўзровень яе паніжацца. Ноеў каўчэг асеў на гары Арарат. Праз сорак дзён ад пачатку патопу Ной выпусціў гругана[1]. Птушка вылецела і вярнулася на каўчэг. Вада яшчэ стаяла, і сушы нідзе не было.

[1] *Груга́н* — вялікая чорная птушка; крумкач.

Потым Ной выпусціў голуба, але голуб, як і груган, вярнуўся на каўчэг. Праз сем дзён Ной зноў выпусціў голуба, і пад вечар голуб вярнуўся на каўчэг з аліўкавай лісцінкай у дзюбе — вада ўжо недзе сплыла, і зямля абсохла. Мінула яшчэ сем дзён, і Ной выпусціў голуба зноў, але гэты голуб на каўчэг ужо не вярнуўся. Тады Ной падняў века[1] каўчэга і ўбачыў, што вада сплыла і зямля абсохла. І тут Бог сказаў Ною: «Выйдзі з каўчэга ты, жонка твая, сыны і іх жонкі; выведзі з каўчэга ўсіх жывёл, якія з табою, і няхай разыдуцца яны па зямлі, няхай плодзяцца і памнажаюцца...»

1. Чым вылучаўся Ной сярод людзей? Чаму апостал Пётр называў яго *праведнікам ісціны*? Як Бог узнагародзіў Ноя і яго сям'ю?
2. Якое пакаранне ад Бога атрымалі людзі і за што?
3. Што расказваецца ў біблейскім аповедзе пра Сусветны Патоп? Як ратаваліся ад страшнай стыхіі насельнікі каўчэга?
4. Разгледзьце рэпрадукцыю абраза́ «Узнясенне» (гл. уклейку). Напісаў яго мастак Сілініч у 1808 годзе. Звярніце ўвагу на сюжэт твора: на зялёнай Елеонскай гары стаяць два анёлы і паказваюць уверх на Хрыста, які ў славе ўзносіцца на нябёсы пасля распяцця на крыжы. Унізе — апосталы і Маці Божая поўняцца радасцю за Хрыста. Якія яшчэ беларускія старажытныя абразы вам даводзілася бачыць? Пазнаёмцеся з беларускімі абразамі ў Нацыянальным мастацкім музеі Рэспублікі Беларусь ці іншых музеях краіны.

[1] *Ве́ка* — верхняя частка, якая служыць пакрыццём для якой-небудзь пасудзіны, скрынкі.

ПРЫТЧА[1] ПРА БЛУДНАГА СЫНА

У аднаго чалавека было два сыны; і сказаў малодшы бацьку: «Ойча! Дай мне з маёнтка тую частку, якая мне належыць». І бацька падзяліў паміж імі маёнтак.

Мінула нямнога дзён. Малодшы сын забраў усё, што належала яму, і пайшоў у далёкую краіну. І там усё распусціў, бо жыў надта ж распусна. Калі ён усё так растраціў, пачаўся ў той краіне вялікі голад, і ён сам пачаў галадаць. Тады ён пайшоў да жыхара той краіны і наняўся ў работнікі, а той паслаў яго на свае палі пасвіць свінні, і рады быў бы ён наесціся стручкоў, якімі карміліся свінні, але ніхто не даваў яму і стручкоў.

Неяк, адумаўшыся, разважыў: колькі наймітаў у майго бацькі жыве і ўсе ў дастатку, а я паміраю тут з голаду! Збяруся і пайду да свайго бацькі і скажу яму: «Ойча! Я саграшыў перад небам і перад табою і ўжо нават не заслугоўваю называцца тваім сынам, залічы мяне да тваіх наймітаў».

Сабраўся і пайшоў да свайго бацькі.

І калі ён быў яшчэ далёка, убачыў яго бацька, і пашкадаваў, і пабег яму насустрач, абняў за шыю і цалаваў яго. А сын сказаў бацьку: «Ойча! Я саграшыў перад небам і перад табою і ўжо не варты называцца сынам тваім». А бацька сказаў рабам сваім: «Прынясіце лепшае адзенне і апраніце яго, і дайце пярсцёнак на руку яго і абутак на ногі;

---

[1] *Пры́тча (пры́павесць)* — невялікі твор павучальнага і алегарычнага (іншасказальнага) характару, расказаны Ісусам народу. Біблейскія прытчы праслаўляюць высокія маральныя якасці чалавека: сумленнасць, праведнасць, справядлівасць, спагаду абяздоленым, міласэрнасць да ворагаў, стрыманасць, стараннасць і інш.

і прывядзіце ўкормленае цяля і закаліце: будзем есці і весяліцца. Бо сын гэты мой быў мёртвы і ажыў, прападаў і знайшоўся». І пачалі весяліцца.

Старэйшы ягоны сын быў у полі. А калі вярнуўся і прыблізіўся да дома, пачуў, як пяюць і весяляцца. Ён паклікаў аднаго слугу і спытаўся: «Што гэта такое?» Той адказаў яму: «Брат твой вярнуўся, і твой бацька зарэзаў укормленае цяля, бо прыняў яго здаровага». Выслухаўшы ўсё гэта, брат раззлаваўся і не хацеў уваходзіць у дом. Неўзабаве бацька, пачуўшы, што старэйшы сын вярнуўся з поля, выйшаў яму насустрач і паклікаў яго ў дом. Сын строга паглядзеў на бацьку і пачаў яго папракаць: «Вось я столькі гадоў служу табе і ніколі не парушыў загаду твайго; але ты ніколі не даў мне нават казляняці, каб я з маімі сябрамі павесяліўся; а калі вось гэты сын твой, растраціўшы сваю долю, вярнуўся, ты закалоў дзеля яго ўкормленае цяля».

Бацька так сказаў яму: «Сыне мой, ты заўсёды пры мне, і ўсё маё — тваё. А з таго радавацца і весяліцца нам трэба, што брат твой гэты быў мёртвы і ажыў, прападаў і знайшоўся».

Гэтай прытчай Ісус не раз даводзіў, што Нябесны Айцец радуецца і даруе грахі таму, хто прыходзіць да Яго, пакаяўшыся ад усяго сэрца.

1. Вызначце галоўную думку «Прытчы пра блуднага сына».
2. Як вы разумееце словы бацькі, звернутыя да старэйшага сына: *брат твой гэты быў мёртвы і ажыў*?
3. Паспрабуйце растлумачыць сучаснае значэнне выразу *блудны сын*.

4. Які жыццёвы ўрок вы атрымалі пасля знаёмства з гэтай прытчай?
* 5. Прачытайце тэкст твора па асобах. Паспрабуйце падрыхтаваць яго інсцэніроўку, вылучыўшы ролі апавядальніка, бацькі і яго сыноў.

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА

БІБЛІЯ[1]

(Паэтычнае ўзнаўленне Алеся Разанава)

Гэтая кніга
дзецям і простым людзям —
навука,
а мудрацам і вучоным —
дык дзіваванне.
Яна, як рака цудадзейная,
аднachасова
плыткая[2] —
можна па ёй і дзіцяці брысці —
і незвычайна глыбокая —
слон плысці мусіць.

У гэтай кнізе
пачатак і завяршэнне
усёй чалавечай мудрасці:
Бог-уладар
у ёй адкрываецца
для спазнання,
і ўсе законы,

[1] Перакладу Біблii на родную мову — найвялікшай справе свайго жыцця — аддаў свае веды і сілы славуты сын Бацькаўшчыны Францыск Скарына (1490—1552).

[2] *Плы́ткі* — тут: неглыбокі, прыдатны для *бро́ду* — пешага ходу з аднаго берага на другі.

якімі людзі
у жыцці кіравацца мусяць,
напісаны ў ёй,
і ўсе лекі,
якія гояць душу
і ацаляюць цела,
у ёй сабраны...
Чытайма ж, браты, заўсёды
Святое Евангелле
і пераймайма,
чытаючы, справы
нашага Збаўцы Ісуса Хрыста!
І гэтак, з яго дапамогай,
увойдзем
у вечнажывое жыццё
і ў Нябеснае Царства,
што ўгатавана
абранцам Божым.

1. Што гаворыць Францыск Скарына пра Біблію, з чым яе параўноўвае?
2. Што адкрывае людзям Біблія?
3. Чаму аўтар заклікае людзей заўсёды чытаць Святое Евангелле?
4. Паразважайце: у чым прызначэнне чалавека на зямлі?

БІБЛЕЙСКІЯ ВОБРАЗЫ Ў БАТЛЕЙЦЫ

У даўніну на святыя Каляды разам з калядоўшчыкамі і звездарамі па вёсках і мястэчках вандраваў незвычайны лялечны тэатр. Ва Украіне яго называлі вяртэп, у Польшчы — шопка, у Расіі —

«Пятрушка», а ў нас на Беларусі — батлейка. Назва «батлейка» ўзнікла ад слова «Бэтлеем» — калісьці так называўся горад Віфлеем, дзе нарадзіўся Ісус Хрыстос. Дзякуючы самаробным лялькам можна было ўбачыць Хрыстова нараджэнне, а таксама жорсткага цара Ірада, які хацеў забіць маленькага Сына Божага, за што і трапіў у пекла з кіпучай смалою.

«Батлейка-батлея — чароўная дзея», — казалі пра гэты лялечны тэатр людзі. Батлейкавы тэатр быў невялікі: драўляную скрынку, падобную на хатку ці царкву, вазілі на санях або насілі нават у руках. Батлейкі рабіліся аднапавярховыя, двухпавярховыя, былі і трохпавярховыя. Адзін артыст граў на скрыпачцы, а другі адчыняў дзверы чароўнай скрынкі-хаткі і праз шчыліны, зробленыя ў яе падлозе на кожным паверсе, вадзіў на кіёчках лялек. Ён жа прамаўляў за герояў рознымі галасамі, сыпаў дасціпнымі прыказкамі, спяваў батлейкавыя песні:

А ў свеце нам навіна была,
Святы вечар!
Там Прачыстая
Сына радзіла,
Святы вечар!
У небе зорачкі засвяціліся,
Святы вечар!
Прыйшлі мудрацы,
Пакланіліся,
Святы вечар!
Каб забіць дзіця,
Ірад сам пайшоў,
Святы вечар!

Ды да ясляў шлях
Ніяк не знайшоў,
Святы вечар!
Узрасло Дзіця —
Гасподзь Хрыстос-Бог,
Святы вечар!
Праўды свет знайсці
Ён нам дапамог,
Святы вечар!

Паводле
Уладзіміра Ягоўдзіка.

Батлейка нагадвае ўладкаванне Сусвету. Тут існуюць свае нябёсы і свая зямля. На нябёсах — у верхнім ярусе скрынкі батлейкі — паказвалася сур'ёзная частка спектакля, звычайна на рэлігійную тэму. Камедыйная частка дэманстравалася на ніжнім ярусе, там інсцэніраваліся бытавыя жартаўлівыя сцэнкі з народнага жыцця: «Скамарох і мядзведзь», «Антон з казой і Антоніха», «Мацей і доктар», «Вольскі — купец польскі» і іншыя. Гэта частка спектакля была забаўляльнай, смешнай: гучалі анекдоты, жарты, урыўкі з казак і паданняў, грала музыка, спяваліся вясёлыя песні — панаваў карнавальны настрой, уласцівы Калядам. Кажуць, што «ў батлейцы ўсё ідзе па калейцы», гэта значыць па чарзе, па парадку — то драматычныя і нават трагічныя падзеі, то займальныя, вясёлыя. Біблейскіх персанажаў (Святую Марыю і Іосіфа, Святую Тройцу, Анёла, Мудрацоў, цара Ірада) змяняюць селянін з сялянкаю, пан з паненкаю, цыган з цыганкаю, чорт, жаўнер, салдат, доктар, карчмар (гаспадар дома, дзе спыняліся на адпачынак).

Батлейка на Беларусі існавала з XVI стагоддзя, на пэўны час была крыху забытая, але актыўна адраджаецца ў нашы дні. Многія самадзейныя калектывы маюць батлейкавы тэатр. Яго няцяжка зрабіць сваімі рукамі, асабліва ў школьнай майстэрні. І тады на такой сцэне можна паставіць і паказаць шмат цікавых спектакляў.

Батлейка існуе і ў Мінску, у філіяле Літаратурнага музея Максіма Багдановіча — «Беларускай хатцы», якую можна наведаць у зручны час. Пазнаёмцеся, калі будзе магчымасць, з п'есай «Цар Ірад», якая дэманструецца ў «Беларускай хатцы» і ў Музеі гісторыі тэатральнай і музычнай культуры.

1. Як называўся ў даўнія часы беларускі вандроўны лялечны тэатр? Адкуль паходзіць яго назва?
2. Як уладкавана батлейка?
3. Якія персанажы дзейнічалі ў батлейцы?
4. Дзе можна пабачыць батлейку ў наш час?

ЦАР ІРАД

(Скарочана)

Дзеянне пачынаецца ў верхнім ярусе. У люльцы ляжыць нованароджаны. Побач стаяць Марыя і Іосіф. Панамар (батлейшчык) запальвае свечкі. Гучыць псалом[1]. Уваходзяць анёл, пастух з пастушкай, тры цары (па чарзе). Яны падыходзяць да немаўляці і кланяюцца яму.

Хор *(спявае)*

Неба і зямля, неба і зямля
Радасна спяваюць.
Анёлы свету, анёлы свету
Дзіва абвяшчаюць:

[1] *Псало́м* — тут: песня рэлігійнага зместу.

Хрыстос нарадзіўся, Бог аб’явіўся,
Анёлы спяваюць, пастушкі іграюць,
Дзіва, дзіва абвяшчаюць.
У Батлееме, у Батлееме
Весела навіна:
Чыстая Дзева, Чыстая Дзева
Нарадзіла Сына.
Хрыстос нарадзіўся, Бог аб’явіўся,
Анёлы спяваюць, пастушкі іграюць,
Дзіва, дзіва абвяшчаюць...

Дзеянне пераносіцца ў ніжні ярус. Там запальваюцца свечкі. На сцэне стаіць трон. Выходзіць ц а р І р а д.

І р а д

Я цар Ірад,
Я, я слаўны,
Сяду на свой трон дзяржаўны.
Я вялікі разумнік,
Бо ў царскім пурпуры.
Ніхто не пярэчыць
Маёй царскай натуры.

Садзіцца на трон. Выбягае Ч о р т.

Ч о р т

Хе-хе-хе,
Цару, мой цару,
Любы ўладару,
Ты тут спіш, гуляеш,
Пуза сабе наядаеш,
А што ў тваім царстве
Новы цар з’явіўся — не знаеш.

І р а д

Што, што я чую ў маім царстве,
Здрада сталася ў маім гаспадарстве.

А паклікаць да мяне ваяку,
Вернага мне служаку.

Уваходзіць Рахіль з дзіцём на руках. За ёй — Воін.

Воін

Аць-два, аць-два, аць-два! Стой!
Цару, мой цару, любы гаспадару,
Па тваім загадзе з'явіўся.

Ірад

Чуў я, што ў маім царстве
Новы цар нарадзіўся.
Хуценька збірайся,
У Батлеем выпраўляйся.
Усіх немаўлят забівай,
Свайго цара-гаспадара выручай.

Воін

Слухаю твайго загаду!
Зважай! Крокам руш!
Налева, кругом марш!
Аць-два, аць-два, аць-два!

Чуецца званочак.

Анёл

О Ірадзе, Ірадзе,
Што ты нарабіў?
Сваю душу грэшную перад Богам загубіў.
Згінуў ты дазвання,
Не будзе табе выратавання.

Чорт

Ты, Ірад, яго не слухай,
Вазьмі сабе патыліцу пачухай.

Лепш быць каранаваным,
Чым выратаваным.

І р а д

Твая праўда! Ану, пайшоў прэч адсюль,
Акыш!
Лепш быць каранаваным,
Чым выратаваным.

В о і н

Аць-два, аць-два, аць-два, стой!
Цару мой, цару, любы гаспадару,
У Батлеем я схадзіў,
Усіх немаўлят забіў.
Адно… Рахіль не дае свайго забіць,
Сама ідзе да цябе літасці прасіць.

І р а д

Хто такая?
А… паклікаць яе да мяне!

В о і н

Слухаю твайго загаду!
Зважай! Крокам руш!
Налева, кругом марш!
Аць-два, аць-два, аць-два!

Р а х і л ь

Цару мілы, цар літасцівы,
Не труці ты матчына сэрца,
Уратуй ты маё дзіцятка ад смерці.

І р а д

Гм… баба, я сам сабе разумнік,
Бо ў царскім пурпуры,
Не пярэч ты маёй царскай натуры,

Я ўсім немаўлятам пасцінаў[1] галовы,
І твайму не дам пардону[2].

Воін забівае дзіця і выносіць яго са сцэны.

Анёл

Ірад ты нясыты,
Забойца самавіты[3],
За гэтае дзіцятка
Ды за ўсіх немаўляткаў
Будзеш ты ў агні гарэць
Ды ў смале кіпець.

Чорт

Ты, Ірад, на іх не зважай,
Пра ўладу лепш дбай.
Памятай, лепш быць каранаваным...

Ірад

Твая праўда, а ну-ка, пайшлі прэч
адсюль,
Пасляшайце, самі сябе суцяшайце.

Плача Рахіль.

---

[1] *Пасціна́ць* (ад *сціна́ць*) — ссячы.
[2] *Не даць пардо́ну* — тут: не рабіць выключэння, не пашкадаваць.
[3] *Самаві́ты* — тут: заможны, багаты.

Анёл

Не плач, не плач, Рахіль,
Тваё дзіцятка не ўмерла.
Яно ў Боскім садзе кветачкі збірае
Ды з анёламі гуляе.

Ірад

Што я чую, не гуляе і не збірае,
Бо мой ваяка справу знае.
Ваяка, ваяка, хадзі да мяне!

Воін

Ацьдва, ацьдва, ацьдва, стой!
Па тваім загадзе з’явіўся!

Ірад

За добрую службу, за шчырую дружбу
На табе трошкі грошай.
Схадзі, пагуляй з раскошы,
Выпі чарку, дай каму па карку.

Воін

Рады старацца.
Зважай! Крокам руш!
Налева, кругом марш!
Ацьдва, ацьдва, ацьдва!

Раздаецца стук.

Смерць

Здарова, Ірад!

Ірад

А... вой...
Ваяка, мой ваяка, верны мой служака!
Ратуй! Гані ад мяне гэтую пачварыну.

С м е р ц ь

Твой ваяка-небарака
Зайшоў да кабака,
Выпіў чарку, атрымаў па карку
Ды і ляжыць.
А я, смерць касціста,
Маю касу сталісту, во, панюхай!
Прыйшла цябе, гада, у пекла справадзіць.

І р а д

А… вой… смерць-матухна,
Пачакай трошкі,
Не трымай на мяне злосці,
Дам я пурпуры на твае старэчыя косці.

С м е р ц ь

Ірад, твая хаўтурная песня спета,
Згінеш ты зараз з гэтага свету.
Як ты немаўлятам, так і я табе
Касой галаву сагну…
А ну-ка, кладзіся… Жых…

С м е р ц ь, адсекшы галаву Іраду, павольна выходзіць. Убягаюць ч э р ц і, з візгам і рогатам акружаюць цела Ірада і на чале з галоўным чортам цягнуць яго ў пекла.

Ч о р т

Ха-ха-ха, ха-ха-ха-ха…
Цар-небарака,
Любы мой дружака,
Ну што — мне быць каранаваным
Ці выратаваным.
Ат… нічога, хадзем са мной у пекла,
Будзем там у карты гуляць
Ды старых баб забаўляць.

Згінуў ты дазвання,
Не будзе табе выратавання.

Воін

О, трошкі пагуляў
І свайго гаспадара праспяваў.
Толькі не разабраў,
Ці то ён цара, ці Ірад яго ў пекла
павалок.
А... нічога.
Пазбыў пана, буду піць віно збанам,
Піць, гуляць, Каляды ўспамінаць.
(Спявае)
Ой калядачкі, бліны-ладачкі,
Ой люлі-люлі, бліны-ладачкі,
Ой люлі-люлі, бліны-ладачкі!

1. П'еса пачынаецца харавымі спевамі. Пра якую падзею абвяшчае хор? Каго праслаўляе? Якую ролю адыгрывае ў батлейцы песенны зачын?
2. Якім паказаны ў п'есе цар Ірад? Што ў яго абліччы і ў яго рэпліках выклікае смех, што абурае?
3. Паназірайце, як абмаляваны ў творы Чорт. Пра што ён размаўляе з царом, да чаго падштурхоўвае? Чым адрозніваецца мова Чорта ад мовы іншых персанажаў п'есы?
4. Ахарактарызуйце вобраз Воіна.
5. Хто з персанажаў выклікае ў вас сімпатыю і чаму?
6. Прыгадайце фінал п'есы. Як пакарана зло?
7. * Паспрабуйце (з дапамогай настаўніка і бацькоў) змайстраваць батлейку з лялечнымі персанажамі. Падрыхтуйце інсцэніроўку п'есы «Цар Ірад».

КАЛЯНДАР РОДНАЙ ПРЫРОДЫ

ЗМІТРОК БЯДУЛЯ

ЗЯМЛЯ

Зямля...

Вялікі, бязмерны абшар зямлі адкрываецца воку майму.

Я падымаюся вышэй і вышэй на нейкіх крылах, з дзівам разглядаю велізарнае ўладарства зямлі...

Як у казцы, нясуцца перада мной шыры гэтай зямлі...

Як у казцы, нясуцца перада мной поры года: святая зялёная вясна, гарачае залатое лета, сытная багатая восень, бліскучая здаровая зіма...

І мяняюцца фарбы, і мяняюцца віды...

Усё жыве, усё рухаецца... шуміць...

Зямля! Маці наша! Чуецца заўсёды і ўсюды тваё цёплае, жыватворнае дыханне, каторае мёдам па жылах разліваецца...

Усе мы дзеці твае: і расліна, і жывёла, і чалавек...

Усіх ты нас родзіш, усе мы жывём на табе, усіх ты нас ізноў прымаеш...

І хто каранямі сваімі глыбей у зямлю стараецца ўлезці, у таго галава чуць не да самага сонейка даходзіць, у таго шчасце ракой-морам расшыраецца...

1. З якім пачуццём аўтар апісвае зямлю?
2. Чаму зямля — гэта *маці наша*? Як чалавек звязаны з роднай зямлёй?
3. Якімі эпітэтамі пісьменнік характарызуе поры года?
4. Уважліва прачытайце апошні абзац (са слоў: *І хто каранямі сваімі*...). Растлумачце сэнс гэтага вобраза.
5. * Падбярыце ў якасці ілюстрацыі да твора Змітрака Бядулі рэпрадукцыю карціны беларускага мастака ці фотаздымак (выкарыстайце альбом палотнаў беларускага жывапісу «Мая зямля» або фотаальбомы Георгія Ліхтаровіча «Добры дзень, Беларусь», Сяргея Плыткевіча «Мая Беларусь» і «Беларуская экзотыка», Вадзіма Грудзько «Край Беларусь» ці іншыя кнігі). Абгрунтуйце свой выбар.
6. * Падрыхтуйце вуснае выказванне «Мая зямля» («Мой край», «Мая Радзіма»).

ПАЎЛЮК ТРУС

ПАДАЮЦЬ СНЯЖЫНКІ...

(Урывак з паэмы «Дзясяты падмурак»)

Падаюць сняжынкі —
дыяменты[1]-росы,
Падаюць бялюткі
за маім акном...

[1] *Дыяме́нт* — алмаз, брыльянт.

Расчасалі вішні
шоўкавыя косы
І ўранілі долу
снегавы вянок.

Дзесьці у прасторах
празвінелі бомы.
Дацвілі пялёсткі
нечае тугі...

І здаецца, зноўку
еду я дадому
Пераведаць родных,
блізкіх, дарагіх.

Адхінае вечар
тонкія мярэжы[1],
На акне альвасы[2]
дагарэлі ў сне.

А ў душы квяцістасць
і такая свежасць,
І з вачэй усмешкі
сыплюцца на снег.

1. Праз якія вобразы паэт перадае хараство зімовага краявіду?
2. У якім душэўным стане знаходзіцца аўтар? Што ён адчувае?
3. Што вы адчулі ў гучанні гэтых вершаваных радкоў?

---

[1] *Мярэ́жа* — сетка.

[2] *Альва́с (алья́с, ало́э)* — трапічная расліна, якую вырошчваюць у пакоях, аранжарэях і цяпліцах. Альяс цвіце вельмі рэдка, таму яго часам называюць сталетнікам.

4. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Эдуарда Рымаровіча «Іней» (гл. уклейку). Святло на снезе, небе, дрэвах надае твору адухоўленасць, лёгкасць. Мастак выкарыстаў мяккую срэбрана-блакітную каляровую гаму, спалучэнне халодных і цёплых адценняў. Што, на ваш погляд, яднае літаратурны твор і жывапіснае палатно?
5. Вывучыце ўрывак з паэмы на памяць.

ПРА МЕТАФАРУ

Слова ў мастацкім творы не толькі расказвае, але і паказвае, малюе карціны жыцця, выяўляе пачуцці герояў, перадае стан душы аўтара. Нават у штодзённым жыцці мы гаворым: *жыццё ідзе, гады бягуць, рабіна гарыць, вецер вые, салодкі сон* (параўнайце: *чалавек ідзе, дзеці бягуць, вогнішча гарыць, воўк вые, салодкія цукеркі*). Мы ўжываем словы не ў іх прамым значэнні, а ў пераносным — нібы пераносім якасці, прыкметы, дзеянні з адной з'явы на другую, падобную да яе. Гэта метафары.

Метафара — перанясенне ўласцівасцей адной з'явы на другую, чым-небудзь падобную на яе.

Метафары вельмі блізкія да параўнанняў. У параўнанні заўсёды відаць, што з чым супастаўляецца. А ў метафары параўнанне нібы схавана, стоена, пра яго мы толькі здагадваемся. Метафара выглядае як скарочанае параўнанне: *гады плывуць* (як вада ў рацэ); *дзень гарыць* (як яркае вогнішча); *горкі лёс* (як цыбуля ці як палын-трава); *жалезны характар* (цвёрды, як жалеза).

Прыгадаем радок Максіма Багдановіча *У небе ціха* ***зоркі расцвілі***. У нашым уяўленні адразу паўстаюць зоркі, што на вачах расцвітаюць, як цудоўныя кветкі. А вось як перадае чароўнасць, непаўторнасць песні жаваранка Якуб Колас: *Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі, сатканыя са звону срэбных струн, з бульканне лясных ручайкоў, з зумкання пчаліных крыльцаў, шолаху красак*. Чароўныя мелодыі песні, нібы дзівосная, лёгкая, надзвычай далікатная, казачна прыгожая празрыстая тканіна.

Метафара — адзін з самых распаўсюджаных тропаў (троп — ужыванне слова ў пераносным значэнні). Яна вельмі кароткая, сціслая па форме і разам з тым вельмі ёмістая, багатая па сэнсе. Літаральна двума-трыма словамі метафара стварае яркі мастацкі вобраз *(І з вачэй* ***усмешкі сыплюцца*** *на снег)*. Метафару немагчыма пераказаць, перакласці на звычайную мову, бо знікне сам вобраз, страціцца яго чароўнасць, непаўторнасць. Зменіцца таксама і сэнс выказвання, згубіцца аўтарскае пачуццё.

Метафары — своеасаблівыя загадкі ў мастацкім творы. Яны робяць мову яркай, жывой, вобразнай, дапамагаюць глыбей уявіць прадмет, з'яву, выявіць думку, пачуццё, стан душы аўтара.

1. Што такое метафара?
2. Чым метафара адрозніваецца ад параўнання?
3. Адшукайце метафары ў творы Паўлюка Труса «Падаюць сняжынкі...» і паспрабуйце растлумачыць іх мастацкую ролю.
4. Якія яшчэ тропы вы ведаеце? Прывядзіце прыклады эпітэтаў, параўнанняў, метафар з мастацкіх тэкстаў.

РЫГОР БАРАДУЛІН

УЦЯКАЛА ЗІМА АД ВЯСНЫ

Уцякала зіма ад вясны
Па кустах вербалозаў рагатых, —
Ёй каптан абарвалі яны,
І на голлі матляецца вата.

Уцякала зіма ад вясны,
Уцякала па рэках, азёрах,
Лёд затрэскаў, закрэктаў, заныў,
Здрадзіў лёд —
і вада на прасторы.

Толькі звон крыгалому ачах —
Брод шукаюць бярозы-бяглянкі
І трымаюць на ніцых[1] плячах,
Як дзяцей палахлівых,
буслянкі.

А вясна даганяла зіму;
Заяц скочыў у лужу блакіту,
Бо на хвост наступіла яму,
І пралескі распырскаў, раскідаў.

І ўцякала зіма ад вясны,
Пад нагамі ламачча затлела,
Парастрэсла па сцежках лясных
Снег апошні свой
з ландышаў белых.
Уцякала зіма ад вясны —
Уцякала.

[1] *Ні́цы* — які мае доўгія звісаючыя галіны (пра дрэвы і кусты).

1. Ці згодныя вы з тым, што верш «Уцякала зіма ад вясны» нагадвае казачную гісторыю? Калі так, то што казачнае ў гэтым творы?
2. Параўнайце, як паэт паказвае вобразы зімы і вясны. Вызначце, які мастацкі прыём выкарыстаны пры іх абмалёўцы.
3. Каго, на ваш погляд, нагадвае лёд, які *затрэскаў, закрэктаў, заныў*?
4. Выпішыце самыя яркія вобразы, якія вам спадабаліся. Чаму без іх верш страціў бы сваю прывабнасць і хараство?
5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Віктара Каралёва «Вясна» (гл. уклейку). Якой паказана вясна на мастацкім палатне? Што, на вашу думку, агульнае ва ўспрыманні ранняй вясны паэтам Рыгорам Барадуліным і мастаком (звярніце ўвагу на вобразы, дэталі, фарбы, агульную настраёвасць верша і карціны жывапісу)?

* 6. Падрыхтуйце вусную казку на адну з тэм: «Крыгаход на рацэ», «У чаканні буслоў», «Праводзіны зімы», «Прыход вясны».

ПРА ЎВАСАБЛЕННЕ

Вы ўжо ведаеце, што мастакі слова, каб стварыць яркія, жывыя, запамінальныя карціны жыцця і адначасова выказаць свае перажыванні, карыстаюцца рознымі мастацкімі прыёмамі. Шмат разоў вы заўважалі, што нежывому прадмету ці з’яве (дрэву, воблаку, сонцу, дажджу і інш.) для большай выразнасці, нагляднасці надаюцца якасці і ўласцівасці чалавека. Прыгадайце, напрыклад, народныя песні. У іх прадметы і з’явы прыроды выступаюць як жывыя істоты, надзеленыя розумам,

мовай, уменнем рухацца, выконваць пэўную работу, перажываць чалавечыя пачуцці:

Хвалілася каліначка за ракой:
— Ніхто мяне не высеча за вадой.
Абазваўся буйны ветрык на яе:
— Ды *я ж цябе* хоць *не высеку*, дык *зламлю*.

Увасабленне — мастацкі прыём, калі нежывым, неадушаўлёным прадметам і з'явам надаюцца ўласцівасці чалавека або жывых істот.

Увасабленне — разнавіднасць метафары. Увасабленні сустракаюцца вельмі часта. Прыгадайце ўжо знаёмыя вам радкі Якуба Коласа, дзе гаворыцца пра люты мароз:

...*Ідзе* сярдзіта, *пагражае*,
Па даху гонтамі *страляе*;
У завітушках дым бялявы
Нясе, як воблак кучаравы,
А потым з ім набок *рванецца*,
Бы пісар-вухар расчаркнецца.
А як вакенцы *размалюе*
І розных дзіваў там *намосціць*, —
Яму аматар пазайздросціць.

Таленавіты творца знаходзіць яркія, трапныя словы, што кранаюць нас. Ён малюе вобразы, якія абуджаюць нашу фантазію, выклікаюць адчуванне радасці ад сустрэчы з сапраўдным мастацтвам.

Да прыёму ўвасаблення часта звяртаюцца паэты. Рыгор Барадулін у вершы «Уцякала зіма ад вясны» намаляваў запамінальную, зрокава выразную карціну, поўную рухаў, фарбаў, пачуццяў, эмоцый. У вершы ўсё жывое, рухавае, імклівае — і *зіма*, што ***ўцякала*** *па кустах вербалозаў рагатых*,

і *вясна*, што яе ***даганяла***, і *кусты*, якія, дапамагаючы вясне, *каптан* ***абарвалі*** зіме. І сапраўды, трэба быць надзвычай уражлівым чалавекам, з багатай фантазіяй і паэтычным светаўспрыманнем, каб «ажывіць» вобразы, убачыць у іх незвычайнае, дзівоснае:

Толькі звон крыгалому ачах —
Брод *шукаюць* бярозы-бяглянкі
І *трымаюць* на ніцых плячах,
Як дзяцей палахлівых, буслянкі...

Пагадзіцеся, што паэт дапамог нам убачыць у звычайным жыцці нешта цудоўнае, рамантычнае, чароўнае, казачнае, надзвычай выразнае і паэтычнае. Гэты вобраз не пакіне нас абыякавымі, ён запомніцца надоўга, бо ўразіў, здзівіў сваёй нечаканасцю, арыгінальнасцю, прымусіў паглядзець па-новаму і на бярозкі, і на азёрны лёд, што *затрэскаў, закрэктаў, заныў*, адным словам, *здрадзіў* зіме.

Увасабленні дапамагаюць аўтарам паўней раскрыць свае пачуцці, сваё паэтычнае бачанне прыроды і стварыць непаўторныя мастацкія вобразы, а чытачам выразней уявіць карціны навакольнага свету, спасцігаць задуму паэта, убачыць у звычайнай, будзённай з’яве высокую паэзію.

1. Што такое ўвасабленне? Прывядзіце прыклады з вядомых вам вершаў.
2. Якую мастацкую ролю выконваюць увасабленні ў літаратурным творы?
3. З якой мэтай аўтары выкарыстоўваюць ўвасабленні ў радках: «Паслухайце, вясна ідзе...» *(Максім Танк)*; «Вольная вясна... радасна ўсміхалася людзям» *(Алена Васілевіч)*?

ЯНКА БРЫЛЬ

* * *

Над зямлёй — красавіцкае неба: ахапкі белых воблакаў, халаднаватая просінь і жаўранкі.

Зямля то светла-шэрая, дзе не хадзіў яшчэ сёлета плуг, то сакавіта-цёмная — і там, дзе яна раскрытая для новых зярнят, і там, дзе ўжо затоена грэецца безліч аўсяных парасткаў.

Сёння ўранку ўжо значна смялей, як учора, ажывае зеляніна руні[1]. Лагодныя шэрыя ўзгоркі ўдалечыні пацягнуты смугой. Паміж вёскамі, на лугавой даліне, цячэ апетая ў сардэчнай песні рэчанька...

На шэрых коцíках вербаў гаспадарліва завіхаюцца пчолы. На бярозах над стрэхамі хат ад радасці разводзяць крыламі шпакі.

За ўзгоркам з ночы грукоча трактар. Араты.

Іду на гэты гул. Па чыстай, маладзенькай пасля снегу сцежцы.

1. Які настрой перададзены ў тэксце?
2. Прывядзіце выразы, якія сведчаць пра вобразнае і маляўнічае апісанне пісьменнікам вясновай прыроды.
3. Якую народную песню мае на ўвазе аўтар твора? Ці згодныя вы, што рака надае своеасаблівую адметнасць беларускаму краявіду?
4. Разгледзьце на форзацы 2 вучэбнага дапаможніка рэпрадукцыю карціны Фердынанда Рушчыца «Вясна». Якой паўстае вясновая прырода на мастацкім палатне? Параўнайце вобразы вясны, створаныя мастаком і пісьменнікам.

[1] *Рунь* — тут: усходы азімых культур.

АНАТОЛЬ ВЯЛЮГІН

СПЕЛЫ БОР

З усіх сабораў ёсць сабор[1],
дзе згодзен я маліцца:
у спелым леце, спелы бор,
звіняць твае званіцы.

У душным водары палян,
дзе маладосць хадзіла,
багун, дурнічнік, дурнап'ян —
раздзьмулі ўсе кадзіла[2].

Стаяць палкі баравікоў;
дрыжыць басок чмяліны.
Глыбокі мох, на лісцях кроў
мядзведжае маліны.

Падсочак[3] стрэлы на ствалах,
нібы крыжы пакуты.
Спяшаецца барсук-манах
у цёмны свой закутак...

На кожным кроку навіна,
і душна ад чабору,
а песню кожная сасна
свайму спявае бору.

1. Прырода, як вядома, наш дом. Як адчувае сябе аўтар на лясным улонні?

---

[1] *Сабо́р* — галоўны храм, вялікая царква.

[2] *Кадзі́ла* — металічная пасудзіна на ланцужках, у якой падчас набажэнства курыцца пахучае рэчыва — ладан; *раздзьму́ць кадзі́ла* — напоўніць паветра прыемным водарам.

[3] *Падсо́чка* — надразанне дрэў для атрымання жывіцы (смалы), соку.

2. Чаму, на вашу думку, паэт успрымае *спелы бор* як *сабор*?
3. Адшукайце ў творы мастацкія тропы і растлумачце іх сэнс. Якія вобразы вам найбольш спадабаліся і чаму?
4. Як вы разумееце сэнс слоў *а песню кожная сасна / свайму спявае бору*?
5. Прачытайце верш выразна і натхнёна, перадаючы ўзнёслае гучанне яго радкоў. Чаму мы можам назваць гэты твор гімнам (урачыстай песняй) у гонар роднай прыроды?
6. Раскажыце пра сваё наведванне лесу або бярозавага гаю, дубровы. Ці не падаліся вам малюнкі, створаныя ў вершы, даволі знаёмымі? Паразважайце пра гэта.

ІВАН МЕЛЕЖ

ПЕРШЫ ІНЕЙ

(Урывак з рамана «Подых навальніцы»)

Былі пагодныя дні. З сонцам ад ранку да вечара, з сінім небам. Днём яшчэ было цёпла, а пад вечар, калі чырвонае сонца сцякала за лес, апусцелая, няласкавая зямля стыла на холадзе. Пад поўнач бяліў яе іней, у ледзяныя звонкія раніцы і трава каля платоў і на выганах, і палі з загонамі яшчэ не скопанай бульбы, і панурыя, учарнелыя стрэхі — усё было па-зімоваму белае. Калі ўздымалася над чэзлым[1] балотным алешнікам сонца, светлае, прамяністае, ад інею асталіся толькі цемнаватыя плямы вільгаці. Неўзабаве знікалі і яны. Іней трымаўся яшчэ ў цені дрэваў і хат, трымаўся ўпарта, пакуль сонечная цеплыня не дабіралася і сюды.

[1] *Ч́эзлы* — які слаба расце, хілы (пра расліны).

Неба гэтымі днямі сінела чыстае і глыбокае. Яно не было цяпер такое яркае, як раней, часта атульвала яго белаватая, нібы малочная, смуга, і яно здавалася бляклым, быццам выгаралым за ліпеньскую і жнівеньскую спёку. Сонца таксама было іншае. Аддаўшы амаль увесь свой пал[1] лету, яно берагло рэшткі цяпла, грэла мала, але на дзіва лагодна і пяшчотна. Гэтай лагоднасцю і пяшчотай было напоўнена ўсё ў прыродзе, усе дні.

У лагодным сонечным святле гарэлі сумным адвечным полымем ліпы і бярозы каля хат, дрэвы ў недалёкім лесе. Як сівізна ад былога, ад пражытага, бялела ўсюды павуціна. Яна вісела ў паветры, абчэплівала павялы і пасохлы бульбоўнік, калы і жэрдкі вакол агародаў, пажоўклыя кусты. Усё агартаў спакойны, стары, як свет, смутак развітання з цяплом, з летам, набліжэння слаты[2], халадоў.

1. Якой намаляваў восень пісьменнік? Апішыце карціны, якія ўзніклі ў вашым уяўленні.
2. Паразважайце, чаму аўтара гэтай пейзажнай замалёўкі мы можам назваць мастаком слова. Якімі здольнасцямі і якасцямі, на вашу думку, павінен валодаць пісьменнік, каб так тонка адчуваць і маляваць прыроду?
3. Выпішыце з тэксту эпітэты, якія абазначаюць колер. Назавіце метафары. Якое ўражанне на вас зрабілі вобразы, створаныя пры дапамозе гэтых мастацкіх тропаў?
4. Як вы лічыце, якія з наступных слоў з'яўляюцца блізкімі па значэнні да слова *іней*: *шэрань, смуга, намаразь, туман, слота, мароз, імжа*?

[1] *Пал* — цяпло, гарачыня.
[2] *Сла́та (сло́та)* — вадкая гразь на зямлі, на дарогах.

5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Васіля Пешкуна «Подых зімы» (гл. уклейку). Якой убачыў восень мастак? Супастаўце вобразы позняй восені, створаныя мастаком і пісьменнікам.
6. Падрыхтуйце выразнае чытанне твора.

АЛЯКСЕЙ КОРШАК

КЛЯНОВЫ ЛІСТ

Паслана золата кляновае ўдалі…
І вось апошні ліст плыве агнёвы,
І лёг ля ног маіх на стомленай зямлі
Асенні ліст, апошні ліст кляновы.

Кляновы ліст, апошні гэты ліст
Я на далоні ўзяў, сухі, памяты.
Няхай жа вар'яцее ветру свіст,
Я прынясу яго сабе дахаты.

Я песню напішу пра гэты ліст.
Аб ім у сэрцы след нічым не сцерці.
Жыві ж, асенні ліст, кляновы ліст,
Жыві ж у песні, ў памяці, у сэрцы.

Вясна прамые неба сінявой,
І кожны расцвіце вакол закутак,
Тады з галінкі памяці маёй
Ты ападзеш, як нейкі ціхі смутак.

І ў сэрцы ты завянеш назаўжды,
Адзенецца жыццё зялёным лістам,
І толькі ў песні гэтай будзеш ты
Звінець заўсёды звонам залацістым.

1. Які настрой выяўлены ў гэтым вершы: лёгкі смутак, шкадаванне, ціхі роздум, стоенае захапленне ці які-небудзь іншы?
2. Услухайцеся ў гучанне верша. Ці можна пакласці яго на музыку? Якая мелодыя, на вашу думку, адпавядае гэтаму твору?
3. Якую карціну вы ўяўляеце, чытаючы словы: *Паслана золата кляновае ўдалі*? Прыгадайце іншыя вобразы ці дэталі паэтычнага пейзажу, якія вас уразілі.
4. Знайдзіце ў вершы метафары і пакажыце іх ролю ў стварэнні паэтычнага малюнка.
5. Адшукайце ў тэксце радкі, у якіх выяўлены асабістыя перажыванні і думкі паэта. Прыгадайце вершы Уладзіміра Караткевіча «Лісце» і Анатоля Грачанікава «Як ападае ліст…» (з імі вы знаёміліся ў 5-м класе) і параўнайце іх з творам Аляксея Коршака. Што блізкае, падобнае ў выяўленні аўтарскага пачуцця заўважаецца ў вершах?
6. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Алены Бархатковай «Золата восені» (гл. уклейку). Як вобразы і фарбы мастацкага палатна перадаюць настраёвасць пейзажу? Якой бачыць восень мастак, а якой — паэт? Што агульнае ва ўспрыманні восені Аленай Бархатковай і паэтам Аляксеем Коршакам?
7. * Падрыхтуйце невялікае вуснае сачыненне на тэму «Колеры восені». Адшукайце патрэбныя словы, каб перадаць свой настрой, свае ўражанні і адчуванні.
8. * Паспрабуйце падабраць фотаілюстрацыю, сугучную вершу (можна выкарыстаць фотаальбомы Вячаслава Алешкі «Спатканне з лесам», Віталя Бараноўскага «Белавежская пушча», Анатоля Клешчука «Пад небам Беларусі», Валянціна Ждановіча «Бераг белых буслоў» ці якое-небудзь іншае выданне).

ІВАН ГРАМОВІЧ

ВОБЛАКІ

Калі што ёсць найпрыгажэйшае ў свеце, то, бадай, гэта воблакі…

О, як яны збіраюцца! Як плывуць і растаюць у сіняве! Не наглядзецца, не налюбавацца!

…Вось мая чарада авечак збілася ў гурт. Полудзень. Спёка.

Ляжыш на пагорку. Глядзіш у неба. Над табою — позіркам не абняць — блакітная шырыня. Ты адзін перад усёй гэтай бязмежнай, нямой глыбінёй, з вока на вока, толькі, здаецца, матухна-зямля злёгку трымае цябе за плечы. Ледзь-ледзь. Здаецца, адарвешся і паляціш у гэта блакітнае бяздонне…

Аж страшна.

Страшна, а хочацца паляцець, паплысці. Хораша!

Воблакі нібы табун на сінім полі. Адкуль яны?

Куды нясуцца?

Не, яны не застылі. Яны плывуць.

Клубкамі растуць. Вырастаюць. Гэта, што было наперадзе, застаецца ззаду. Яго абганяе сярэдняе… Нібы рукой, абняло сяброўку. А сяброўка робіцца меншай, радзейшай. Ды яна ж нікне, растае! А побач белым круглым купалам шуганула, узнялася суседка-хмара…

Як цудоўна!

Не наглядзецца на воблакі ў бязветраны дзень. Яны могуць расці, вырастаць, могуць знікаць, як дым. Могуць клубіцца на адным месцы і разрастацца ўшыркі. І зрабіцца велічэзнай цяжкай хмарай.

(Тады дзед кажа — збіраецца на дождж.) Гэта хмара насупліваецца, як бы згушчаецца, чарнее, і раптам грымне гром, і з яе ўмомант пасыплецца дождж. Буйныя серабрыстыя кроплі яго будуць сыпацца на зямлю, а непадалёку — глянеш — асветлены сонцам, стаіць зялёна-залаты лес. Дрэвы цешацца, пазіраючы ўгору. Ім свеціць сонца.

У ветраны дзень часцей бываюць нізкія воблакі. Яны імчацца па небе на адной вышыні, як ганцы. Шпарка, без аглядкі, гуртам. Сонца між іх то выгляне, то схаваецца.

На балоце між густых алешын пасуцца авечкі. Тут зацішак... А зірнеш угору, вышэй верхавіння дрэў, туды, дзе бягуць шпаркія воблакі, бягуць здалёк ці зблізку, і падумаеш: гэта жыццё імкліва бяжыць. Якое яно імклівае!.. Дзесьці стаяць людныя гарады. Людзі там спяшаюцца, мусіць, як і гэтыя воблакі... Тут не адчуваеш тых нястрымных плыняў. Наляціць віхор, кране вяршаліну алешыны. Яна зашапаціць і супакоіцца.

Толькі воблакі могуць расказаць пра нястрымны рух жыцця.

Іх трэба навучыцца чытаць і разумець. Воблакі бываюць высокія і нізкія. У два паверхі і нават у тры. Ёсць рэдкія і суцэльныя. Ёсць воблачкі. Ёсць хмаркі. Ёсць похмаркі.

Адны прыносяць яснасць, пагоду, другія — непагадзь і навальніцу.

Воблакі ўпрыгожваюць неба, апранаюць яго. То, бывае, усё яго паб’е на груды. То воблачная града шлейфам-шалікам працягнецца ад небасхілу да небасхілу. То коўдрай зацягне ў адным баку.

То серабрыстымі фіранкамі[1] перыстыя хмаркі доўга вісяць на вялікай вышыні…

Я яшчэ ніколі не бачыў гор. Дзе ім быць у нас на Міншчыне! А воблакі ў маім уяўленні малявалі стромкія кручы[2]. З воблакаў выраcталі высачэзныя хрыбты і непраходныя цясніны. Зіхацелі беласнежныя шапкі вяршынь, і цямнелі пячоры з вечным змрокам. А калі сонца хавалася за лес, статак ішоў у сяло, — на супрацьлеглым ад захаду небасхіле віднеўся цэлы ланцуг гор. Сапраўдныя хрыбты і недасягальныя пікі горных вяршынь. Так перада мной паўставалі яшчэ ніколі не бачаныя Казбек, Эльбрус, Эверэст…

Я ніколі яшчэ не бываў у заапарку або звярынцы, але слана ўпершыню чамусьці ўгледзеў у хмарах. Плыла такая вялікая шэрая хмара з галавой, з хобатам. І вочы мела. І ногі… Дзе мне бываць было ў казачнай краіне, там, дзе цёплыя воды, там, дзе растуць райскія дрэвы! Але пейзажы мора, сінь вечна бясхмарных нябёс я шмат разоў бачыў, наглядаючы воблакі…

Я не ведаў яшчэ, што такое вайна. А ўжо ў маленстве ў хмарах бачыў бойкі нашых з ворагам. Там грымелі гарматы. Імчалася чырвоная конніца. Тачанка з кулямётам. З-за пляча агромністым мячом замахваўся асілак у шлеме. А ля яго корчылася, выгіналася шэра-цёмная гадзюка. З пашчы ў яе бліскаў агонь… Потым гадзюка распадалася на кавалкі, што бруднымі плямамі яшчэ колькі часу плылі па небе…

[1] *Фіра́нка* — занавеска, шторка з тонкай тканіны.
[2] *Кру́ча* — круты спуск, абрыў.

Я не бачыў выбухаў бомб і снарадаў. А воблакі нагадвалі мне гэта. Аднойчы куст полымя і дыму вырас у небе, нібыта дзікая груша на палетку, і доўга шугаў перад маімі вачыма ў надхмар'і.

Я любіў глядзець на воблакі. Глядзець і думаць…

Найбольшая прыемнасць — глядзець на воблакі ў летнія, пагодлівыя дні, калі ў небе лётаюць птушкі. Вясною — жаваранкі. А ўлетку — ластаўкі і стрыжы. Ласкава чылікаючы, з імклівым свістам яны праносіліся над галавой.

А ўвосень надта падабалася, як высока-высока плавалі буслы. Павольна, не махнуўшы крылом, яны плавалі, збіраючыся ў вырай. Плавалі па крузе, узнімаючыся вышэй і вышэй… Вышэй воблакаў!..

Тады хацелася лятаць самому.

Толькі шэрыя і пахмурна-зімнія воблакі былі не па сэрцы.

Сэрца заўсёды хвалявала навальніца…

У навальніцу ўсё трапяталася ў грудзях. Я бачыў, як хмары ляцелі ў розным кірунку. Яны страчаліся. Усё бушавала. Усё ў паветры кіпела. Усе воблачкі, усе хмары і похмаркі з-пад сонечнай вышыні. Навальнічныя перуны таўклі іх, як месіва, і секлі агністымі маланкамі. Гром адгукаўся ў сэрцы…

Страшнавата было. Асабліва ў лесе…

А ў сонечны дзень, бывала, сяджу, гляджу… Здаецца, такіх воблакаў, як сёння, не бачыў ніколі. І здаецца, не ўбачу…

Цудоўна!

І так штодня.

Бо воблакі, як само жыццё. Жыццё цячэ — хмаркі бягуць. То бываюць цёмнымі, то яснымі. То спакойнымі, то неспакойнымі... Не налюбуешся на іх, як на само жыццё.

Ці бачылі вы, як хаваецца сонца ў агністыя падушкі?

Або як ноччу месяц усплывае на неба... І зорачку каля яго малюсенечкую ўначы бачылі? А хмары падплываюць да месяца. Белыя, серабрыстыя краі, нібыта ўдзень.

Такога дзіва не знойдзеш і ў казцы. Хмары і воблакі — гэта мары маленства. Мары аб сталасці. Аб пазнанні нязведанага.

* * *

Калі я ўпершыню ляцеў на самалёце, пры пасадцы вельмі прасіў лётчыка праляцець скрозь воблакі. Або над самымі воблакамі, блізка-блізка...

Лётчык паслухаў мяне. Наш самалёт, у якім мы ўчацвярых, нядаўнія студэнты, ляцелі, раптам крылом дакрануўся да першага воблачка. Дзверы кабіны пілота адчыніліся, і лётчык крыкнуў, штосьці паказваючы пальцам. Але за грукатам матора голас нельга было пачуць. Я падумаў, што нешта здарылася. Усё магло быць... Я ўстаў і падышоў да пілота.

— Бяры воблакі рукамі! — крыкнуў ён. — Бяры, ты ж хацеў...

Я зразумеў яго. Упершыню пада мной плылі лёгкія, як туман на світанні, рэдкія воблачкі. Плылі мары майго маленства. І тут я згледзеў чараду кароў на лузе. Ля іх малюпасенькую кропку — пастушка...

Мы сапраўды ляцелі між хмар. Унізе воблакі маленства, а ўверсе — па-ранейшаму слаўся пласт зноў недасягальных аблокаў на вышынях.

1. Што незвычайнае і цікавае ўразіла вас у абмалёўцы аўтарам воблакаў?
2. Ці ўсе воблакі аднолькавыя? Што яны нагадваюць аўтару? Якога воблакі памеру і колеру?
3. Якімі сродкамі мастацкай выразнасці карыстаецца пісьменнік, каб перадаць прыгажосць воблакаў і неба? Зачытайце маляўнічыя апісанні, якія вам запомніліся.
4. Паразважайце, чаму воблакі — *гэта мары маленства, мары аб пазнанні нязведанага*. Калі вам даводзілася бачыць незвычайныя воблакі, апішыце іх, спыніцеся на дэталях, раскажыце пра свае адчуванні ад *найпрыгажэйшых у свеце воблакаў*.
5. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Масленікава «Воблачны дзень» (гл. уклейку). Якім бачыць летні дзень мастак? Звярніце ўвагу на колеры і іх спалучэнні пры стварэнні вобразаў мастацкага палатна. Як інакш, на вашу думку, можна было б назваць карціну? Ці ёсць што агульнае ў карціне мастака і літаратурным творы?
6. * Правядзіце экскурсію на прыроднае ўлонне — у лес, парк ці сквер. Паназірайце за воблакамі на небе і, выбраўшы пэўны краявід, сфатаграфуйце іх. Наладзьце ў класе свята паэзіі і роднай прыроды. Прачытайце пейзажныя творы беларускіх паэтаў. Падрыхтуйце выставу сваіх фотаздымкаў ці малюнкаў з беларускімі краявідамі.

ЧАЛАВЕК — ГЭТА ЦЭЛЫ СВЕТ

АЛЕНА ВАСІЛЕВІЧ

СЯБРЫ

Лёня Саўчанка і Грыша Міхневіч вучыліся ў адным класе, сядзелі за адной партай і жылі на адной кватэры. У школе ўсе казалі, што іх і вадой не разальеш. І гэта сапраўды было так. Калі на вуліцы, гуляючы ў снежкі, Грыша адчуваў сябе параможаным, то на дапамогу ён клікаў Лёню. І, наадварот, Лёня, які вучыўся слабей за Грышу, па дапамогу звяртаўся таксама толькі да сябра. Грыша ніколі не адмаўляўся, а толькі трос Лёню за чуб і прыгаворваў:

— Эх ты, галава — два вухі!

Лёня вырываўся з сябравых рук і нязлосна пагражаў:

— Пусці, а то як трэсну!..

— Ану, давай паспрабуем, хто каго адолее... — зухавата падстаўляў плячук Грыша.

Лёню не хацелася паддавацца.

Хлопцы браліся дужацца і, падскокваючы, нібы два пеўні, намагаліся адзін аднаго перахітрыць, падставіць ножку і пакласці, як сапраўдныя барцы, на абедзве лапаткі. Нязлосныя тумакі[1], вядома, не ішлі ў разлік. Іх хапала і пераможцу, і пераможанаму.

Сварка, тая сварка, якая звычайна так прыніжае ў нашых вачах людзей, адбылася паміж імі зусім нечакана.

Грыша Міхневіч, якому вучоба давалася без асаблівых цяжкасцей, меў у сваім характары адну дрэнную рысу. Ён быў упэўнены, што выдатныя адзнакі заслужана ўпрыгожваюць толькі яго дзённік, а ўсім астатнім вучням яны ставяцца проста так, невядома за што...

Усё адбылося ў суботу, пасля раздачы кантрольных па алгебры. Быццам у насмешку, на гэты раз амаль палова класа атрымала пяцёркі, а яму, Грышу Міхневічу, лепшаму вучню ўсёй школы, паставілі нейкую там няшчасную чацвёрку! І за што? За адзін прапушчаны знак!

Пяцёрку атрымаў і Лёня Саўчанка.

Не могучы схаваць сваё расчараванне, Грыша ўзяў Лёнеў сшытак і, насмешліва разглядаючы яго, голасна, каб пачуў настаўнік, сказаў:

— Цікава выходзіць: хто спісваў, у таго пяцёрка, а хто сам рашаў...

— А хто ў цябе спісваў? — загарэўся Лёня.

— Ты спісваў, — з незалежным выглядам сказаў Грыша. — Ты ж мінулы раз у такім ураўненні з двума невядомымі зрабіў памылку...

---

[1] *Тума́к* — штуршок, удар кулаком.

— Мінулы раз зрабіў, а на гэты раз вывучыў і не зрабіў!

Тут умяшаўся настаўнік і спыніў іх спрэчку.

А пасля ўрокаў, калі Грыша і Лёня ішлі дадому, у суседнюю вёску, — вучыліся яны ў мястэчку і жылі на кватэры, — тая спрэчка адчулася зноў.

Хлопцы спяшаліся завідна мінуць густы дрымучы лес. Тыдзень назад Лёнеў бацька сустрэўся тут з воўчай зграяй.

Грыша ішоў наперадзе, Лёня, які летам упаў з грушы і зламаў нагу, накульгваў з палачкай ззаду. Ісці было цяжка. Круціла і замятала дарогу мяцеліца. Ужо змяркалася, а да лесу заставаўся яшчэ ладны кавалак нялёгкага шляху.

— Давай адпачнём крышку, я не магу так хутка ісці, — сказаў Лёня.

Грыша зрабіў выгляд, што не пачуў, і нават не запаволіў кроку.

— Давай адпачнём, у мяне нага баліць, — мацней паўтарыў Лёня.

— Дома адпачнеш, — не спыняючыся і не азіраючыся, буркнуў Грыша.

— Да дому яшчэ далёка.

— Дык што ж, мы праз тваю нагу ў лесе будзем начаваць?

— Ну і можаш ісці...

Раней, бывала, калі хто-небудзь з хлопцаў стаміўся ці папраўляў абутак, другі абавязкова чакаў яго, бо ведаў: лепшая надзея і дапамога ў дарозе — таварыш.

Лёня кінуў партфель на снег, сеў на яго і выпрастаў хворую нагу.

Уперадзе, у сівой завірусе, ледзь бачна была постаць сябра.

Лёня доўга не сядзеў.

Як толькі адышла нага, ён устаў і, абапіраючыся на палку, рушыў далей. Постаць Грышы ўжо ледзь-ледзь віднелася ўдалечыні. Хутка яна і зусім знікла. Наперадзе чарнеў лес.

Хлопчык азірнуўся. Незразумела адкуль узяўся страх. Успомнілася воўчая зграя, ад якой ледзь ураваўся бацька. І, мусіць, наўрад ці ўратаваўся б, каб не запалкі і салома ў санях. Міжвольна Лёня памацаў свае кішэні і ўспомніў: запалкі і смалякі, якія дала ім на дарогу гаспадыня кватэры, засталіся ў Грышы ў партфелі.

Хутчэй дагнаць яго! Або лепей гукнуць, каб пачакаў... Лёня наддаў кроку, але так і не гукнуў. Навошта? Грыша будзе потым у школе нос задзіраць і ўсім хваліцца, што Лёня без яго і дадому дайсці не мог.

А Грыша ішоў сабе наперад. Ён не бачыў, як садзіўся адпачываць Лёня. Ён думаў, што Лёня ідзе ззаду і не хоча гаварыць з ім, бо лічыць сябе пакрыўджаным. Аглядацца і пачынаць гаворку самому Грышу не хацелася. Зноў успомнілася Лёнева пяцёрка, і зноў нядобрае пачуццё завалодала Грышам. «Падумаеш, выдатнік знайшоўся. Больш чым на тройку не выцягнуў бы, каб не спісаў...»

Праўда, Грыша не быў цвёрда перакананы, што Лёня спісваў... Але ён ніяк не мог прымірыцца са сваёй чацвёркай і Лёневай пяцёркай па алгебры.

Зайшоўшы глыбей у лес, Грыша ўсё ж парашыў азірнуцца. Яму зрабілася страшна ісці лесам у такую завіруху аднаму. Ён пастаяў, пачакаў крыху. Лёні не было відаць. Тады Грыша вырашыў вярнуцца і пайсці сябру насустрач: відаць, і сапраўды ў

яго моцна балела нага, калі ён застаўся гэтак далёка ззаду... Ужо зусім сцямнела. І раптам хлопца ахапіў страх. Было так страшна, што ў Грышы не хапіла адвагі гукнуць, паклікаць сябра... Дзе ён падзеўся? Можа, вярнуўся ў мястэчка, на кватэру? Трэба хутчэй бегчы дамоў і расказаць пра ўсё, што адбылося. Так, так. Хутчэй дадому!

І Грыша пабег.

...Праз лес ішлі дзве дарогі. Адна да вёскі, дзе жылі хлопцы, другая да балота, дзе стаялі стагі суседняга калгаса. Упоцемку лёгка было зблытаць дарогі, і Лёня, стомлены і пакрыўджаны, не заўважыў, як павярнуў направа, да балота...

* * *

У той вечар цётка Насця, Лёнева маці, прасявала на сіта муку. Бацька сядзеў на зэдліку[1], падшываў валёнкі.

— І трэба ж, гэтак мяце і круціць — свету белага не відаць, — ссыпаючы прасеяную муку, заклапочана прамовіла маці.

— Пара прыйшла, дык мяце і круціць. Летам не будзе месці, — азваўся Ігнат.

— Хаця б Лёня не надумаўся ў гэткую нягоду ісці.

— Не павінен, я казаў, каб не хадзіў...

У сенцах каля дзвярэй пачуўся шоргат. Відаць, ішоў нехта чужы, бо не мог знайсці клямку. Насця адчыніла дзверы, і парог пераступіла суседка.

— Добры вечар вам, — прывіталася яна. — А я ніяк клямку не намацаю.

---

[1] *Зэ́длік* — хатняя пераносная лаўка; услончык.

— І ні кажыце: я і сама часам паўгадзіны стаю пад дзвярыма, — падтакнула гаспадыня.

— Што гэта вы, пірагі надумаліся пячы, ці што? — звярнулася да Насці суседка.

— Ды вось малыя захадзіліся: спячы ды спячы. Хачу цеста паставіць.

— Яно ж пэўна, — паспешліва згадзілася суседка і з нейкай ненатуральнай цікавасцю запытала: — А дзе ж гэта ваш Лёня, хіба не прыйшоў яшчэ?

— Няма. Куды ён пойдзе ў такую непагадзь? У тую нядзелю я загадаў ім — і свайму, і вашаму, — каб сядзелі на кватэры і не хадзілі... — адказаў Ігнат.

— Бацюхны мае! — раптам губляючы ранейшы тон, спалохана пляснула далонямі суседка. — А мой жа Грышка прыйшоў і кажа, што ваш Лёня ў дарозе адстаў ад яго... Я і пабегла даведацца, ці не дома ён.

Насця ажно выпусціла з рук сіта.

— Дзе ж ён, мой сыночак?! І чаму ж гэта яны не разам ішлі?

— Не ведаю, што ў іх там здарылася, бо мой нейкі вельмі сумны прыйшоў. Нават нічога ў рот не ўзяў.

— А людцы ж мае! Апранайся, Ігнат, ды бяжы хутчэй на канюшню, едзь шукаць!..

Ігнат праехаў лес і, так і не сустрэўшы Лёню, вырашыў, што хлопцы ў дарозе, напэўна, пасварыліся, а мо нават і пабіліся, і Лёня вярнуўся назад на кватэру. Ён шпарчэй пагнаў каня... Уехаў у мястэчка. Трывожна пастукаў у дзверы дома, дзе кватаравалі хлопцы. На стук выйшла гаспадыня і,

усхваляваная пытаннем Ігната, блытаючыся, пачала расказваць, што Лёня і Грыша адразу ж пасля ўрокаў разам пайшлі дадому. Яна казала ім, каб пераначавалі, але яны не паслухалі.

Тады Ігнат падумаў, што Лёня, напэўна, збіўся з дарогі і пайшоў на балота. Ад гэтай думкі яму аж горача зрабілася: балота яшчэ добра не замерзла і мясцінамі правальвалася.

Конь стаміўся і ўжо не мог бегчы, але Ігнат усё паганяў яго і паганяў. Вось нарэшце і балота. Вунь ужо зачарнелі стагі.

— Лёнька-а! — гукнуў у завіруху і цемень ночы Ігнат.— Сынок!..

— О-ок! — глуха адгукнулася яму ноч.

— Лёнька-а! Лёня-а! — зваў бацька.

— А-а-а! — тонкім голасам адклікнуўся яму нехта здалёку.

— Сынок! Лёня! — мацней закрычаў Ігнат.

— Я ту-ут! — усё гэтак жа тонка данеслася з цемры.

Ігнат пагнаў каня на голас.

— Лёня-а! Лёня-а!..

...Лёня сядзеў пад стогам увесь мокры і скарчанелы. Здарылася якраз тое, чаго баяўся Ігнат: доўга блукаючы па балоце, хлопец праваліўся ў незамерзлую багну і, ледзь выбраўшыся з яе, насілу дацягнуўся да стога.

Бацька скінуў з сябе кажух, захутаў у яго Лёню і зноў хутчэй пагнаў каня.

— Патрымайся яшчэ сынок. Зараз будзем дома.

Расцёрты спіртам і закручаны ў суконныя хусткі і коўдры, пад раніцу Лёня пачаў трэсціся ад холаду і трызніць. Пачыналася тое, чаго так цяжка было пазбегнуць: запаленне лёгкіх.

* * *

Неяк раніцай у нядзелю, калі Лёня ўжо ачуньваў, у сенцах пачулася нясмелае тупанне, потым дзверы адчыніліся, і ўвайшоў Грыша Міхневіч. Збянтэжаны, з пакункам у руках, ён доўга абмятаў ля парога валёнкі, ніяк не адважваючыся ні прывітацца, ні прайсці далей.

— Ну, даволі ўжо, праходзь, а то валёнкі парвеш, — не вельмі ветліва сустрэла хлопца Лёнева маці.

— Я, цётка, да вас... Можна?

— А чаму ж няможна? Ці даўно ты не вылазіў ад нас, а зараз гэтакі далікатны зрабіўся, што нават дазволу пытаеш...

Над Грышам злітаваўся Ігнат.

— Праходзь, брат, — падбадзёрыў ён хлопца. — Распранайся ды раскажы Лёню, якія вы ўрокі там прайшлі без яго.

— Я прынёс... я пакажу, — крыху пасмялеўшы, падышоў да стала Грыша.

Чамусьці не адважваючыся наблізіцца да Лёні, ён здалёку звярнуўся да яго:

— Я вось табе, Лёня, прынёс... Мая маці прыслала... — і, паклаўшы на стол пакунак, ён дастаў з яго некалькі яблыкаў і маленькі гладышык. — Гэта мама табе ліпавага мёду прыслала. Кажуць, вельмі памагае, калі з гарачым чаем піць...

— Бач, які ты зараз добры зрабіўся, — зноў не стрымалася Лёнева маці.

Але бацька перабіў яе:

— Што было, тое быллём парасло. Усё прайшло, і няма чаго перагаворваць... Праходзь, брат, бліжэй да Лёні ды расказвай.

— Я зараз, — падсоўваючы да Лёневага ложка крэсла, ахвотна паабяцаў Грыша. — Я ўсё прынёс, усё пакажу...

Лёня глядзеў на Грышу шчаслівымі вачыма. Хлопцы даўно не бачыліся, даўно не вучылі разам урокаў, не дурэлі.

— Сядай сюды, на ложак, — Лёню здавалася, што так яны будуць бліжэй адзін да аднаго. — І ўсё расказвай...

— Раскажу! Усё раскажу.

Зразумеўшы, што ён памілаваны, Грыша перасеў на ложак да Лёні.

— Перш за ўсё скажу табе, брат: ну і даў тады мне бацька лупцоўку!.. — з выглядам самага шчаслівага чалавека на свеце пахваліўся Грыша.

— За што лупцоўку? — не зразумеў Лёня.

— За што, за што... Варта было, дык і даў... А класнаму я сам усё расказаў... Усё, як было.

— Ну, гэта ты ўжо зусім дарэмна зрабіў...

— Не дарэмна! Я тады нават хацеў, каб мяне са школы выключылі.

— Вось дурань!

— Дурань, ды не таму... Ну што, пачнём з геаметрыі?

— Давай з геаметрыі...

1. Як вы думаеце, чаму аўтар даў такую назву свайму твору?
2. У чым заключаецца сэнс сапраўднай дружбы? Выкажыце свае меркаванні на аснове зместу гэтага апавядання.
3. Што аб'ядноўвала Лёню і Грышу? Якім вы ўяўляеце Лёню?

4. Ці быў Грыша па сваім характары падобны да сябра? Чым Грыша вылучаўся сярод вучняў? Што пра гэта гаворыць аўтар?
5. Прыгадайце, як узнікла на ўроку сварка. Як паводзіў сябе кожны з сяброў? Пракаменціруйце словы аўтара: *Сварка, тая сварка, якая звычайна так прыніжае ў нашых вачах людзей, адбылася паміж імі зусім нечакана*.
6. Раскажыце пра вяртанне хлопчыкаў дадому. Ацаніце ўчынак Грышы.
7. Пракаменціруйце паводзіны маці Грышы ў Саўчанкавай хаце. А як паставіўся бацька Грышы да ўчынку сына?
8. Прачытайце па ролях эпізод, калі Грыша прыйшоў наведаць хворага сябра. Як сустрэлі яго Лёневы бацькі? Як адрэагаваў на яго прыход Лёня? Што адчуваў кожны з сяброў пры сустрэчы? Пастарайцеся пры чытанні перадаць іх унутраны стан.
9. Які жыццёвы ўрок атрымалі хлопчыкі?
10. Чаму з'яўляецца надзённым гэта апавяданне ў наш час?

ПРА АПАВЯДАННЕ

Вы прачыталі апавяданне Алены Васілевіч «Сябры». Героі яго — хлопчыкі-аднакласнікі Лёня Саўчанка і Грыша Міхневіч. У творы таксама дзейнічаюць іншыя персанажы — настаўнік, бацькі Лёні і Грышы. Асноўная падзея — спрэчка хлопчыкаў — адбываецца на працягу дня: пачынаецца на ўроку ў класе і працягваецца па дарозе дадому, калі Грыша пакідае Лёню аднаго. У выніку Лёня, пакрыўджаны, хворы і знясілены мяцеліцай, збіваецца ў цёмным лесе з дарогі і трапляе ў балота. Вечарам бацька Лёні знаходзіць сына, стомленага,

замерзлага, далёка ад вёскі. Пра Лёневу хваробу, яго перажыванні мы можам толькі здагадвацца, бо аўтар пра гэта не расказвае. Апавяданне заканчваецца эпізодам, калі Грыша прыходзіць наведаць хворага сябра.

Твор невялікі па памеры, аднак ён апавядае пра знакавы выпадак у жыцці хлопчыкаў, вызначаецца глыбокім зместам. Падзеі аднаго дня прымусілі сяброў усвядоміць цану дружбы, зразумець, як яны неабходныя адзін аднаму. А Грыша за свой неварты павагі ўчынак атрымаў не толькі *лупцоўку* ад бацькі, але і згрызоты сумлення. Ён пераасэнсаваў свае паводзіны, усвядоміў уласную віну і прыйшоў да Лёні мірыцца.

Апавяданне — невялікі празаічны твор, у якім расказваецца пра асобную падзею, выпадак або здарэнне ў жыцці героя. У апавяданні няшмат персанажаў, дзеянне адбываецца на працягу невялікага адрэзка часу.

Галоўнае месца ў апавяданні звычайна адводзіцца расказванню, аповеду. Важна, каб пісьменнік умеў цікава расказваць і захапіць чытачоў сюжэтам. Часцей *апавядальнік* нібы збоку пільна назірае за дзеяннем і праўдзіва пра ўсё расказвае (як у апавяданні Алены Васілевіч «Сябры»). Мы імкнёмся зразумець яго стаўленне да герояў, спасцігаем яго адносіны да падзей, погляды і перакананні, думкі і перажыванні.

Пазіцыя аўтара ў творы часцей спасцігаецца па ледзь заўважных дэталях, апісаннях, дыялогах. Яна больш відавочная, калі пра падзеі расказвае адзін з герояў твора, так званы *герой-апавядальнік*

(як, напрыклад, у творы Уладзіміра Караткевіча «Былі ў мяне мядзведзі»). Калі ж дакладна вядома, што герой (і ўдзельнік падзей) — сам пісьменнік, ужываецца тэрмін «*аўтар-апавядальнік*» (як у аповесці Максіма Лужаніна «Добры хлопец Дзік»). Творы, у якіх аўтар апісвае жыццёвыя падзеі, перажытыя ім асабіста (з уласнай біяграфіі), называюць *аўтабіяграфічнымі*.

У апавяданні кожнае слова, кожная дэталь маюць значэнне, яны дапамагаюць лепш зразумець характары герояў, усвядоміць падзеі, глыбей успрыняць усё тое, што хацеў сказаць аўтар сваім творам.

Апавяданне прыйшло ў мастацкую літаратуру з вуснай народнай творчасці, яму папярэднічалі казкі, легенды, паданні, гумарэскі, анекдоты. Апавяданне лічыцца малой формай эпасу. Ад аповесці адрозніваецца тым, што яно меншае па аб'ёме і мае прасцейшую будову.

Вядомымі майстрамі апавядання з'яўляюцца Якуб Колас, Максім Гарэцкі, Кузьма Чорны, Міхась Лынькоў, Янка Брыль, Уладзімір Караткевіч, Васіль Быкаў і іншыя беларускія пісьменнікі.

1. Які твор называюць апавяданнем? Што для яго характэрна?
2. Дакажыце, што твор Алены Васілевіч «Сябры» — апавяданне.
3. Прыгадайце адно-два апавяданні іншых аўтараў. Знайдзіце ў іх выразныя прыкметы жанру апавядання.
4. * Паспрабуйце скласці ў вуснай ці пісьмовай форме невялікае апавяданне пра выпадак, які вас уразіў, усхваляваў, запомніўся.

КУЗЬМА ЧОРНЫ

НАСЦЕЧКА

(Скарочана)

I

Нейк раптам усе пачалі заўважаць высокага старога чалавека. Ён часта відзён быў на тых вуліцах, што ляжаць каля гарадскога рынку. Гэты чалавек хадзіў павольна, быццам аб нечым раздумваючы, цвёрда апіраўся на выгнутую з маладога дубка палку; і заўсёды здавалася, што ён гэта не так сабе ходзіць, а мае нейкую справу. Раней яго не заўважалі. Вельмі можа быць, што ён нядаўна стаў жыць тут.

Была восень. Надвор'е стаяла мокрае, і вецер найчасцей павяваў ужо холадам. Стары чалавек заўсёды хадзіў адзеты ў паношанае цёмнае паліто, на яго быццам караткаватае, з цёплым каўняром. У яго была зусім сівая, маленькая, нізка падстрыжаная бародка, і такія ж сівыя выбіваліся з-пад суконнай шапкі валасы каля вушэй. Лоб яго быў высокі, нос арліны, і вочы, нягледзячы на старасць, ясныя. Відаць было, што ён ад старасці не вельмі ўжо моцны, але і ў паходцы яго, і ў выразе твару было нешта цвёрдае. Здавалася, што чалавек нечым ганарыцца. Не тое што ён быў горды перад людзьмі. Не. Наадварот. З выгляду ён быў ветлівы да ўсіх.

Адзін раз ён убачыў, як конь не мог зрушыць з месца цяжкі воз з дровамі і фурманшчык[1] неміласэрна біў каня пугаўём па шыі і жываце. Стары чалавек адразу падбег да фурманшчыка:

---

[1] *Фурма́ншчык (фурма́н)* — чалавек, які кіруе коньмі ў запрэжанай павозцы.

— Якое ж у цябе сэрца, калі ты не шкадуеш жывёлы? Ды і сам сабе ты гэтым горш зробіш, калі змарнуеш каня. Чаго стаіце? — Тут ён павярнуўся тварам да натоўпу. — Ты там, маладзейшы, падштурхні воз плячом, яго абы з месца зрушыць...

Маладзейшы падштурхнуў воз плячом, і конь лёгка пайшоў. Стары чалавек рушыў у сваю дарогу, і на твары яго доўга трымалася ўсмешка. Здавалася, што гэты чалавек добра ведае, чаго ён сам варты на свеце.

На вуліцы яго бачылі кожны дзень па некалькі разоў. Зранку ён ішоў з накрытым газетай кошыкам. Удзень ішоў з пустымі рукамі, але таксама, як і зранку, здавалася, што ён некуды спяшаецца. А перад вечарам, на змроку дня, ішоў вельмі павольна, пастукваў дубовай палкай па тратуары; часам спыняўся і стаяў на адным месцы, гледзячы на якое-небудзь дрэва або гурт вясёлых дзяцей. Пасля, быццам адумаўшыся, ішоў далей, даходзіў да якога-небудзь завулка і варочаўся назад, робячы па тратуары сваю праходку.

Аднойчы на тым самым тратуары гулялі дзеці. Хоць, калі сказаць праўду, гэта была не зусім гульня. Каля зялёнай брамы ў зарослым дрэвамі двары стаялі тры дзяўчынкі, і каля іх пакручваўся на галавы дзве вышэйшы за кожную з іх хлапчук. Ён быў высокі ростам, яму ўжо магло быць год чатырнаццаць. Дзяўчаткам было год па трынаццаць кожнай.

Апрануты ён быў не тое што лепш за тых дзяўчатак, з якімі бесперапынна зачэпліваўся, але на ім усё ляжала нейк гладчэй, спрытней, дасціпней. Ён быў у высокіх боціках з блішчастымі мяккімі халяўкамі, на паліто каўнерык з нейкага шэранькага

звярка. Ніводнай мінуты ён не мог устаяць на месцы. Ён усё круціўся на адной назе і за кожным паваротам даваў у галаву каторай-небудзь дзяўчынцы пстрычку. І кожны раз дзяўчаткі хорам крычалі яму:

— Серж, мы цябе не чапаем. Пусці, нам трэба ісці.

— Ідзіце, — гаварыў Серж, і калі дзяўчаткі, узяўшыся пад рукі, ішлі, ён зноў даваў адной з іх пстрычку ў галаву, і яны адступалі на ранейшае месца.

І ў гэты момант у вачах яго свяцілася гэтулькі самазадавальнення, гэтулькі ўцехі з самога сябе, што здавалася, — гэты маладзенькі францік[1] зараз заплюе вочы ўсяму свету і скажа:

— Эй вы, бачыце, які я спрытны і харошы. А вы ўсе перада мной нейкія пачвары, і больш нічога.

— Пусці, нам трэба ісці, — запішчалі дзяўчаткі.

— Ідзіце, — сказаў Серж.

---

[1] *Фра́нцік (франт)* — чалавек, які любіць модна апранацца; моднік.

Дзяўчаткі пайшлі, але Серж у момант вока перакруціўся на адной назе і даў самай меншай дзяўчынцы такую пстрычку ў лоб, што тая крыкнула і моцна заплакала.

— Ён жа адзін, а нас трое! — крыкнула самая большая. — Чаго мы будзем яго баяцца?

Самая меншая не пакідала плакаць. Серж падбег да самай большай з гнеўным крыкам:

— Вы не будзеце мяне баяцца?

І намерыўся ўжо даць пстрычку ў галаву большай, але тая яго так пхнула ад сябе, што ён хістануўся з тратуара і ўпаў на адно калена ў лужу. Дзяўчаткі зарагаталі і, падхапіўшы пад рукі сваю меншую сяброўку, пабеглі наўцёкі. Серж усхапіўся на ногі і тут жа ўбачыў, што яго калена і прыгожая халяўка ўся ў гразі. Поўны злосці, ён дагнаў дзяўчатак і з усяго размаху пхнуў у плечы самую большую, а пасля і самую меншую. Яны абедзве ўпалі на тратуар, і меншая так далася тварам аб мокрую асфальтавую пліту, што з носа і з дзяснаў у яе пацякла кроў. Убачыўшы гэта, Серж спалохаўся, але, каб не паказаць віду, закрычаў:

— Вось табе, цяпер будзеш памятаць!

І кінуўся ўцякаць дадому, але ў гэты час нечая моцная рука хапіла яго за плячо і над яго галавой прагучаў басавіты голас:

— Ах ты, хуліган, што гэта ты нарабіў?

Серж падняў угару вочы і ўбачыў, што яго трымае той самы стары і высокі чалавек, якога ён прывык кожны дзень бачыць на гэтай самай вуліцы.

— Пусці! — закрычаў Серж, ірвануўшыся з усёй сілы.

— Не, ты раней скажаш, як ты завешся і з якой ты школы, тады я цябе пушчу, — адказаў стары чалавек.

— Ён завецца Серж, а вучыцца ён разам з намі: у дваццатай школе, — запішчалі дзяўчаткі.

— Ідзі, хуліган, — гнеўна сказаў стары чалавек, пускаючы Сержа.

Дзяўчаткі павялі сваю скрываўленую сяброўку да яе дома, а Серж, з паважным выглядам нявіннага пакутніка, паволі адышоўся ад старога чалавека на некалькі крокаў і засвістаў. Стары чалавек моўчкі паківаў галавой і хацеў ужо ісці, але Серж раптам крыкнуў яму:

— Стары чорт! Ты вечарам стаіш на вуліцы і на месяц глядзіш, як дурань. Ты думаеш, я цябе баюся?

І Серж пабег, азіраючыся, а стары чалавек доўга стаяў і ківаў галавой. Пасля ён паволі пайшоў тратуарам, звыкла сабе накульгваючы на левую нагу і пастукваючы палкай па мокрых асфальтавых плітах. Бадай што ўжо зусім змерклася. Стары чалавек азірнуўся навокал сябе, і на вачах яго бліснулі слёзы. Ён пайшоў шпарчэй, выпрастаўся, здаваўся яшчэ вышэйшы ростам.

У канцы завулка стаяў трохпавярховы вялікі стары дом. Чалавек увайшоў у адчыненыя дзверы цёмнага калідора і скрыўся там. Ён ні разу не азірнуўся і не бачыў, што Серж увесь час ішоў назіркам следам за ім, хаваючыся за сцены і платы, каб лепш падгледзець, куды гэты стары пойдзе. Серж тады толькі для віду адбегся ад чалавека, а пасля вярнуўся і пайшоў следам за ім. І цяпер ён радасна глядзеў, у які дом увайшоў ненавісны яму стары чалавек. Стары чалавек нават і не падазраваў нічога.

II

Якраз каля таго часу, калі на вуліцах відзён стаў высокі стары чалавек, у дваццатай школе з'явілася новая вучаніца — Насця Закрэўская. Ёй ішоў дванаццаты год, і вучылася яна ў пятым класе. Раней у гэтай школе яна ніколі не вучылася, і калі прыйшла з пачатку восені запісацца ў пяты клас, то сказала, што толькі нядаўна пераехала жыць у гэты горад.

Насця, ці, як пасля ўсе ў школе яе пачалі зваць, Насцечка, была бойкая і рухавая дзяўчынка, белатварая, з густымі валасамі, якія роўна ляжалі на яе галаве пад грабянцом.

Яна не была чым-небудзь адметнейшая ад іншых дзяцей. Таксама, як і ўсе, любіла бегаць па двары на вялікім перапынку, любіла слухаць расказы, гуляла ва ўсе гульні, у якія толькі гулялі дзеці, і заўсёды ўносіла ў гэтыя гульні весялосць. Яе звонкі голас і смех чуліся заўсёды, — ці то ў калідоры, ці то на двары. Яна мела прывычку часта гаварыць: «Ой, дзевачкі!»

Вучылася яна вельмі добра. Яна старалася вучыцца. Нешта дні праз два пасля здарэння на вуліцы паміж Сержам і старым чалавекам у пятым класе вучні рабілі арыфметычныя прыклады. Адзін прыклад асабліва здаўся цяжкім бадай што ўсяму класу. Насця Закрэўская стаяла ля класнай дошкі, ціснула ў пальцах крэйду, глядзела на слупок выпісаных ёю на дошцы лічбаў і думала. Нешта ў яе тут не выходзіла. Дзеці глядзелі ў свае сшыткі. Настаўніца сказала да ўсяго класа:

— Хто зрабіў прыклад?

— Я, — абазвалася адразу некалькі галасоў. Абазваўся таксама і Серж.

— Правільна робіць прыклад Насця? — запытала настаўніца.

— Правільна, — пачуўся голас.

— Яна няправільна робіць! — закрычаў Серж. — Я ўжо зрабіў і ведаю. Я выйду за яе зраблю, яна не зробіць.

— Цябе не выклікалі да дошкі, ты і сядзі, — пакрыўдзілася Насця. — Я сама без цябе зраблю.

— Ты не зробіш! — аж падскочыў Серж.

— Дзеці, ціха! — моцна сказала настаўніца.

— Яна толькі будзе час траціць і не зробіць, а я зраблю! — ужо зусім крыкнуў Серж.

Зняважаная Насця злосна глянула на Сержа і зачырванелася. Серж кпліва на яе глядзеў з гордым выглядам ад таго, што ён больш ведае за Насцю.

— Сядзі, Серж, на месцы і маўчы. Ты перашкаджаеш Насці і ўсім, — сказала настаўніца.

У Сержа была такая натура, што ён прывык лічыць сябе лепшым і разумнейшым за ўсіх на свеце. Ён з такой пагардай глянуў на настаўніцу і пасля на Насцю, што настаўніца адчула ў душы прыкрасць. У Сержавым позірку было штосьці ўжо не дзіцячае. Здавалася, што на настаўніцу глядзіць дарослы чалавек, але па-дзіцячаму распешчаны і свавольны. Настаўніца на гэты раз змаўчала і перавяла вочы на Насцю, якая ў гэты час шпарка пісала на дошцы лічбы. У знак пратэсту супраць таго, што яму больш не надаюць увагі, Серж скамячыў кавалачак паперы, пажаваў яе і пстрыкнуў у акно. Настаўніца ўстала са свайго месца і падышла да Сержа. Грозна яна сказала:

— Калі ты не пакінеш хуліганіць, я табе загадаю выйсці з класа.

— Што, хіба я хуліганю? — сказаў Серж і зрабіў нявінныя, ягнячыя вочы. — Я зрабіў прыклад.

— Калі зрабіў, дык нашто свавоміць?

— Я зрабіла, — сказала Насця.

Настаўніца паглядзела на дошку і запытала ў класа:

— Правільна яна зрабіла?

— Правільна, — сказалі галасы.

— Няправільна, — сказалі другія галасы.

— Серж, правільна яна зрабіла? — запытала настаўніца.

— Не, — самаўпэўнена адказаў Серж.

— Ідзі зрабі правільна.

З паважным выглядам Серж выйшаў да дошкі і пачаў пісаць лічбы па-свойму. Але неўзабаве ён заблытаўся, падбег да свайго месца і ўзяў свой сшытак.

— А ты цяпер нанава зрабі, — сказала настаўніца.

— Я ўжо зрабіў, нашто мне другі раз рабіць?

І ён перапісаў на дошку тое, што было ў яго сшытку. Настаўніца задала некалькі пытанняў, дзеці на іх адказалі і раптам зразумелі ўсё. Насця дагэтуль стаяла каля дошкі збянтэжаная, думаючы, што, можа, гэта ў яе няправільна, а ў Сержа правільна. А цяпер яна радасна паглядзела на Сержа.

— У Насці правільна! — крычаў увесь клас.

У гэты час зазвінеў званок, але настаўніца яшчэ паспела сказаць Сержу:

— Ты не прывыкаеш працаваць, а думаеш, што ты больш і лепш за ўсіх ведаеш. Ты няправільна зрабіў, а Насця правільна. А ты самаўпэўнена зневажаў яе. А калі я сказала табе, каб ты сядзеў ціха, ты і мяне пачаў зневажаць, і ўвесь клас сваім хуліганствам.

Заняткі ў школе скончыліся. Дзеці пайшлі дадому. Серж падпільнаваў Насцю на тратуары і заляпіў ёй гразёю твар. Назаўтра Насця паскардзілася настаўніцы, і перад усім класам настаўніца прабірала Сержа. І адразу пасля гэтага Насця пачала заўважаць, што Серж стаў яе ворагам. Ён стараўся, каб яна адчувала на сабе яго помсту, не хацеў спакойна прапусціць каля сябе. Ён даваў ёй пстрычкі, шчыпаў за шыю, біў кулакамі ў плечы. Стала так, што Насця баялася выходзіць са школы пасля заняткаў: яна ведала, што недзе за вуглом яе чакае Серж. І перад тым як ісці дадому, яна пачала выглядаць з калідора, чакаючы, каб хто-небудзь з дарослых быў паблізу, каб было ў каго папрасіць абароны. Так прайшло дні чатыры.

На наступным дні, перад самым вечарам, Серж стаяў на вуліцы, раздумваючы, куды яму пайсці. Раптам ён убачыў Насцю. Можа, ён гэтым разам і не зачапіў бы яе, каб не Насцін выгляд. Занадта ўжо яна была ў гэты момант вясёлая, смелая і самаўпэўненая. Яшчэ здалёк яна заўважыла Сержа, і вочы яе заблішчэлі. За апошнія дні Серж прывык да таго, што яна пры кожным спатканні палахліва хавалася або ўцякала ад яго, а гэта так смела ішла. Узбуджаны настрой апанаваў Сержа. І горш за ўсё было, што цяпер, на тратуары, Насця смела і заўзята пагразіла яму пальцам. Гэта ўсё вельмі выразна гаварыла Сержу, што Насця хоча сказаць яму: «Я цябе не баюся». І гэтулькі было ў Насціных вачах пагарды да яго, што ён не вытрымаў. Як гэта яна, гэтая нейкая Насця, можа так зневажаць яго?

Серж грозна падбег да Насці і загарадзіў ёй дарогу. Ён ужо нарыхтаваў кулак, каб штурхануць Насцю пад бок. Яна шпарка адступіла на крок ад Сержа і бездапаможна азірнулася. Але, мусіць, яна, азірнуўшыся, убачыла нейкі свой паратунак, бо зноў смела зірнула на Сержа і нават крыкнула яму:

— Пусці, хуліган!

Серж не зводзіў з Насці вачэй і нічога навокал сябе не бачыў. Ён падняў кулак над Насцяй, і ў той жа момант моцная рука якраз, як некалькі дзён таму назад, хапіла яго за плячо. Ён шпарка ўскінуў угару вочы і жахнуўся: над ім стаяў той самы высокі стары.

— Дык выходзіць, што ты кожны дзень на паляванні бываеш?! Ах, гадзюк праклятьі, — сказаў стары чалавек і злосна адштурхнуў ад сябе Сержа.

Серж адляцеў убок і ўскочыў у двор вялікага дома. Якія няўдачы і якая ганьба спасцігла Сержа за апошні час! А да гэтага ён не прывык.

Яму заўсёды ўсё ўдавалася, і заўсёды ён меў тое, што толькі захоча. Бацька яго быў даволі буйны работнік у горадзе, і многа людзей яго ведала. Ён быў заўсёды вельмі заняты працай, можна сказаць, што ён працаваў з цямна да цямна. Нават і ў выхадныя дні ён часта бываў заняты. А калі выпадала вольная часіна, ён садзіўся ў машыну, браў з сабою свайго адзінага сына Сержа і выязджаў за горад адпачыць на прыродзе. Больш ён свайго Сержа бадай што і не бачыў. Ён прыходзіў з працы позна, калі Серж ужо спаў, а ўставаў тады, калі Серж быў ужо ў школе. Улетку ж Серж са сваёй маці жыў у вёсцы, а бацька заставаўся адзін у горадзе.

Маці глядзела Сержа, старалася не патураць усім яго капрызам, але бывала так, што бацька адным якім-небудзь учынкам у адзін момант разбураў усё тое, чаго дамагалася маці. Сержу часамі ўздумаецца тыя дзвесце крокаў, якія аддзялялі яго кватэру ад школы, не прайсці пяшком так, як усе дзеці, а праехаць у бацькавай машыне. Маці скажа, што гэтага не трэба, што ніхто з дзяцей у школу не едзе ў машыне. А Серж пачынае плакаць і крычаць. Тады бацька, каб адчапіцца, скажа шафёру завезці яго. І Серж тады гаворыць, што бацька лепшы за маці, што бацька добры, а маці злая, і з выглядам гордага начальніка над усімі людзьмі вылазіць з машыны каля школы тады, калі ўсе дзеці стаяць навокал і глядзяць на яго. І пакрысе ў ім укаранілася ўпэўненасць, што ён нейкая выдатная асоба, а ўсе перад ім нічога не варты. І калі часамі ў яго

была якая-небудзь няўдача, ён злаваў і стараўся спагнаць злосць на кім-небудзь, замест таго каб самому, сваімі сіламі, паправіць справу.

Серж доўга стаяў за вуглом, раздумваючы аб сваёй няшчаснай асобе. Усялякія смелыя планы складаліся ў яго галаве. Ён павінен паказаць сябе перад усімі. А ўсе яны — гэта былі Насця і перш за ўсё той невядомы высокі стары чалавек, які, як здань, заўсёды з'яўляецца перад ім на вуліцы і ўмешваецца ў яго справы.

Вось ад гэтага ўсяго і мучыўся Серж, стоячы за вуглом. Свет яму не быў мілы. Выйшаўшы пасля на вуліцу, ён убачыў на тратуары свайго аднакласніка — белабрысага Мішку. Гэты Мішка вельмі ўзрадаваўся, калі апынуўся каля Сержа. Шырока расцягнуўшы ад усмешкі твар, ён сказаў:

— Я думаў, што ты дадому ўцёк, а ты тут быў. Што ты тут рабіў?

— А ты раней мяне бачыў?

— Дзіва што бачыў. Я вунь там ішоў, як гэты стары трос цябе за плячо.

І Мішка пляснуў сябе па халяве тоўстым скруткам тэлефоннага шнура.

— Дзе ты гэты шнур узяў? — хрыплым голасам абазваўся Серж, каб абы перавесці гаворку на штонебудзь іншае. Гэта ж вельмі дрэнныя справы, што яго ганьбу бачылі на вуліцы людзі. — Адрэж мне палавіну гэтага шнура.

— Хітранькі. А што ты мне дасі за гэта?

Сержу ніякага шнура не трэба было. Яму абы што гаварыць. Яны паволі ўжо ішлі тратуарам. Мішка кпліва і хітра пaглядаў на Сержа, і таму гэта было горш за ўсё. Ён ведаў, што назаўтра Мішка на

ўсю школу разнясе навіну, што яго на вуліцы трэслі за плячо. Ды каб жа толькі трэслі. Гэта было б яшчэ нічога. Але Мішка не такі хлопец, каб сказаць так, як яно было сапраўды. Ён у дзесяць разоў яшчэ ад сябе дадасць таго, чаго зусім не было. Ён будзе расказваць, што гэты стары круціў яго за вушы, цягаў за валасы. І расказваць будзе са страшэнным рогатам, а гледзячы на яго, і ўсе будуць рагатаць. Такой ганьбы і няславы Серж не мог вытрымаць. І ён ужо ведаў, што будзе рабіць. Мішка заўтра будзе расказваць пра яго як пра героя, як пра смельчака, а не як пра баязліўца, якога трэслі за плячо.

— Што ты будзеш рабіць? — запытаў Мішка.

— Я перапну шнурам у дзвярах, каб ён упаў, — растлумачыў Серж. — Ты адарвеш мне кавалак шнура.

Калі яны дайшлі да вядомага Сержу дома, Мішка сам узяўся наладжваць справу. З трухлявай дошкі ў плоце ён дастаў цвік і ўбіў яго ў вушак заўсёды адчыненых калідорных дзвярэй. Пасля ржавай бляшкай перапілаваў шнур. Серж вырваў кавалак шнура з Мішкавых рук: яму хацелася самому дзейнічаць, а то гэта ж будзе Мішкава геройства, а не яго. Ён завязаў за цвік адным канцом шнур, а другі канец ужо сам Мішка працягнуў за вугал дома. Удвух яны схаваліся там. Шнур ляжаў на зямлі, і хто ішоў у калідор ці з калідора, то або ступаў на яго, або пераступаў. Найбольш шнур пераступалі, бо на ўваходзе ў калідор стаяла вада ад дажджоў. Лужа была неглыбокая, але кожны стараўся абысці яе бокам, паўз сцяну. Мінут дзесяць Серж з белабрысым Мішкам чакалі за вуглом, стуліўшыся, як шчанюкі, і нарэшце ўбачылі, як

стары чалавек варочаўся са свайго спа́цыру[1]. Ён падышоў да адчыненых калідорных дзвярэй, паглядзеў на цёмнае акно ў сцяне побач з дзвярыма і прагуў сам сабе пад нос:

— У акне цёмна, малая недзе забавілася. Што ж такое, што яна яшчэ не прыйшла?

І ступіў цераз лужу ў калідор, але ў той жа момант Серж з Мішкам нацягнулі шнур. Чалавек усім размахам нагі вытнуўся аб яго і ўпаў у самых дзвярах. Ногі яго паехалі назад на двор, і нагамі і жыватом ён апынуўся ў вадзе. Пакуль ён устаў, прайшло, можа, мінуты дзве, і ў гэты момант Серж, не могучы стрымаць свае радасці, зарагатаў за вуглом. Стары ўзняўся на ногі, а Серж, забыўшыся на ўсё, не пакідаў рагатаць і пасля, следам за Мішкам, кінуўся бегчы. Але ў гэты момант з-за рога вуліцы ў завулак завярнуўся аўтамабіль і асвяціў двух хуліганаў фарамі. У яркім святле Серж перабег вуліцу, і стары чалавек пазнаў яго. Пасля гэтага чалавек, стогнучы, увайшоў у калідор, дастаў з кішэні ключ і доўга бразгаў ім, пакуль адамкнуў дзверы ў свой пакой.

Пакуль стары чалавек пераадзеўся ў сухое, ён адчуў холад ва ўсім целе. Стаўшы плячом да печы, ён стараўся абагрэцца. Яго пачала хіліць дрымота, у касцях стала ламаць, ён прылёг на пасцель і нацягнуў на галаву коўдру. Праз некалькі мінут ён спаў...

III

Усе ў школе пачалі заўважаць, што з Насцяй пачало рабіцца нешта нязвычнае, чаго з ёй раней ніколі не было. Яна заўсёды была самая ўзорная

[1] *Спа́цыр (шпа́цыр)* — прагулка.

вучаніца, а гэта пачала пазніцца ў школу. А адзін раз на вялікім перапынку яна паспела некуды са школы збегаць і прынесці ў школу нечага поўную торбу і палажыла ў парту разам са сваімі кнігамі. Гэта было дзён праз чатыры пасля таго, калі Серж з белабрысым Мішкам перапіналі шнурам уваход у дом, дзе жыў стары высокі чалавек. У адзін з гэтых дзён, зранку, Серж папрасіў у бацькі пяць рублёў. Бацька збіраўся ісці на работу і спешна пераглядаў нейкія паперы і складваў іх у партфель.

— Нашто табе пяць рублёў? — мармытнуў сабе пад нос бацька, заняты сваімі справамі.

— Трэба.

— Не трэба табе так многа.

— Ай, трэба! — закрычаў Серж такім прарэзлівым, пісклівым і распешчаным голасам, што бацька заткнуў рукамі вушы, пасля выхапіў з кішэні пяць рублёў і кінуў Сержу, а сам зноў паглыбіўся ў свае паперы.

Узрадаваны поспехам, Серж зноў сказаў:

— Я сёння хачу паехаць у школу на машыне.

— Не свавольнічай, ідзі так, як усе дзеці, — мармытнуў сабе пад нос бацька.

— Ай! На машыне! — яўкнуў Серж мацней яшчэ, як першы раз, і з радасцю ўбачыў, што бацька зноў заткнуў вушы. — Ай, ехаць на машыне! — запішчаў ён другі раз і яшчэ з большай радасцю ўбачыў, што бацька ўсхапіўся са свайго месца і выбег у другі пакой, дзе чакаў шафёр, каб везці Сержавага бацьку на працу.

— Завязіце яго ў школу, ён мне жыць не дае, гэты чарцюк, — сказаў бацька шафёру і пабег да сваіх папер.

З вельмі паважным выглядам Серж падкаціў на машыне да школы і вылез з яе. Так, як робяць вялікія начальнікі (ён гэта некалькі разоў бачыў), ён махнуў шафёру рукой, хоць шафёр і без гэтага ўжо заварочваў машыну.

Да заняткаў было яшчэ мінут дзесяць. Серж падышоў да буфета і запатрабаваў у буфетчыцы яблыкаў, цукерак і пернікаў на ўсе пяць рублёў.

— Нашто табе так многа? — сказала буфетчыца, выбіраючы з каша яблыкі.

— Колькі хачу, гэтулькі і купляю! — крыкнуў Серж, з арлінай гордасцю кідаючы вачыма і на буфетчыцу, і на дзяцей.

— Чаго ты крычыш? — абазвалася пакрыўджаная буфетчыца. — Я старая жанчына. Бач, які герой знайшоўся. Сам кату па пяту, а распараджаецца.

— Калі захачу, дык магу ўвесь гэты твой буфет купіць за адным разам! — гыркнуў Серж, распіхаючы па кішэнях ласункі.

У такіх выпадках заўсёды можа знайсціся які-небудзь падхалім, самы сапраўдны падлізнік. Падскочыў белабрысы Мішка, і палавіна купленых Сержам цукерак апынулася ў яго кішэні. Па дарозе ў клас Серж убачыў Насцю. З якой вялікай гордасцю ён паглядзеў на яе, на гэтую нейкую Насцечку, якая мала што калі і купляе ў буфеце, а найчасцей прыносіць сабе з дому хлеб і кілбасу ці што-небудзь падобнае.

Пачуўся званок, і Серж горда ўвайшоў у клас, з усмешкай пазіраючы на ўсіх. Сержу пачало здавацца, што ён многа зрабіў ужо для таго, каб на яго пачалі глядзець як на героя, які нікога і нічога не

баіцца, які за ўсіх лепшы і выдатнейшы. Яму стала спакайней на душы, але тым большая злосць да Насці мучыла яго. Ён жа ёй нічога не зрабіў такога, каб яна адчувала яго сілу і перавагу над сабою. Так прайшлі першыя ўрокі.

Серж бачыў, што Насця на вялікім перапынку нешта паклала ў парту. Калі яна адышлася некуды, ён развязаў пакладзеную ў парту Насцяй торбу і паглядзеў у яе. Торба была поўна гароху. Серж торбы не завязаў, а паставіў яе так, каб гарох не высыпаўся, і за торбу завязаў нітку, а канец ніткі працягнуў да парты белабрысага Мішкі (сам ён сядзеў на першай парце — усялякае свавольства яго лёгка заўважыць настаўніцы). Калі пачаўся ўрок, Мішка пацягнуў за нітку, і гарох сыпануўся па ўсім класе.

— Што гэта? — крыкнула настаўніца.

— Гэта Насця Закрэўская цэлымі торбамі гарох у клас носіць! — закрычаў Серж.

— Насця, нашто ты гарох у клас носіш? — запытала настаўніца.

— Гэта я купіла суп варыць.

— Табе мама сказала купіць?

— Я сама. Мая мама жыве ў Маскве.

— І заўсёды ты так?

— Не, раней дзед усё купляў, а цяпер ён ляжыць хворы. Мне трэба і купіць, і суп зварыць, і ў аптэку пайсці, і яго дагледзець. А як я пасля заняткаў пайду купляць, калі мне адразу дадому бегчы, — можа, яму, хвораму, што трэба, — ён жа і так колькі гадзін, пакуль я тут, адзін ляжыць.

— А больш у цябе нікога няма тут?

— Нікога няма.

Гаворка з настаўніцай скончылася, але ў перапынку пачалася гаворка з дзецьмі. Усе пыталі Насцю:

— А чаму твая мама жыве не з вамі, а ў Маскве?

— Яна там давучваецца.

— Як гэта давучваецца?

— Бо яна вучылася дома, сама, у завочным інстытуце, а на ўсю гэтую восень і на пачатак зімы яна паехала трымаць апошнія іспыты і працаваць над дыпломнай працай. А калі яна скончыць, то прыедзе да нас.

— А дзе твой тата?

— Мой тата памёр, калі я яшчэ зусім малая была, і я яго не памятаю.

— А хто быў твой тата?

— Мой тата быў вясковы настаўнік, а мама была родам з той самай вёскі, куды прыехаў працаваць мой тата. Мама мая ледзьве ўмела чытаць і пісаць, а тата яе навучыў, і мама паехала на настаўніцкія курсы. Так і яна стала настаўніцай. Пасля нарадзілася я, а тата мой памёр, і мама пачала вучыцца ў завочным інстытуце. Яна ўсё сама вучылася і кнігі чытала і цяпер мне ўсё піша з Масквы, каб і я вучылася і кнігі чытала. А мой дзед — гэта татаў бацька, ён родам з гэтага самага горада.

— А што ён тут робіць?

— Ён мяне глядзіць. Ён і суп варыць, і ў печы паліць, і на рынак ходзіць.

— А як ён грошы зарабляе?

— Ён стары. Ён атрымлівае пенсію. Ой, дзевачкі! Ён такі хворы, у яго запаленне лёгкіх. Ён мне сказаў, што адзін хуліган з нашай школы ўкінуў яго ў ваду на вуліцы, і ён з гэтага захаладзіўся.

— А хто гэта з нашай школы яго ў ваду ўкінуў?

— Ён мне не сказаў хто, ён гаворыць, што мне трэба вучыцца, а не займацца такімі справамі.

Аднак жа дзяўчаткі ўсю сваю гаворку з Насцяй пераказалі настаўніцы. Настаўніца сказала дзяўчаткам пайсці да Насці і паглядзець, як яна жыве.

У той самы дзень з Насцяй здарылася непрыемная прыгода. Ідучы раніцой у школу, яна ўзяла з сабой трохлітровую бляшанку, каб пасля заняткаў купіць газы[1]. Бляшанку яна схавала ў раздзявальні ў самы цёмны куток. Але Серж падгледзеў гэта. Калі быў вялікі перапынак, ён панёс бляшанку на двор, схаваўся за сцірту дроў, узяў цвік і камень, прабіў дзірку і паставіў ціхом пасудзіну на ранейшае месца. Калі скончыліся заняткі, ён пахваліўся сваім учынкам белабрысаму Мішку, і яны зводдалеку пайшлі следам за Насцяй. Назіркам сочачы за ёю, яны бачылі, як Насця купіла газы і панесла дадому. Яны ўсё ішлі следам за ёю, а яна не бачыла, што з пасудзіны тоненькай нітачкай выліваецца газа. Яна мінула чыгуначны пераезд і тады заўважыла, што пасуда стала занадта лёгкая. Яна праверыла пасуду, убачыла, што робіцца і што газа бадай што ўся вылілася, і крыкнула:

— Ой, дзевачкі!

І моцна заплакала і пабегла як толькі магла дамоў. З-за чыгуначнай будкі на пераездзе яна пачула рогат і, азірнуўшыся, убачыла як з-за сцяны выглядвалі Серж і Мішка. Прыбегшы дадому, яна паскардзілася дзеду, дзед папрасіў паперу і аловак

[1] *Га́за* — гаручая вадкасць, якая атрымліваецца пры перапрацоўцы нафты.

і, лежачы ў пасцелі, пачаў пісаць запіску дырэктару школы.

Насця пазычыла ў суседзяў газы і зварыла на прымусе[1] суп. З дзедам яны паабедалі. Насця ўзяла новы посуд і, азіраючыся, каб не спаткаць Сержа, прынесла з крамы газы, пасля зрабіла свае ўрокі і піла з дзедам чай. Дзед сказаў, што яму стала лепш, хвароба, мусіць, праходзіць, і ціхім голасам расказаў Насці, што за некалькі дзён да хваробы ён спаткаў на вуліцы свайго знаёмага.

— Гэта нават больш чым знаёмы. Год таму назад дваццаць мы разам жылі; гэта быў тады яшчэ зусім малады хлопец. Я яго вельмі любіў, ён быў як сын мне. Мы з ім разам працавалі... Раз мы ехалі лесам, і на нас напалі бандыты. Мне прыйшлося яго ратаваць, і мяне ранілі ў нагу, з таго часу я злёгку кульгаю.

— Дык вось ад чаго ты кульгаеш, — заспявала Насця.

— Я табе, як папраўлюся, раскажу пра гэта.

— Раскажы цяпер.

— Мне цяпер, Насцечка, цяжка гаварыць многа. Раней гэты чалавек мне часта пісаў пісьмы, а апошнія гады неяк так выйшла, што мы не ведалі адзін пра аднаго. А цяпер я спаткаў яго. Мы так узрадаваліся. Ён працуе ў гэтым горадзе. Ён тут вядзе вялікую працу. Я яму даў адрас, і ён, мусіць, гэтымі днямі зойдзе да нас...

Назаўтра Насця занесла ў школу дзедаву запіску. Там было напісана, што хуліган завецца Серж.

---

[1] *При́мус* — прыбор для награвання і гатавання ежы, з помпай, якая падае́ гаручае (газу) у гарэлку.

Серж ужо спагнаў сваю злосць. І час пэўны прайшоў ужо, і ўсёператытае ім прытупілася і ўжо стала надакучаць. Ён адчуваў сябе так, быццам разлічыўся ўжо з усімі сваімі непрыяцелямі. Ужо ён пачынаў займацца новымі справамі, як на яго галаву ўпалі новыя непрыемнасці.

IV

Сержаў бацька прыйшоў дадому са свае працы крыху раней, як звычайна, і ўвечары зусім нікуды не выходзіў з дому. Ён нават і справамі сваімі не займаўся. Да самага вечара быў маўклівы, задуменны, а як толькі Серж апрануўся, каб ісці на вуліцу, ён сярдзіта крыкнуў яму:

— Не хадзі нікуды, сядзі дома!

Серж, ведама, не прывык слухаць таго, што гаворыць бацька, і пайшоў да дзвярэй, але пачуў бацькаў голас:

— Каму я гавару — табе ці гэтай сцяне?

— Сцяне, — весела хіхікнуў Серж і адчыніў дзверы, але бацькава рука хапіла яго за плячо і ўцягнула назад у пакой.

— Распранайся, — сказаў бацька.

— Не хачу.

— Не, ты зараз захочаш!

— А вось і не.

Бацька сарваў з Сержа паліто і шпурнуў у кут.

— Трэба было раней думаць пра гэта, а то ты патураў усім яго капрызам, а цяпер агледзеўся, што з яго выйшаў хуліган, — сказала маці і заплакала.

Гледзячы, як маці плача, Серж здагадаўся, што адбылося нешта непрыемнае, і ён устрывожыўся. Апусціўшы вочы ў падлогу, ён стаяў і маўчаў.

— Глядзі мне ў вочы, — сказаў бацька.

Серж утаропіў свае вочы на бацьку так, што той аж уздрыгануўся.

— У цябе хапае смеласці глядзець мне ў вочы?

— Ты ж казаў, каб я табе глядзеў у вочы.

— Ты здзекуешся з бацькі?

— Я ж цябе слухаю.

Бацька аж пазелянеў ад злосці і хапіў сына за каўнер кашулі. Серж, злосны і пакрыўджаны, горда сказаў бацьку:

— Чаго ты мяне мучыш?

— Гэта ты тату мучыш, — сказала маці.

— Што я яму кепскае зрабіў?

— Ты старога чалавека ў ваду ўкінуў — ён цяпер хворы.

— І яшчэ раз укіну, калі будзе хапаць мяне на вуліцы за каўнер. Я яго не чапаў, ён першы.

— Ён бараніў ад цябе дзяўчатак.

— Цераз гэтых дзяўчатак я ў лужу ўпаў.

І раптам Сержа апанавала крыўда: ён успомніў, як запэцкаў у гразь новыя свае штаны. Да таго ж ён адчуў, што над яго галавой збіраюцца вялікія непрыемнасці, і трэба было ратавацца. І ён заплакаў. Ён ужо не слухаў, што крычаў бацька і што казала маці, і ўсё мацней і мацней плакаў. І чым больш ён плакаў, тым больш яму рабілася шкада самога сябе, і яму пачало нарэшце здавацца, што ён вялікі пакутнік, што яго ўсе крыўдзяць і ён ад усіх нявінна церпіць. Праз свае слёзы ён з нянавісцю глядзеў на бацьку і на маці, якія, замест таго каб пашкадаваць яго, абыходзяцца з ім так нядобра, што спачуваюць таму старому, які першы яго зачапіў. Ён кінуўся да пасцелі, упаў тварам у падушку і астаўся так ляжаць, пачмыхваючы і пахліпваючы носам.

— Можа, і праўда ён не вінаваты, — сказаў паціху бацька.

— Укінуць у ваду старога чалавека — дык гэта не вінаваты?! — не сцярпела маці.

— Можа, яго давялі да гэтага? Я яшчэ дазнаюся, як усё гэта было.

— Гэта мы яго давялі да гэтага. Я ж бачу, — ён нікога не паважае, апроч самога сябе.

— Паважаць сябе трэба.

— Паважае сябе толькі той, хто паважае іншых.

— Я гэта ведаю, што ты мяне вучыш?

— Калі ты ведаеш, дык трэба старацца, каб і Серж быў такі. Трэба старацца, каб з яго вырас такі чалавек, які ведаў бы, што калі ты па́касціш другому чалавеку, то лепш табе не жыць на свеце. Я ведаю, што тут выходзіць: калі ён пад'язджае на машыне да школы, то ён адчувае гэта не так, што машына аблягчае чалавеку хаду, беражэ яго сілы, а бачыць у гэтым толькі сваю перавагу перад дзецьмі. Ён прывыкае з пагардай глядзець на ўсіх. Такога чалавека любіць ніхто не будзе, а кожны будзе яго баяцца, а значыцца, і ненавідзець. Я не хачу, каб мой сын быў такі. Я адзін раз бачыла, як жанчына на вуліцы паслізнулася і ўпала і як два рослыя франты, бачачы гэта, зарагаталі. Сержу таксама і ў галаву не прыйшло б дапамагчы.

— Адкуль ты ведаеш?

— Табе ж казалі ў школе, што ён прабіў цвіком посуд, у якім дзяўчынка газу несла. Хіба можа быць большая пакасць? Няхай сабе яго першага зачапілі. Але ж гэта расправа гордага паніча. Тая дзяўчынка і вучыцца, і працуе, а ён не адчувае гэтага. Я сама пайду да таго старога чалавека і па-

гавару з ім. І калі трэба будзе, я прымушу Сержа папрасіць у яго прабачэння. Няхай папросіць, каб стары чалавек дараваў яму.

— Добра, ты ідзі да таго чалавека, а я пагавару з Сержам.

— Калі мой сын зрабіў таму чалавеку прыкрасць, то для мяне гэта тое, што я сама пакрыўдзіла чалавека. Мне самой брыдка і горка.

Серж усё гэта чуў. Ён адчуваў толькі тое, што ён трапіў у бяду. Назаўтра бацька прыйшоў з працы таксама раней: ён хацеў як найбольш пабыць разам з Сержам. Ён выйшаў з ім на вуліцу, і яны пайшлі да чыгуначнага пераезда. Абапал чыгункі выходзілі сюды невялікія дамы з садкамі і агародзікамі. Тут многа было дрэў, яны стаялі зусім голыя, і на прымерзлай ужо зямлі ляжала іх высахлае лісце.

— Зараз будзе зіма, — сказаў бацька Сержу. — Зямля мерзне. — І Сержаў бацька падумаў пра сябе, што ён сам вельмі мала апошнімі гадамі аддаваўся вялікай прыемнасці заўважаць тое, як жыве прырода. Ён так быў заўсёды заняты працай, што дзень за днём ішлі для яго неўзаметку. «Таксама я не заўважаў, як расце Серж», — думаў ён. У яго з’явілася адчуванне, што быццам ён страціў нешта добрае і патрэбнае, нават такое, без чаго нельга яму жыць шчасліва, і гэта страчанае трэба вярнуць назад. Ён вёў Сержа за руку і адчуваў радасць ад таго, што вось пачынаецца вечар, і што ціхі вецер цягне з далечыні і абвявае яго твар, і што недзе там, за далёкімі дрэвамі, вецер расчысціў ад хмар неба. «Усё добра, — думаў ён, — добра, што ў вокнах вялікіх і малых дамоў запальваюцца агні, добра, што пагойдваецца галлё старой бярозы, пад якой яны

цяпер ішлі, добра, што з коміна завода, недзе над дахамі дамоў, плыве струмень дыму і што там загуў гудок». Яны ішлі ўсё далей і далей, дайшлі бадай што да ўскраіны гэтага прыгарада і пайшлі назад.

— Калі я быў малы, такі, як цяпер ты, — сказаў ён Сержу, — я любіў такі час, калі блізіцца зіма. Але я і ўсялякі час у годзе любіў.

Гаворачы так са сваім Сержам, ён адчуваў патрэбу расказаць каму-небудзь аб сваім жыцці, аб сабе, аб тым, што было і ёсць у яго жыцці добрага, дарагога і слаўнага. І яму раптам стала крыўдна, што яго сын нічога не ведае аб сваім бацьку і што ён сам мала цікавіўся сваім сынам. Яму нават стала страшна ад таго, што паміж ім і яго малым няма дружбы. А без гэтай дружбы чагосьці вялікага і патрэбнага не хапае ў жыцці. Дружба павінна быць вялікая, моцная і вечная.

— Ведаеш, Серж, — сказаў ён, — мне трэба табе многа чаго расказаць.

— Ну, раскажы, — сказаў Серж.— Ты ж мне ніколі нічога не расказваеш.

— Я табе многа чаго буду расказваць.

— А што ты рабіў, як быў малады? Раскажы, як ты вучыўся. На выдатна?

— Я тады і не вучыўся. Гэта было дзясяткі два год таму назад. Я тады недалёка ад нашага горада, у адным вялікім мястэчку, служыў парабкам у кулака[1]. Тут тады былі палякі, яны захапілі былі гэтую мясцовасць, з імі тады ваявалі. А як Чырвоная Армія іх адгэтуль прагнала, у наша мястэчка

[1] *Кула́к* — багаты селянін, які наймаў на працу парабкаў — беднякоў, батракоў.

прыехаў з горада чалавек. Ён быў раней рабочы на заводзе. Гэты чалавек быў прызначаны на тое, каб сабраць хлеб у кулакоў для Чырвонай Арміі. Кулакі не хацелі даваць хлеба. Кулакі ішлі ў банды. А ў нашай воласці[1] было многа лясоў, і самы большы лес за кіламетраў дзесяць ад мястэчка. Там банда кулацкая і засела. Бандыты нападалі на савецкіх работнікаў і забівалі іх. Прозвішча таго чалавека, пра якога я табе тут гавару, было Закрэўскі. І бандыты вельмі хацелі яго забіць.

Адзін раз Закрэўскі са мною паехаў на далёкія хутары. Мы ўтрох ехалі на сялянскай фурманцы, Закрэўскі, фурманшчык — чалавек з нашага мястэчка — і я. У мяне была вінтоўка, Закрэўскі навучыў мяне добра страляць, у Закрэўскага быў рэвальвер, а ў фурманшчыка, вядома, апроч пугі, нічога не было. Мы ехалі шырокай дарогай, паабапал яе былі паплавы і часамі дробныя хвойнічкі.

У адным месцы дарога пайшла крыху ўгару, і злева дарогі мы ўбачылі вялікі кавалак засеянага маладога хвойнага лесу. Хвойкі былі вышынёй з чалавечы рост, не большыя, і раслі яны так густа, што праз іх, здавалася, цяжка было прабіцца.

— Ох, тут ваўкоў многа збіраецца, тут увосень іх цэлае зборышча, — сказаў фурманшчык, махнуўшы пугай на заraснік. — Я, прызнацца, баюся тут ехаць, яшчэ напорамся на бандытаў.

— Разумныя кажуць, што свет трымаецца на смелых людзях, — адказаў на гэта Закрэўскі.

[1] *Во́ласць* (уст.) — частка тэрыторыі, прыкладна роўная сучаснаму сельскаму савету.

Сержаў бацька змоўк. Яны былі ўжо непадалёку ад свайго дома. У бацькавым расказе Серж некалькі разоў чуў прозвішча Закрэўскі, і кожны раз, чуючы гэтае слова, ён з непрыемнасцю і нейкай незразумелай трывогай успамінаў Насцю Закрэўскую. І кожны раз стараўся не думаць аб ёй.

— Ну, расказвай далей, — сказаў ён бацьку.

— Мы праехалі яшчэ кіламетры два, як раптам убачылі, што з хвойнага зарасніку выйшаў чалавек.

— Ой, стаміўся ідучы, — сказаў чалавек, падыходзячы зусім блізка. — Ногі забалелі. Можа, падвезяце крыху?

Тут мы заўважылі, што з зарасніку выйшаў другі чалавек і ідзе проста да нас.

— Падвязіце, ногі баляць, — сказаў ён.

Наш фурманшчык зірнуў на Закрэўскага, а пасля на другога незнаёмага і ўжо хацеў нешта сказаць, як раптам з зарасніку выйшла яшчэ трое незнаёмых, і гэтыя наперарэз пайшлі нашай фурманцы.

— Не хочуць падвезці! — гукнуў ім першы незнаёмы.

Трое незнаёмых зарагаталі, і адзін з іх хапіў нашага каня за аброць і скіраваў у лес.

— Ты што? — сказаў Закрэўскі. — Чаго ты хочаш, хто ты такі?

Тут мы ўбачылі, што з лесу да нас ідуць яшчэ чацвёра, і ўжо не скрываючы, хто яны такія. У тых жа, ранейшых, раптам з'явіліся ў руках рэвальверы. Іх было дзевяць чалавек, а нас траіх, калі лічыць і фурманшчыка, узброенага пугай. Яны ўсе акружылі наш воз і кіравалі каня ў лес; мы ўжо ехалі ў густым зарасніку...

— Што ж ты змоўк? — сказаў Серж. — Расказвай далей.

— Ну, мы прыйшлі ўжо дадому. Далей раскажу пасля.

— Ну, дык я з табою лягу спаць сёння, і ты мне ў пасцелі будзеш расказваць.

— Добра. Няхай будзе гэтак.

V

«А далей было так, — пачаў зноў расказваць бацька. Нас пратрымалі ў лесе да ночы. Мне было так страшна і так цёмна на душы, што як бы стопудовы камень сціскаў мае грудзі і жалеза душыла мне горла. І зоры над маёй галавой здаваліся мне як у тумане. Вельмі моцна пахла лісце на дрэвах, і ад гэтага мне было яшчэ цяжэй. Я гэты пах адчуваў як нешта такое, што для мяне ўжо скора скончыцца назаўсёды. Больш як калі-небудзь у сваім жыцці, я ў гэты момант адчуваў, якое шчасце жыць на свеце.

— Не зважай ні на што, будзь смелы, — сказаў мне Закрэўскі.

Доўга вялі яны нас лясной дарогай і прывялі ў нейкі лясны хутар. Нас увялі ў склеп і замкнулі. Раптам мы пачулі, што фурманшчык плача.

— Нічога, братка, — пачаў цешыць яго Закрэўскі. — Яшчэ ж нас не страляюць, яшчэ ўсё можа быць. А яны цябе і чапаць не павінны, ты ж толькі фурманшчык.

Смелы тон слоў Закрэўскага і ўся яго вытрымка надалі фурманшчыку смеласць. Ён паспакайнеў і пачаў часта заглядваць у шчыліну ў дзвярах.

— Дзень блізка, — уздыхнуў фурманшчык, — на дварэ шарэй стала. — Тут ён павысіў голас: — Яны ідуць... Нейкая дзяўчына з імі...

Мы па чарзе паглядзелі ў шчыліну і ўбачылі, што перад бандытамі стаіць дзяўчына і нешта ціха гаворыць ім. Відно было, як яна кудысьці паказвае.

І тут адбылося тое, чаго мы ніяк не чакалі: бандыты рвануліся з месца і адразу зніклі. Не паспелі мы адумацца, як пачулі, што па дзвярах грукаюць нечым цяжкім. Мы не ведалі, што гэта робіцца. Пасля дзяўчына прасунула нам пад дзвярыма ў шчыліну сякеру і сказала:

— Я не магу замка адбіць, разбівайце дзверы.

Фурманшчык хапіў сякеру і разоў пяць так грукнуў у дзверы, што замест іх толькі пашчапаныя дошкі асталіся.

— Бяжыце за мной, — сказала дзяўчына.

І яна нас вывела на лясную дарогу.

— Хто ты такая? — запытаў у яе Закрэўскі.

— Я тут служу за парабчанку. Я не спала і заўважыла, як вас прывялі. Я падкралася да склепа і падслухала, што яны гавораць. Я сказала, што за гумном каля паўсотні чырвонаармейцаў з'явілася. Я ўсё гэта выдумала, каб выратаваць вас.

Дзяўчына паказала нам, у якім баку бліжэйшая вёска. Мы з Закрэўскім пайшлі ў той бок лесам, а дзяўчына з фурманшчыкам ішлі за намі крокаў за пяцьсот.

Нам трэба было перайсці ўпоперак дарогу, а там, цераз невялікі лясок, мы выйшлі б ужо ў адкрытую, людную мясцовасць. Але ў гэтым месцы мы наткнуліся на двух бандытаў. Мы іх пазналі,

на гэтай самай дарозе яны ўчора падышлі былі да нашага воза. Відаць, бандыты разбрыліся цяпер па ўсім лесе, шукаючы нас; напэўна, яны ўжо ведалі, што дзяўчына іх ашукала. Трэба было прабіцца сілай. Як я шкадаваў, што ў мяне няма маёй вінтоўкі. Два бандыты нас яшчэ не бачылі. Закрэўскі закрыў мяне сваімі плячыма і сказаў так бегчы за ім. Мне стала так сорамна перад ім, што ён, старэйшы, закрывае мяне, маладзейшага, што я пачаў прасіць, каб ён даў мне свой рэвальвер, а сам ішоў за мною.

— Слухай, што я табе скажу, — сярдзіта скамандаваў ён мне моцным шэптам. — Марш за мной, і каб я ад цябе больш ні слова не чуў. Крычы разам са мной “ура”.

Я сябе так адчуў у гэты момант, што быццам бы мне было ўсяго гадоў пяць. Скажу табе, што незайздросная гэта справа, калі нехта цябе ратуе, а ты не можаш нават і памагчы яму, а не то каб самому сябе ратаваць. Мы закрычалі і пабеглі проста на бандытаў; бег я, хаваючыся за плечы Закрэўскага. Закрэўскі, крыкнуўшы, стрэліў з рэвальвера. Ад такой нечаканасці тыя два перапалохаліся. Можа, яны нават і не разгледзелі нас як трэба; адзін з іх стрэліў нам насустрач, і яны кінуліся бегчы. Я ўбачыў, што Закрэўскі раптам пачаў прыпадаць на адну нагу, але ў такой сумятні адразу не здагадаўся, што гэта такое. Мы перабеглі цераз дарогу, і Закрэўскі яшчэ раз стрэліў наўздагон тым двум. Яны недзе скрыліся ў лесе. Вельмі шпарка перайшлі мы цераз прыдарожны лясок і выйшлі на поле. І тут Закрэўскі застагнаў. Нейк адразу ён абмяк, і я ўбачыў, што ў яго з нагі, вышэй калена, сочыцца кроў.

— Раніў, гад, мяне, — сказаў Закрэўскі і абапёрся на маё плячо.

Я ўзяў з яго рук рэвальвер.

— Пусты, — сказаў Закрэўскі, — няма больш чым страляць.

Я трымаў яго пад плячо, і так мы дайшлі да вёскі. Адтуль на фурманцы мы прыехалі ў мястэчка, і Закрэўскі тады больш як месяц ляжаў у бальніцы. Паправіўшыся, ён стаў працаваць на тым самым месцы.

Нага яго асталася крыху папсаванай. Яна яму хоць і не балела, але ён на яе накульгваў, не вельмі моцна. Так у яго і асталося назаўсёды. З таго часу мы з ім сталі блізкімі людзьмі. Ён мне быў як родны бацька. Памагаў заўсёды і клапаціўся пра мяне. Пасля я паехаў вучыцца, а ён выехаў працаваць у іншае месца. Мы пісалі адзін аднаму пісьмы, а ўлетку я прыязджаў да яго ў госці. У яго быў сын, мой аднагодак, ён стаў маім блізкім таварышам. Аднойчы Закрэўскі напісаў мне страшную вестку: яго сын, зусім яшчэ малады чалавек, памёр, пакінуўшы маленькую дзяўчынку і асірацелую жонку. Сын яго быў у вёсцы настаўнікам. Прайшло яшчэ некалькі часу, і так здарылася, што мы не сустракаліся. Апошнія гады мы не ведалі адзін пра аднаго нічога. А нядаўна я спаткаў яго тут на вуліцы. Мы так узрадаваліся адзін аднаму, што абняліся проста сярод вуліцы, не зважаючы на тое, што на нас азіраюцца людзі. Ён пераехаў жыць у гэты горад. Ён даў мне свой адрас, а я яму наш. І нешта ён да мяне не заходзіць, можа, ён хворы, ён ужо зусім стары. Заўтра выхадны дзень, заўтра я пайду да яго».

— І я пайду з табой, — сказаў Серж.

— Добра, і цябе вазьму…

— Пайшла б і я з вамі, але мне трэба ісці даведацца таго чалавека, якога Серж так скрыўдзіў. Ну, але я пайду да Закрэўскага другім разам, калі ён да нас скора не прыйдзе. Мне таксама яго вельмі хочацца пабачыць.

— А што стала з той дзяўчынай, якая тады выратавала вас ад бандытаў? — запытаў Серж.

— Я тады… — пачала гаварыць Сержава маці, але Серж перабіў яе:

— Пры чым тут ты! Не перашкаджай расказваць.

Маці ўсміхнулася, а бацька сказаў:

— А тая дзяўчына з фурманшчыкам дайшлі да вёскі пазней за нас…

— А цяпер яна дзе?

— Ты яе вельмі добра ведаеш. Толькі яна цяпер ужо не такая маладая, з таго часу прайшло дзясяткі два год.

— Як жа я яе ведаю? — аж падскочыў на сваім крэсле Серж. — Дзе яна?

— А вось яна. Гэта твая мама.

Серж адкінуўся на спінку крэсла і разявіў рот ад здзіўлення, не зводзячы вачэй са сваёй маці.

VI

Насцечка Закрэўская апошнімі часамі ўжо пачынала сумаваць без сваёй мамы. Асабліва гэта здаралася тады, калі ўвечары, падрыхтаваўшы свае ўрокі, яна слалася спаць. Спала яна на канапе. У гэтыя часы дзед яе ўжо спаў, і яна была адна сама з сабою. Паслаўшы пасцель, перад тым як легчы,

яна вылічвала, колькі яшчэ аставалася да сакавіка месяца, калі мама назаўсёды прыедзе з Масквы. Аставалася яшчэ многа часу, і Насцечка не магла вытрымаць: яна скоранька прысядала да стала і пісала маме пісьмо. Так было бадай штодзень. Кожнае пісьмо было кароткае. А тады тушыла святло і, узбуджаная, прыпадала тварам да аконнай шыбы. Позна яшчэ не было. Завулкам праходзілі людзі, часам праязджала машына. Насцечка любіла, калі вечарамі дзьмуў вецер. Тады, лежачы ў пасцелі, добра было слухаць, як шуміць голы клён каля іхняга акна, і здаецца, што гэта нейкая бясконцая песня ці доўгі-доўгі расказ. Шум ветру за акном пераходзіць у ціхую музыку, расплываецца ў штосьці невыразнае. Насцечка ўжо дрэмле ў сваёй пасцелі, і нарэшце прыходзіць сон, моцны, салодкі і здаровы.

Ноч праходзіць як адзін момант. Насцечка прачынаецца ўжо раніцой. Дзесяць мінут яна ляжыць і разважае, што будзе рабіць у гэты дзень, а пасля ўстае і шпарка апранаецца. Ужо гатова снеданне, і дзед ужо клапоціцца ў куханьцы і весела падае адтуль голас:

— Расчухвайся, расчухвайся, малая, у школу скора.

А Насцечка заўсёды зробіць дзеду нечаканасць. Апранаецца яна ціха, каб дзед не чуў, а як толькі ён гукне з кухні, каб яна «расчухвалася», Насцечка ў адзін момант з'яўляецца на кухонным парозе, гатовая, адзетая.

— Я ўжо расчухалася, — смяецца яна і бяжыць мыцца.

— Ах ты, матыль, — дзед найчасцей патрымае сваю Насцечку з мінуту на руках.

— Ты, можа, будзеш трымаць мяне на руках і тады, калі я стану вялікая? — гаворыць Насцечка.

— О, каб я дажыў да таго часу, калі ты будзеш вялікая, — адказвае дзед.

А калі захварэў дзед, усё пайшло інакш. Насцечка ўставала гадзіны за дзве да таго, калі ёй ісці ў школу. Яшчэ была ноч, калі яна запальвала святло. Напаіўшы дзеда чаем і пакарміўшы яго, яна бегла ў школу, а прыйшоўшы дадому, варыла абед, хадзіла на рынак, прыносіла ў кухню дровы. Добра, што дзедава хвароба доўга не цягнулася. На дзясяты дзень ён пачаў уставаць і праходжвацца ад ложка да стала, а пасля сам пачаў грэць чай і падпальваць у печы. З кожным днём яму рабілася ўсё лепш.

Але за час хваробы Насцечка была такая занятая, што ёй не было калі не толькі пісаць маме пісьмы, але нават і сумаваць па ёй. За работай дні прайшлі вельмі скора, і Насцечка не напісала маме ніводнага пісьма. Мама ў Маскве ўстрывожылася і дала тэлеграму Насцечцы, што тымі днямі прыедзе. Гэта было ўжо тады, калі дзед пачынаў рабіць усё сам і нават ужо выходзіў раз прайсціся па завулку, — без гэтай праходкі яму быццам нечага не хапала, так ён прывык да яе.

Ужо першы дзень, як нападаў першы снег, але яго было яшчэ мала, шмат дзе з-пад яго віднелася яшчэ мёрзлая зямля. Дзень быў хмурны, мяккі. Насцечка прачнулася рана, і ёй ужо не хацелася спаць. Яшчэ было, можа, больш за гадзіну да світання, а яна ўжо выспалася. Яна паднялася, каб запаліць святло, і заўважыла, што ў кухні гарыць лямпачка. Дзед там нечым займаўся.

— А ты чаго так рана ўстаў?

— Мне, старому, не спіцца. Я выспаўся.

— Ты думаеш, я не ведаю, чаго ты так рана ўстаў? Я хітрая, я ўсё ведаю. Я ж бачу, што ты там нешта перастаўляеш у кухні. Ты наводзіш там парадкі, каб усё было так, як было тады, калі мама адгэтуль паехала.

Гэта была праўда. Яму, сапраўды, з паўночы не спалася, і ён, як малы, чакаў, каб хутчэй прыйшла раніца, калі ён з Насцечкай пойдзе на вакзал сустракаць дарагога і роднага чалавека. Учора была тэлеграма, што Насцеччына мама прыедзе сёння зранку.

Дзед адзеўся ў святочны гарнітур і доўга круціў перад люстэркам свае сівыя вусы. Насцечка таксама апранулася ў святочнае адзенне.

— Давай выйдзем на вуліцу, — сказаў дзед.

Але тут сыпануўся ў дзверы дробны стук, і ў сенцах абазваліся хорам дзіцячыя галасы:

— Насцечка, адчыні.

— Ой, дзевачкі! — радасна крыкнула Насцечка і кінулася да дзвярэй, каб адчыніць іх.

Увайшлі тры дзяўчынкі — Рая, Фаня і Надзя.

— Скарэй, скарэй сюды, матылі вы мае, — радасна затрапятаўся дзед.

VII

Гэта былі тыя самыя тры дзяўчынкі, пра якіх гаварылася ў пачатку гэтай аповесці. Гэта іх тады Насцін дзед бараніў ад Сержа Мілеўскага. Яшчэ да таго здарэння яны раз ці два былі на кватэры ў сваёй школьнай сяброўкі Насцечкі. А пасля таго як Насцін дзед абараніў іх на вуліцы, яны адчулі да яе

яшчэ большую прыхільнасць. І калі настаўніца сказала даведацца пра Насцечку, як яна жыве са сваім хворым дзедам, Рая, Фаня і Надзя пачалі вельмі часта прыходзіць да сваёй сяброўкі.

Вось гэтыя тры дзяўчынкі і ўвайшлі цяпер у Насціну кватэру…

— Як добра, што вы прыйшлі, — сказала Насцечка, — а то мне нудна было чакаць цягніка.

— Якога цягніка? — запытала Надзя.

— Мая мама прыязджае. І ведаеце што? Яна ўжо раней пісала, што мае патэфон[1]. Яна, значыцца, яго сёння прывязе.

— А якія пласцінкі? — заспявала Фаня.

— А якія пласцінкі-і-і, — перадражніла яе Рая. — Адкуль жа Насця можа ведаць?

— От, каб была лезгінка[2], — зарагатала Надзя.

— Ой, дзевачкі! — крыкнула Рая. — Патанцуем лезгінку.

— А музыка? — паважна сказала Насцечка.

— А мы самі сабе выспеўваць будзем.

— Так вы патоміцеся, гэта цяжка так, — сказаў дзед.

Але хто яго там слухаў, калі справа ішла аб лезгінцы. Дзяўчаткі пачалі танцаваць. Дзед глядзеў на іх, і слаўная ўсмешка запоўніла яго твар. Усё было на свеце добра. Ён папраўіўся. Насцечка здаровая, вясёлая і вучыцца добра, а зараз будзе тут дарагі чалавек — Насціна мама.

---

[1] *Патэфо́н* — музычны апарат з рупарам для ўзнаўлення гукаў, запісаных на пласцінку.

[2] *Лезгі́нка* — тут: музыка да народнага танца лезгінаў (аднаго з народаў Дагестана).

Адчыніліся дзверы, і ў пакой увайшоў Сержаў бацька, а за ім Серж. Яны стукалі з калідора ў дзверы, але іх не чулі за танцамі, і яны адчынілі самі.

— Ой, дзевачкі! — прапішчалі ў адзін голас Насця і Рая.

Танец у момант спыніўся, і дзяўчаткі ўставіліся вачыма ў Сержа. Запанавала маўчанне. Але тут радасным і ўзбуджаным голасам абазваўся дзед:

— Нарэшце я цябе дачакаўся. Чаму ж ты дагэтуль не прыходзіў? А я чакаў, чакаў...

Дзед і Сержаў бацька абняліся і пацалаваліся. Слёзы радасці стаялі ў дзедавых вачах.

— Я расказаў свайму Сяргею пра тое колішняе здарэнне з бандытамі і пра вас,— гаварыў Сержаў бацька. — І ён так палюбіў вас і аж плакаў, так прасіў, каб я яго ўзяў з сабою да вас... Сяргей, хадзі сюды, трэба ж вам пазнаёміцца.

Серж і стары Закрэўскі ступілі адзін да аднаго крок і глянулі адзін на аднаго. Дагэтуль яны яшчэ не бачыліся. Закрэўскі быў заняты вітаннем з Сержавым бацькам, а Серж спадылба пазіраў на зна-

ёмых яму дзяўчатак і ў душы сваёй праклінаў тую часіну, калі ён сюды прыйшоў. Цяпер Сержавы вочы спаткаліся з вачыма старога Закрэўскага. І — які жах! Замест таго чалавека, якога ён ужо любіў пасля бацькавых расказаў, Серж убачыў перад сабой ненавіснага яму старога, якому ён так многа зрабіў зла. Абодва яны, і Закрэўскі, і Серж, збянтэжыліся. Серж густа пачырванеў і апусціў вочы ў падлогу, а ў Закрэўскага задрыжалі губы і пачырванелі вочы, але ён адразу ж справіўся з сабой і, каб не дапусціць да якіх бы там ні было непрыемнасцей, сказаў:

— Ну, вось і добра, што мы пазнаёміліся.

— Ніколі з ім так не было, каб ён быў такі нясмелы, што спускаў вочы ў падлогу, — сказаў пра свайго сына Сержаў бацька. — Гэта, мусіць, ён пасля таго, што пачуў пра вас з майго расказу... Ну добра, Серж, ідзі гуляй з дзяўчаткамі.

— А мы тут сабе пасядзім і пагаворым, — сказаў Закрэўскі. — А ведаеш, хто да нас сёння прыязджае?..

І ён расказаў, каго яны чакаюць.

— Вельмі добра, — сказаў Сержаў бацька. — Я даўно яе не бачыў, будзе прыемнае і радаснае спатканне. Мы ж бачыліся яшчэ тады, даўно, калі цяжка жылося. Як я рад, што мы ўсе будзем жыць у адным горадзе... Серж, гуляй з дзецьмі, чаго ж ты стаіш як акамянелы?

Але ў тым была і бяда, што Серж не мог з чыстай душой падысці да дзяўчатак і зірнуць ім смела, па-таварыску, па-сяброўску ў вочы. Але ўсё ж гэтая прыкрасць была нішто ў параўнанні з тым, што рабілася ў яго душы з таго моманту, калі ён убачыў, да каго ён з бацькам прыйшоў і каго ён так моцна

скрыўдзіў. Стары чалавек здаваўся яму цяпер нейкім магутным веліканам, перад якім ён, з усімі сваімі ганарыстымі капрызамі, нічога не варты. Ён так сябе адчуваў, быццам лепш было б яму ў гэтыя мінуты праваліцца скрозь зямлю.

— Насцечка, — сказаў дзед, — я адзін пайду на вакзал, а вы тут усе сядзіце і чакайце. Тры мінуты ходу да вакзала і тры мінуты назад. А цягнік вось павінен ужо прыйсці.

Закрэўскі адзеў паліто і шпарка выйшаў. Сержаў бацька астаўся адзін з дзецьмі. Насцечка захвалявалася, яна раз-пораз заглядвала ў акно. Жартачкі! Зараз будзе тут яе мама, якой яна ўжо колькі часу не бачыла. Дзяўчаткі акружылі Насцечку і зашчабяталі. Серж пачаў шаптаць бацьку на вуха: «Хадзем дадому», — але бацька і слухаць пра гэта не хацеў. Як жа ён мог пайсці дадому ў гэты момант, калі зараз ён убачыць свайго блізкага чалавека — Насціну маму, з сям'ёй якой, калі яшчэ жыў быў Насцін бацька, ён так дружыў. Многа гадоў яны не бачыліся, і ён радасна чакаў гэтага спаткання. І Сержа ён таксама нікуды адгэтуль не пусціць, ён пахваліцца блізкім людзям, які ў яго ўжо сын. У чаканні прайшло мінут дваццаць. І вось на дварэ каля дома пачулася гаворка, і Насцечка праз акно ўбачыла, як мама яе і дзед увайшлі ў сенцы. А іх даганяла нейкая жанчына і следам за імі таксама ўвайшла ў сенцы. Насцечка саскочыла з крэсла, на якім стаяла на каленях, каб лепш глядзець у акно, і падбегла да дзвярэй. З усяго размаху яна стукнула рукамі ў дзверы і адчыніла іх. Мама, захваляваўшыся, ледзьве ўвапхнула ў дзверы чамадан і кінулася да свае Насцечкі.

— Мама! — закрычала Насцечка і павісла на мамінай шыі.

Рая, Фаня і Надзя стаялі каля стала, і на тварыках іх расплылася чыстая, як усход сонца ў ціхі веснавы дзень, усмешка шчаслівага маленства.

Але дзверы ў сенцы нейкі час аставаліся адчыненыя, і незнаёмая жанчына гаварыла там дзеду:

— Гэта тут жыве стары чалавек са сваёй унучкай, які хварэў праз тое, што ўпаў у ваду?

— Тут, гэта я, — чула Насцечка голас свайго дзеда. — А чаму вы пытаеце?

— Вас кінуў у ваду малы хуліган, гэта мой сын, я прыйшла папрасіць у вас прабачэння.

— Э, што там, я паправіўся ўжо, — збянтэжыўся дзед.

— І вашай унучцы мой гэты хуліган...

Жанчына не скончыла, змоўкла, пачырванела тварам і адразу пасля гэтага збялела. Закрэўскі таксама глядзеў на яе, не могучы ад здзіўлення прагаварыць і слова. Нешта ён мармытнуў сабе пад нос і шпарка ўвайшоў у кватэру, пакінуўшы за сабой адчыненыя дзверы. Жанчына не смела ўвайсці і стаяла ў сенцах. Закрэўскі паставіў на падлогу патэфон, які ён нёс з вакзала, і павярнуўся да дзвярэй, ужо стараючыся паспакайнець:

— Ну, заходзь жа... (Канцы губ яго ўздрыгануліся.) А тут і Сяргей твой, і... Ну, заходзь жа, колькі год я цябе не бачыў... (Твар яго засвяціўся радасцю.) Ты ж як дачка мне... Ну, чаго там... А памятаеш, як ты выратавала нас ад бандытаў?..

Жанчына ціха плакала. Насцін дзед пагладзіў яе па галаве і пацалаваў у лоб. Серж стаяў як акамянелы. Сержаў бацька ўстаў з крэсла так шпарка,

быццам бы крэсла гарэла агнём. Ён стаяў, апусціўшы рукі і не ведаючы, дзе дзецца.

— Дык вось каго гэта ты так пакрыўдзіў... — павярнуўся бацька да Сержа і змоўк...

Першая напружаная мінута прайшла. Насцечка стаяла на крэсле, абняўшыся з мамай так, што, здавалася, іх ніяк не адарвеш адну ад другой.

— А мама... Ой, дзевачкі, хадзіце сюды! — крыкнула Насцечка. — Мама, гэта мае сяброўкі.

— О, у іх вялікае сяброўства, — сказаў дзед. — Такая ў іх дружба, што толькі цешыцца можна.

— Добры дзень вам, дзяўчаткі, — сказала мама. — Хоць я вас і першы раз бачу, але ўжо люблю вас за тое, што вы дружыце з маёй Насцечкай.

— О, Насцечка маладзец, — сказаў дзед. — Яна і вучыцца, і весяліцца, і чытае, і гуляе, і такая сталая, і такая гаспадыня была, калі... (Ён хацеў сказаць: «Калі я быў хворы», але падумаў і сказаў: «Калі трэба было».)

— Ну, цяпер я ўжо тут гаспадыня, — сказала Насціна мама, — калі ласка, усе за стол. Добра, што вы тут не забывалі іх, — гаварыла яна да Сержавага бацькі і маці. — І вам, дзяўчаткі, дзякую за дружбу з Насцечкай. Дружба — вялікая справа. Без дружбы чалавеку цяжка жыць, чуеце, дзяўчаткі? Дружба робіць вялікія справы. І ў няшчасці, і ў радасці без дружбы чалавеку нельга быць. Шануйце, дзеці, дружбу — гэта самае дарагое і важнае, што ёсць у чалавека. Вырастайце вялікія і берагайце праз усё жыццё дружбу. І ведайце — асабліва моцная бывае тая дружба, што ўстанаўліваецца ў маленстве і ў маладыя гады.

Серж раптам зарыдаў і кінуўся да дзвярэй. Дзеці кінуліся да акна і ўбачылі, што ён шпарка пабег

завулкам. Маці яго акінула вачыма ўсіх, і ў позірку яе гэтулькі было пакут за сваё дзіця.

— Што гэта за хлопчык? — сказала Насціна мама. — Я і не заўважыла яго адразу.

— Гэта... гэта... мой. Я пасля раскажу, — ціха прагаварыла Сержава маці.

— Ён цяпер пабяжыць дадому, — сказаў Насцін дзед. — Гэта і добра, няхай пабудзе сам з сабой, паспакайнее.

— Ён больш такім не будзе, — сказаў Сержаў бацька моцна і вельмі рашуча, і тон яго голасу настроіў усіх на весялейшы лад.

Усе сядзелі за сталом, на які Насціна мама ўсё больш і больш ставіла ўсялякіх пачастункаў. Сержава мама пачала памагаць ёй. Надзя выскачыла з-за стала і пачала пераглядаць патэфонныя пласцінкі.

— Лезгінка! — закрычала яна раптам.

— Ой, дзевачкі! — крыкнула Рая.

А Насцечка зусім страціла сваю ранейшую гаспадыньскую сталасць. Ёй хацелася песціцца і быць каля мамы. І калі мама падыходзіла да стала, Насцечка прыхілялася да яе галавой. Нарэшце мама села каля сваёй Насцечкі. Праз паўгадзіны, пасля першай шклянкі чаю, паміж вялікімі за сталом ішла жывая і вясёлая гаворка. А дзеці завялі патэфон і пачалі танцаваць лезгінку. Дзед не вытрымаў. Ён адышоўся да сцяны, глядзеў на дзяцей, і твар яго свяціўся радасцю.

Да І часткі:

1. Прыгадайце, якім паказвае аўтар старога чалавека, што нядаўна з'явіўся ў горадзе. Апішыце яго знешні выгляд.

2. Як вы разумееце словы аўтара, выказаныя пра Закрэўскага: *Здавалася, што гэты чалавек добра ведае, чаго ён сам варты на свеце*?
3. Раскажыце, якое ўражанне зрабіў на вас Серж пры першым знаёмстве з ім. Як трымаўся Серж з дзяўчаткамі?
4. Як сам аўтар характарызуе Сержа? Адказ падмацуйце радкамі з тэксту.
5. Што можна сказаць пра адносіны Сержа да старога чалавека?
6. Як Закрэўскі ацэньваў паводзіны і ўчынкі Сержа?
7. Для чаго Сержу спатрэбілася ведаць, дзе жыве стары чалавек?

Да II часткі:

1. Знайдзіце ў тэксце апісанне знешнасці Насцечкі. Як гэта апісанне (партрэт) характарызуе дзяўчынку?
2. Прыгадайце паводзіны Сержа на ўроку. Як паставіліся да яго аднакласнікі і настаўніца? Ці згодныя вы з аўтарскай ацэнкай хлопчыка: *У Сержа была такая натура, што ён прывык лічыць сябе лепшым і разумнейшым за ўсіх на свеце*? Абгрунтуйце сваю думку.
3. Ад чаго пакутаваў Серж? Што, на вашу думку, было прычынай яго эгаізму (сябелюбства і пагарды да іншых)?
4. Дайце ацэнку паводзінам Сержа і Мішкі ў адносінах да Закрэўскага. Чым, на вашу думку, хлопчыкі падобныя паміж сабой? Што іх аб'ядноўвае?

Да III часткі:

1. Як рэагаваў бацька Сержа на паводзіны сына? Чаму так адбывалася?
2. Што даведаліся дзеці і настаўніца пра сям'ю Насцечкі?

3. Як трымаў сябе Серж дома і ў школе?
4. Раскажыце, як Насцечка даглядала хворага дзядулю.

Да IV часткі:

1. Чым былі выкліканы незвычайныя паводзіны бацькі Сержа ў адзін з вечароў?
2. Прыгадайце, пра што разважаў бацька, гуляючы з сынам.
3. Якім бачыў Серж сам сябе? Чаму ён не мог правільна ацэньваць свае паводзіны?
4. Як Серж ставіўся да настаўніцы, да сваіх бацькоў?
5. Зачытайце, як ацэньвала ўчынкі Сержа яго маці. Ці згодныя вы з яе меркаваннямі? Абгрунтуйце свае думкі.

Да V часткі:

1. Чаму, на вашу думку, бацька Сержа вырашыў расказаць сыну пра сваю маладосць? Што даведаўся Серж пра тыя далёкія гады?
2. Як Серж успрыняў бацькаў аповед? Што ўзрушыла яго, што ўразіла, якое жаданне ў яго з'явілася?
3. Якім уяўляў Серж невядомых яму паплечнікаў бацькі — Закрэўскага і дзяўчыну-парабчанку, выратавальніцу палонных?

Да VI часткі:

1. Як жылося Насцечцы з дзедам? Як яны ладзілі паміж сабой?
2. Што змянілася ў жыцці Насцечкі падчас дзядулевай хваробы?
3. Прыгадайце, як успрынялі Насцечка з дзядулем паведамленне пра хуткі прыезд маці дзяўчынкі. Як яны рыхтаваліся сустрэць яе?

Да VII часткі:

1. Чаму сяброўства Насцечкі з дзяўчаткамі з яе класа можна назваць сапраўдным?

2. Што адчуваў Серж у кватэры Закрэўскіх? Як ён трымаў сябе? Падмацуйце адказ радкамі з тэксту твора.
3. Прыгадайце прыезд маці Насцечкі. Як сустрэліся старыя знаёмыя пасля доўгіх гадоў разлукі, што адчуваў кожны з дарослых?
4. Як трымаў сябе Закрэўскі падчас сустрэчы з Сержавай матуляй? Што пры гэтым адчувала жанчына?
5. Знайдзіце ў тэксце і перачытайце словы маці Насцечкі пра дружбу. Паразважайце, чаму чалавеку нельга жыць без дружбы, чаму трэба берагчы сяброўства.

Да ўсёй аповесці:

1. Што новае і цікавае вы даведаліся пра чалавечыя характары і ўзаемаадносіны? Паразважайце, ці не страціў твор сваёй надзённасці, актуальнасці ў наш час (аповесць была напісана ў 1940 годзе).
2. Хто з герояў выклікаў у вас павагу і сімпатыі і чаму?
3. Як вы думаеце, чаму пісьменнік назваў сваю аповесць «Насцечка», а не, напрыклад, «Насцечка і Серж» ці як-небудзь інакш?
4. Уявіце, што вам прапанавалі распавесці, як склаўся лёс Насцечкі і Сержа праз дзесяць гадоў. Якія жыццёвыя пуцявіны вы выбралі б для герояў аповесці? Паразважайце, якім чалавекам мог бы стаць Серж з цягам часу.
5. * Падбярыце назвы да кожнай часткі твора. Прыгадайце эпізоды аповесці, у якіх найбольш поўна і ярка раскрываюцца характары Насцечкі, Закрэўскага, Сержа, яго бацькоў. Падрыхтуйце невялікае вуснае сачыненне пра аднаго з герояў аповесці (на выбар). Выкажыце свае адносіны да абранага персанажа.

ПРА АПОВЕСЦЬ

Вы прачыталі аповесць Кузьмы Чорнага «Насцечка». Гэта даволі вялікі па аб'ёме твор, у ім згадваецца шэраг падзей, далёкіх ад нас па часе, адбываюцца яны ў розных месцах. Разам з галоўнымі героямі — Насцечкай і Сержам — дзейнічаюць іншыя персанажы: дзядуля, маці і сяброўкі Насцечкі, бацькі Сержа, яго таварыш Мішка, настаўніца, фурманшчык, шафёр, буфетчыца. Асноўнае дзеянне — прыезд Насцечкі з дзядулем у горад і іх супольнае жыццё ў ім, вучоба дзяўчынкі ў новай школе, яе знаёмства з аднакласнікамі і новымі людзьмі — развіваецца павольна. У творы прасочваецца некалькі сюжэтных ліній, згадваецца і пра гераічнае мінулае Закрэўскага і Сержавых бацькоў, пра бацькоў Насцечкі.

Аповесць — мастацкі твор, пераважна празаічны, у якім расказваецца пра шэраг важных падзей, што адбываюцца на працягу значнага перыяду жыцця галоўнага героя, паказваюцца яго ўзаемаадносіны з іншымі персанажамі.

Аповесць мае своеасаблівую будову. Дзеянне ў ёй развіваецца нетаропка, не так імкліва, як у апавяданні. У аповесці звычайна вылучаецца некалькі сюжэтных ліній, адносна самастойных, і распавядаецца пра значныя падзеі ў жыцці герояў.

Апавяданне і аповесць — эпічныя (апавядальна-апісальныя) жанры, яны маюць шмат агульнага, нават паходзяць ад аднаго слова «апавядаць», гэта значыць паведамляць, расказваць пра што-небудзь.

Аповесць — надзвычай пашыраны жанр у беларускай прозе. Прыгадайце твор Міхася Лынькова «Пра смелага ваяку Мішку і яго слаўных таварышаў». Гэта прыгодніцкая аповесць-казка. У ёй апісваюцца казачныя і незвычайныя здарэнні і прыгоды. І галоўным персанажам аповесці аўтар зрабіў не чалавека, а ляснога звера Мішку.

Пісьменнік паказаў таксама блізкіх сяброў Мішкі — сабаку Жука і казла Барадатага як асноўных удзельнікаў апісаных падзей, у пэўнай ступені надзяліўшы іх чалавечымі якасцямі. А, напрыклад, твор Максіма Лужаніна «Добры хлопец Дзік» — аповесць аўтабіяграфічная. Аўтар адначасова з'яўляецца галоўным героем твора і вядзе аповед ад свайго імя — пісьменніка Максіма Лужаніна.

Аповесць прыцягвае нашу ўвагу шырокім паказам жыцця, рухам значных падзей, зменай шматлікіх эпізодаў, падрабязнай абмалёўкай герояў, іх перажыванняў і хваляванняў, учынкаў і паводзін.

1. Які літаратурны твор называецца аповесцю?
2. Чым аповесць адрозніваецца ад апавядання?
* 3. Самастойна прачытайце і абмяркуйце на ўроку адзін з твораў: аповесць Івана Сяркова «Мы з Санькам у тыле ворага» або аповесць Івана Навуменкі «Вайна каля Цітавай копанкі». Падрыхтуйце інсцэніроўку паводле ўрыўка з абранага твора.

ПОКЛІЧ МІНУЛЫХ СТАГОДДЗЯЎ

ЛЯВОН СЛУЧАНІН

РАГНЕДА

(Урыўкі з паэмы)

* * *

Дзе Палота-рака упадае ў Дзвіну,
Дзе драмала сасна на кургане,
Горад Полацак[1] там (помніць хто старыну)
Узвялі крывічы-палачане.

Ад Палоты-ракі да сівога Дняпра,
Ад Бярозы да сіняга мора
Горад Полацак наш, быццам тая зара,
Зіхацеў над крывіцкім прасторам.

* * *

Славу ткалі гады. На крывіцкай зямлі
Панавалі і шчасце, і згода...
У харомах сваіх на пацеху усім
Вырастала дачка Рагвалода.

[1] *По́лацак* (уст.) — Полацк.

Залацістыя косы ёй сонца дало,
Дало неба ёй сінія вочы;
На квяцістым лугу за вішнёвым сялом
Дала лілія стан ёй дзявочы.

Навучыла жыццё волю светлую піць
І ніколі не знацца з прымусам.
Навучыла зямля, як радзіму любіць,
Як любіць крывічан-беларусаў.

* * *

У юнацтве яна на улонні дуброў
Назірала забавы народу.
Смех і песні звінелі за ціхім сялом,
Калі моладзь вяла карагоды.

А дзяўчаты на рэчцы пускалі вянкі
(Можа, мілы да сэрца прытуліць),
Іх адносілі хвалі бурлівай ракі,
А Рагнеды вянкі затанулі.

— Цяжка будзе табе віць кахання вянкі, —
Гаварылі дзяўчаты гурбою.
А Рагнеда глядзела на хвалі ракі,
І сціскалася сэрца тугою.

1. Пра якія мінулыя часы згадвае аўтар?
2. Якім паўстае Полацкае княства ў творы Лявона Случаніна? Падмацуйце свае меркаванні тэкстам.
3. Стварыце вусны партрэт Рагнеды.
4. Якія жыццёвыя ўрокі атрымала князёўна з маленства? Зачытайце адпаведныя радкі паэмы.
5. Што распавядае аўтар пра юнацтва Рагнеды?
6. Які выпадак прадказаў Рагнедзе яе будучыню? Які лёс чакаў гераіню твора?

УЛАДЗІМІР БУТРАМЕЕЎ

СЛАВУТАЯ ДАЧКА ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

(Скарочана)

Крывічы — адно з самых шматлікіх славянскіх плямён — пабудавалі свой галоўны горад на рэчцы Палата, якая і дала гораду назву — Полацк.

Першым полацкім князем, пра якога захаваліся летапісныя звесткі, быў Рагвалод.

На той час на поўнач ад Полацка ўжо існаваў славянскі горад Ноўгарад. А на поўдзень ад Полацка на Дняпры ляжаў старажытны славянскі горад Кіеў.

На прастоле[1] ў Кіеве сядзеў Яраполк, а ў Ноўгарадзе княжыў яго малодшы брат Уладзімір. Хутка паміж братамі пачалася вайна за тое, каму стаць галоўным князем. Полацк ляжаў на шляху абодвух братоў, што вось-вось павінны былі пачаць бойку. І Яраполк, і Уладзімір хацелі перацягнуць полацкага князя на свой бок і спадзяваліся на яго дапамогу.

У Рагвалода былі два сыны і дачка. Дачку звалі Рагнеда. Слава пра яе прыгажосць дайшла і да Ноўгарада, і да Кіева. Уладзімір паслаў у Полацк сватоў. Кіеўскі Яраполк таксама хацеў узяць яе за жонку. Рагвалод не стаў прымушаць Рагнеду і дазволіў ёй самой выбраць мужа. Гордая палачанка адмовіла паслам Уладзіміра.

Атрымаўшы адмову, Уладзімір наняў варагаў[2] і пайшоў на Полацк. Штурм цягнуўся некалькі

---

[1] *Прасто́л* — пасад, трон як сімвал улады князя.

[2] *Вара́гі (ві́кінгі)* — найбольш ваяўнічыя германскія плямёны, што жылі на поўначы і, адпраўляючыся на лодках у іншыя краіны, рабавалі народы Еўропы.

дзён — палачане што ёсць сілы баранілі родны горад. У баі загінулі адважны Рагвалод і абодва яго сыны. Ворагі ўзабраліся на сцены, падпалілі дамы. Полацк быў разбураны дашчэнту. Большая частка жыхароў загінула, а тых, хто застаўся жывы, забралі ў палон.

Рагнеду Уладзімір сілаю прымусіў пайсці за яго. Заступіцца за яе не было каму, і ёй давялося стаць жонкай ненавіснага забойцы сваіх родных. А Уладзімір, каб яна заўсёды помніла пра паражэнне Полацка, даў ёй другое імя — Гарыслава.

Пасля разгрому Полацка Уладзімір асадзіў Кіеў, забіў свайго старэйшага брата Яраполка і стаў адзін княжыць у Кіеве.

...Аднойчы, калі Уладзімір заснуў, Рагнеда хацела забіць яго. Уладзімір прачнуўся і адабраў нож.

— Бацьку майго ты забіў, зямлю маю ты захапіў, а мяне як паланянку ўзяў за жонку! — усклікнула Рагнеда.

Раззлаваны Уладзімір загадаў апрануць ёй самае прыгожае адзенне, у якім яна хоча памерці, сесці на ложа і чакаць смерці, а сам пайшоў па меч. Рагнеда паклікала свайго старэйшага сына Ізяслава, зусім яшчэ хлопчыка. І калі Уладзімір увайшоў, каб забіць Рагнеду, сын аклікнуў яго:

— Бацька, ты тут не адзін!

Уладзімір убачыў сына, у руках якога быў аголены меч, сумеўся і не крануў Рагнеду. Ён сабраў баяраў і расказаў ім пра тое, што здарылася. Баяры параілі яму адпусціць Рагнеду з дзецьмі на радзіму — у Полацкае княства. Полацк быў разбураны, і Уладзімір загадаў пабудаваць для сваёй былой жонкі новы горад і назваў яго імем сына, які ўра-

таваў маці ад смерці, — Ізяслаўлем (цяпер горад Заслаўе).

Праз нейкі час Рагнеда прыняла хрысціянства. Яна заснавала каля Ізяслаўля першы на ўсходнеславянскай зямлі манастыр і жыла ў ім, прыняўшы манаскае імя Анастасія. Праз нейкі час Рагнеда-Гарыслава-Анастасія памерла. Усе гэтыя падзеі адбыліся вельмі даўно — у дзясятым стагоддзі, амаль тысячу гадоў таму назад.

...Кожны народ памятае заснавальнікаў княжацкіх і царскіх дынастый[1]. У нас гэта Рагвалод і яго дачка Рагнеда, дзеці і ўнукі якой прадоўжылі дынастыю полацкіх князёў.

?

1. Што сведчыць пра свабодалюбівы характар Рагнеды, яе пачуццё ўласнай годнасці?
2. Чаму Рагнеда адважылася на жорсткі ўчынак? Свае развагі падмацуйце радкамі з тэксту.
3. Хто заступіўся за Рагнеду падчас гневу князя Уладзіміра і чаму?
4. Якое пакаранне чакала Рагнеду?
5. Параўнайце вобраз Рагнеды ў празаічным тэксце Уладзіміра Бутрамеева «Славутая дачка Полацкай зямлі» з вобразам, створаным паэтам Лявонам Случаніным.
6. Звярніце ўвагу на рэпрадукцыю карціны Віталя Дударэнкі «Рагнеда і Ізяслаў», размешчаную на форзацы 1. Якой паўстае Рагнеда на мастацкім палатне? Чаму, на вашу думку, мастак паказаў яе разам з сынам Ізяславам?
7. * Падрыхтуйце невялікае вуснае паведамленне пра Рагнеду (калі і дзе нарадзілася, чым займалася, як складваўся яе жыццёвы лёс).

[1] *Дына́стыя* — прадстаўнікі аднаго роду.

СЯРГЕЙ ТАРАСАЎ

ЕФРАСІННЯ ПОЛАЦКАЯ

Вуліцы старажытнага горада... Высланыя бярвеннем, часам гнілыя і брудныя, нясуць яны нястрымны людскі паток да плошчы каля храма. Усіх склікае вечавы звон. Спяшаюцца кавалі, броннікі[1], гарбары[2]. А ганчары ледзь не ўсёй слабадою ідуць, гатовыя стаць пад княжацкія харугвы[3] і бараніць сваю зямлю ад чарговай варожай навалы. Князь Барыс на людскі натоўп пазірае, думу думае. Час у паход выступаць...

А па вузенькіх вулачках горада спяшаецца дзяўчынка гадоў дзесяці. Гэта Прадслава. Ідзе хутка і ўпэўнена — горад ёй добра знаёмы.

Прадслава паднялася на ўзвышша і апынулася каля Вышняга замка. Тут, як і каля княжацкіх палат, стаіць надзейная варта. У кальчугах, з даўжэзнымі коп'ямі, вартавыя толькі ўсміхнуліся ў густыя бароды і прапусцілі Прадславу — яе ўсе ведалі.

Праз хвіліну дзяўчынка была ўжо каля самага вялікага і прыгожага збудавання ў горадзе — Сафійскага сабора. Каля яго — дзе па хатах, дзе пад часовым навесам — лечаць параненых ваяроў. З раніцы да вечара дапамагае Прадслава сваёй цётцы Раманіі. Каму вады паднясе, каму слова ласкавае скажа...

---

[1] *Бро́ннік* — майстар па вырабе рыцарскага касцюма (шлема, кальчугі, латаў і інш.).

[2] *Гарба́р* — майстар па вырабе шкур жывёл і звяроў.

[3] *Хару́гва* — тут: баявы вайсковы сцяг.

Мінулі гады. Падрасла Прадслава, пасталела. Яе бацька Святаслаў, родны брат полацкага князя Барыса, надумаў аддаць дачку замуж. Але яна вырашыла інакш: сышла да цёткі ў манастыр, каб прысвяціць сваё жыццё бедным і гаротным людзям. Маладой манашцы надалі новае імя — Ефрасіння.

Спачатку Ефрасіння жыла ў Сафійскім саборы, чытала і перапісвала кніжкі, якія па яе просьбе прадавалі, а грошы раздавалі бедным. У тыя далёкія часы школ яшчэ не было, як не было і падручнікаў. Дзяцей вучылі або бацькі, або ў манастырах і цэрквах. І вось полацкі князь, баяры сабралі грошы, запрасілі лепшых муляраў[1] і цесляў[2], каб пабудаваць непадалёку ад горада новы манастыр. Назвалі яго Спаскі, а настаяцельніцай манастыра — ігуменняй — стала Ефрасіння.

Завіравала будоўля пад Полацкам. Высякалі лес пад рыштаванні[3] будучага храма, замешвалі гліну для пляскатай цэглы, якую называлі плінфаю, а мастакі пісалі для храма абразы́. Неўзабаве за манастырскай агароджаю ўзняўся цэлы гарадок з цэрквамі, хатамі, каплічкамі і студнямі. Пацягнуліся ў новы манастыр і людзі. Многія палачане імкнуліся аддаць сюды сваіх дачок, бо Ефрасіння вучыла дзяўчынак не толькі чытаць і пісаць, але і выконваць розную хатнюю работу: шыць, гатаваць ежу,

[1] *Му́ляр* — рабочы-будаўнік, які працуе з каменем або цэглай.

[2] *Це́сля (цясля́р)* — рабочы, які займаецца грубай апрацоўкай драўніны, узвядзеннем драўляных будынкаў.

[3] *Рыштава́нне* — часовае збудаванне (часцей з дошак) для будаўнічых або рамонтных работ, якое ўстанаўліваецца ўздоўж сцен.

вышываць і нават спяваць. Манашкі самі пасвілі статак, даглядалі свойскіх жывёл, хадзілі ў лес па грыбы і ягады. Сваім набыткам яны дзяліліся з беднымі людзьмі, давалі прытулак падарожным.

Слава аб дабрадзейнасці Ефрасінні разышлася далёка за межы Полацка. Ведалі яе ў Кіеве і ў Ноўгарадзе, ведалі яе нават у далёкай Візантыі на ўзбярэжжы Міжземнага мора. Візантыйскія імператары пасылалі Ефрасінні свае падарункі, а людзі дзякавалі за дабро, якое яна рабіла ім. Ефрасіння вучыла людзей паважаць адзін аднаго, заклікала спыніць братазабойчыя войны і княжацкія сваркі, бо зброя, казала яна, прыносіць у хату замест хлеба горыч ды слёзы. Нават вялікія князі прыслухоўваліся да голасу Ефрасінні.

Колькі пражыла Ефрасіння, дакладна ніхто не ведае. Але добрая памяць аб ёй засталася на зямлі. У Полацку, непадалёку ад вірлівай Палаты, і дагэтуль стаіць прыгожая, нібыта лялечная, царква, збудаваная князёўнай-манашкай. Гэту царкву людзі завуць Спаса-Ефрасіннеўскай.

1. Раскажыце пра старадаўні Полацк, у якім гадавалася Прадслава.
2. Чаму ў горадзе добра ведалі дзяўчынку Прадславу? Чым яна вылучалася сярод жыхароў Полацка?
3. Які выбрала для сябе шлях Ефрасіння? Чаму?
4. Што стала для Ефрасінні важным і галоўным у жыцці?
5. Чым яна заслужыла шырокую вядомасць, людскую любоў і ўдзячнасць?
6. Да чаго заклікала Ефрасіння людзей? Якія яе павучанні і запаветы нам трэба памятаць?
7. Якую памяць пакінула Ефрасіння Полацкая на нашай зямлі? Чаму мы ёю ганарымся?
8. Разгледзьце на форзацы 1 вучэбнага дапаможніка рэпрадукцыю карціны Сяргея Лагуновіча-Чарапко «Ефрасіння Полацкая». Якой паказаў мастак беларускую святую? Звярніце ўвагу на постаць Ефрасінні, яе адухоўлены твар. Што агульнае ва ўспрыманні Ефрасінні Полацкай мастаком і пісьменнікам Сяргеем Тарасавым?

ПРА МАСТАЦКУЮ ІДЭЮ

Мастацкі твор нас па-сапраўднаму захапляе, калі цікавая яго тэма — жыццёвая з'ява або кола з'яў, адлюстраваныя ў ім. Мы назіраем за падзеямі і іх удзельнікамі, хвалюемся за герояў, суперажываем ім. І задумваемся, што хацеў сказаць сваім творам аўтар, якімі ўласнымі роздумамі падзяліцца, якія перажыванні данесці да нас. Дакладней кажучы, імкнёмся зразумець асноўную думку літаратурнага твора — мастацкую ідэю.

Пазіцыя пісьменніка, яго меркаванні і ацэнкі звычайна не ляжаць навідавоку, і, каб іх спасцігнуць, неабходна думаць, разважаць над зместам, уважліва паставіцца да ўсіх кампанентаў твора.

Мастацкая ідэя — галоўная думка, асноўны сэнс літаратурнага твора, тое, што аўтар хацеў сказаць сваім творам.

Мастацкая ідэя ўвасабляецца праз тэму, вобразы герояў і іх учынкі, перажыванні і разважанні, а таксама праз апісанні і карціны. Прыгадаем, напрыклад, апавяданне Алены Васілевіч «Сябры». Тэма твора — нязначная на першы погляд дзіцячая спрэчка, якая пасварыла лепшых сяброў-аднакласнікаў. З-за неабачлівых, легкадумных паводзін аднаго хлопчыка (Грышы) гэта спрэчка магла б закончыцца трагічна для другога (Лёні). Што ж пісьменнік хацеў давесці сваім творам? Напэўна, нагадаць, што здароўе чалавека і тым больш яго жыццё — найвялікшыя каштоўнасці, якія нельга ставіць пад пагрозу бяздумным учынкам, абразлівым словам, беспадстаўнай крыўдай, няўвагай ці абыякавасцю. І кожны павінен задумвацца над сваімі паводзінамі і адказваць за свае ўчынкі. Няпроста далося Грышу прызнанне сваёй віны ў школьнай сварцы і ў Лёневай хваробе. Дапамаглі яму ў гэтым ягоныя бацькі (нездарма ж дома хлопец атрымаў ад бацькі лупцоўку!). Мастацкая ідэя гэтага апавядання — сцвярджэнне павагі, уважлівых і чулых адносін да людзей, і найперш да сваякоў і сяброў.

Даследчыкі творчасці пісьменнікаў і літаратурныя крытыкі спрабуюць усебакова аналізаваць гісторыю напісання, аўтарскую задуму, мастацкія вартасці тэкстаў.

Літаратурныя крытыкі разглядаюць характары герояў, разважаюць над праблемамі, што ўзнімаюцца ў тым ці іншым творы, акрэсліваюць аўтарскія думкі і перажыванні.

Мы, чытачы, знаёмячыся з мастацкім творам, найперш уяўляем адлюстраваныя ў ім падзеі, а таксама герояў, перажываем за іх, думаем і разважаем, ацэньваем твор з уласнага досведу, свайго густу. І задумваемся над вызначэннем тэмы, мастацкай ідэі толькі тады, калі спрабуем спасцігнуць твор цалкам — і яго змест, і форму, і вобразны лад, і пазіцыю аўтара. У сваіх разважаннях мы часткова нагадваем літаратурных крытыкаў.

Звычайна ў мастацкім творы побач з галоўнай думкай існуюць і больш прыватныя, другарадныя думкі, якія яе дапаўняюць і ўдакладняюць.

Мастацкая ідэя выяўляецца па-рознаму. У *паэтычных творах* — праз вобразы, тэму, агульную настраёвасць, выказаныя пачуцці, форму, гучанне; *у празаічных творах* — праз выбар тэмы, адлюстраваныя падзеі, падбор герояў, спосабы абмалёўкі іх характараў, праз апісанні карцін прыроды і побыту, пазіцыю аўтара.

1. Прыгадайце, што такое тэма літаратурнага твора.
2. Як выяўляецца галоўная думка (мастацкая ідэя) твора?
3. Паспрабуйце вызначыць тэму і мастацкую ідэю літаратурнага твора, які вы нядаўна самастойна прачыталі.

ГЕНРЫХ СЯНКЕВІЧ

НЕЗАБЫЎНАЯ СТАРОНКА СЛАВЯНСКАЙ МІНУЎШЧЫНЫ[1]

(Урыўкі з рамана «Крыжакі»)

У абедзвюх арміях сэрцы ваяроў ужо грукалі, нібы молаты, але трубы ўсё яшчэ не давалі сігналу да бою.

Настала хвіліна чакання, можа, больш цяжкая, чым сама бітва. На полі, якраз паміж немцамі і каралеўскай арміяй, бліжэй да Таненберга, высілася купка вячыстых дубоў, на якія пазалазілі мясцовыя сяляне, каб паглядзець на барацьбу двух такіх вялікіх войскаў, якіх свет не бачыў з даўніх часоў. Акрамя гэтай купкі дубоў, на полі нічога не было відаць, яно было пустым, шэрым, змрочным, падобным да змярцвелага стэпу. Толькі вецер гуляў па ім... Вочы рыцараў міжволі спыняліся на гэтай злавеснай, маўклівай раўніне. Хмары, якія праносіліся па небе, час ад часу засцілі сонца, і тады на яе падаў змрочны страшнаваты цень.

Раптам узнялася віхура. Яна зашумела ў лесе, сарвала тысячы лістоў, кінулася ў поле, узвіхрыла сухія сцяблінкі траў, падняла хмары пылу і шпур-

---

[1] Бітва з крыжакамі адбылася 15 ліпеня 1410 года каля населеных пунктаў Грунвальд і Таненберг (цяпер — тэрыторыя Польшчы). Супраць магутнага Тэўтонскага ордэна выступіла аб'яднанае войска Польскага каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага — старажытнай дзяржавы, у якой жылі і продкі беларусаў. Наш славуты князь Вітаўт і польскі кароль Ягайла стаялі на чале гэтага войска. Бітва закончылася перамогай славянскіх народаў, якія выратавалі Еўропу ад крыжацкай навалы.

нула іх у вочы крыжакам. Якраз у гэтую хвіліну паветра ўскалыхнулі прарэзлівыя гукі рагоў і труб, і ўсё літоўскае крыло сарвалася з месца накшталт незлічонай чарады птушак. Ліцвіны адразу ж, як яны звыклі, шпарка памкнуліся ўперад. Коні выцягнулі шыі, прытулілі вушы і паскакалі што ёсць духу, вершнікі, размахваючы мячамі і суліцамі[1], з аглушальным крыкам ляцелі на левае крыло крыжакоў.

Якраз там і быў магістр[2]. Прайшло ягонае хваляванне, з вачэй ужо не слёзы ліліся, а сыпалі іскры. Убачыўшы цьму наступаючых ліцвінаў, ён павярнуўся да Фрыдрыха Валенрода, які кіраваў адпаведным крылом, і сказаў яму:

— Вітаўт выступіў першы. Пачынайце ж і вы ў імя Бога!

І ўзмахам правай рукі ён паслаў на бой чатырнаццаць харугваў[3] жалезнага рыцарства.

— З намі Бог! — усклікнуў Валенрод.

Харугвы нахілілі дзіды[4] і пайшлі спачатку няспешным крокам. Але як камень, скінуты з гары, па́дае і набірае ўсё большую хуткасць, так і крыжакі неўзабаве перайшлі на рысь, потым на галоп і паляцелі страшныя, неўтаймаваныя, нібы лавіна, якая павінна ўсё скрышыць, знесці ўсё перад сабой.

Зямля дрыжэла і трэслася пад імі.

---

[1] *Су́ліца* — дубіна, пакрытая металічнымі шыпамі.

[2] *Магі́стр* — кіраўнік духоўна-рыцарскага каталіцкага ордэна. Тут гаворка ідзе пра Вялікага магістра Тэўтонскага ордэна Ульрыка фон Юнгінгена.

[3] *Хару́гва* — тут: вайсковы атрад, які выступае пад адным сцягам (500—2000 воінаў).

[4] *Дзі́да (кап'ё)* — доўгае дрэўка з вострым металічным наканечнікам; зброя рыцара, служыла для першай сутычкі.

* * *

Бітва павінна была вось-вось разгарнуцца і распаліцца па ўсёй лініі, і харугвы пачалі спяваць баявую песню... Сто тысяч вачэй падняліся да неба, са ста тысяч грудзей вырваўся адзін магутны голас, падобны да нябеснага грому...

І адразу ў кожнага сілай напоўнілася цела, а сэрца — адвагай перад смяротным боем. Такая нязмерная непераможная моц была ў гэтым спеве, у гэтых галасах, быццам у небе сапраўды разлегліся грымоты. Уздрыгнулі коп'і ў руках рыцараў, уздрыгнулі сцягі, задрыжэла паветра, затрымцелі галінкі ў лесе, разбуджанае лясное рэха азвалася ў нетрах і, нібы паўтараючы словы песні, панеслася над азёрамі і лугамі, па ўсёй шырокай, неабдымнай зямлі...

* * *

...Першыя шэрагі ліцвінаў, найлепей узброеныя, у якіх былі заможныя гаспадары, палеглі пластом на зямлі. Наступныя разлютавана кінуліся на крыжацтва, цалкам закутае ў сталёвыя даспехі, на конях, ахаваных сталлю... Суліцы, шаблі, вастрыі рагацін[1], па́лкі з насаджаным на іх крэмнем ці абабітыя цвікамі адскоквалі ад жалезных пласцін, як ад скалы ці ад муроў замка. Усім цяжарам людзей і коней наваліліся крыжакі на няшчасныя атрады Вітаўта...

Большая частка войска адступала ў бок возера Любень, за ёй кінуліся ў пагоню галоўныя нямецкія сілы...

[1] *Рага́ціна* — зброя ў выглядзе вострага з абодвух бакоў нажа на доўгім дрэўку.

Другая, меншая частка войска Вітаўта, у якой былі тры смаленскія палкі, адыходзіла да польскага крыла, яе цяснілі шэсць нямецкіх харугваў, а потым да іх далучыліся і тыя, хто вярнуўся з пагоні. Лепш узброеныя смаленцы супраціўляліся больш упарта. Тут бітва разгарнулася за кожны крок, бадай што за кожную пядзю зямлі. Адзін са смаленскіх палкоў быў амаль поўнасцю выбіты. Два другія абараняліся з раз'юшанасцю і адчаем. Але немцаў, якія ўжо лічылі сябе пераможцамі, нішто не магло стрымаць. Некаторыя іх харугвы ахапіў баявы запал. Многія з рыцараў падганялі коней шпорамі, уздымалі іх дыбка і кідаліся ўсляпую ў самую гушчу ворагаў з узнятым мячом або сякерай. Удары іх мячоў і бердышоў[1] былі нечалавечай сілы, і ўся лава, адцясняючы, топчучы і крышачы смаленскіх рыцараў і іх коней, зайшла ў бок пярэдняму і галоўнаму польскім атрадам, што ўжо каля гадзіны біліся з немцамі...

— Ліцвіны вяртаюцца! — пачуліся раптам радасныя галасы палякаў.

І адгадалі. Ліцвіны, якіх можна было разбіць, але нельга перамагчы, вярталіся назад і з прарэзлівымі крыкамі, як віхор, імчаліся на сваіх шпаркіх конях.

Тут некалькі крыжацкіх комтураў[2] паскакалі да магістра.

— Ратуйцеся! — закрычаў збялелымі вуснамі комтур Эльблонга. — Ратуйце сябе і Ордэн, пакуль нас не акружылі!

---

[1] *Бярды́ш* — шырокая доўгая сякера з лязом у выглядзе паўмесяца.

[2] *Ко́мтур* — буйны землеўладальнік; адно з вышэйшых званняў у Ордэне.

Але як сапраўдны рыцар Ульрык толькі змрочна паглядзеў на яго і, узняўшы рукі ўгору, усклікнуў:

— Не дай бог, каб я пакінуў гэтае поле, на якім палегла столькі мужных! Не дай мне бог!

Ён крыкнуў рыцарам, каб ішлі за ім, і рынуўся ў самы вір бітвы. Тут якраз падаспелі ліцвіны, і пачалася такая сеча, такая калатня, што чалавечае вока ўжо нічога не магло згледзець.

Магістр, паранены вастрыём ліцвінскай суліцы, яшчэ нейкі час адбіваў удары самлелай рукой, а потым зваліўся, як дуб, на зямлю.

Мноства вояў, апранутых у скуры, закрыла яго, адцясняючы рыцараў назад.

* * *

...Бітва ператварылася ў знішчэнне, у нечуванае паражэнне крыжакоў — такога ў ранейшай гісторыі чалавецтва яшчэ не было. Ніколі ў хрысціянскія часы не сустракаліся ў баі дзве такія раці. А вось цяпер адна з іх амаль уся палегла, нібы зжаты палетак жыта. Здаліся тыя харугвы, якія магістр увёў у бой апошнімі...

* * *

Але бітва яшчэ доўжылася, бо многія крыжацкія харугвы лічылі за лепшае памерці, чым прасіць літасці і здацца. Згодна са сваім ваенным звычаем, яны згуртаваліся як адно вялікае кола і абараняліся, нібы статак дзікоў. Польска-ліцвінскае войска аперазала гэтае кола, як удаў, што абвівае цела быка, і сціскала яго ўсё болей і болей. І зноў мільгалі рукі, грымелі цапы, бразгалі косы, секлі мячы, калолі рагаціны, свісталі баявыя сякеры і тапары.

Немцаў высякалі, як лес, а яны пaміралі, маўклівыя, змрочныя, аграмадністыя, бясстрашныя.

Некаторыя з іх, прыўзняўшы забрала[1], развіталіся адзін з другім, цалуючыся перад смерцю ў апошні раз, некаторыя кідаліся на злом галавы ў самае пекла бою, нібы ашалелыя, некаторыя, урэшце, забівалі самі сябе або прасілі таварыша: «Забі!»...

Гэты дзень быў для Ордэна і для ўсяго заходняга рыцарства не толькі днём найвялікшага разгрому, але і днём найвялікшай славы.

...Цэлая армія крыжакоў перастала існаваць. Пад ногі вялікаму каралю паваліўся не толькі крыжацкі Ордэн, але і ўся Германія...

* * *

Сонца хілілася да захаду. Прайшоў кароткі, але краплісты дождж і прыбіў пыл. Кароль і Вітаўт збіраліся паехаць на поле бітвы, але тут якраз пачалі звозіць целы загінуўшых вайскаводаў і класці перад імі. Ліцвіны прынеслі паколатае суліцамі і пакрытае пылам і крывёй цела вялікага магістра Ульрыка фон Юнгінгена, паклалі перад каралём, а ён жаласна ўздыхнуў і прамовіў:

— Гэта той, хто яшчэ сёння раніцой спадзяваўся быць вышэй, чым усе ўладары свету...

Тут слёзы, як пярліны[2], пакаціліся па ягоных шчоках; праз хвіліну ён дадаў:

— Але ён загінуў смерцю адважных, таму мы будзем услаўляць яго мужнасць і пахаваем яго з пашанай, па-хрысціянску.

---

[1] *Забра́ла* — частка шлема, якой прыкрываецца твар для засцярогі ад удараў.

[2] *Пярлі́на* — жамчужына.

Ён загадаў як след абмыць цела ў возеры, апрануць у прыгожае адзенне і, пакуль не будзе гатова труна, прыкрыць ордэнскім плашчом...

Вячэрні ветрык то завінаў, то разгортваў rознакаляровыя палотнішчы, якія шумелі, нібыта ахоўваючы сон палеглых. Удалечыні, у водбλісках вечаровае зары, былі відаць атрады ліцвінаў, якія цягнулі адбітыя гарматы, што былі ўпершыню ўжыты крыжакамі ў бітве на полі...

На ўзгорку каля караля стоўпіліся славутыя рыцары; цяжка дыхаючы ад стомы, яны пазіралі на тыя харугвы і на тых ваяроў, што ляжалі ля іх ног, як глядзяць стомленыя жняцы на зжатыя і звязаныя снапы. Цяжкі быў дзень і страшны быў плён гэтага жніва, але вось наступіў ён, вялікі, святы, радасны вечар.

І ад нязмернага шчасця праясніліся твары пераможцаў, бо ўсе разумелі, што гэта быў вечар, які паклаў канец мучэнням і цяжкасцям не толькі гэтага дня, але і цэлых стагоддзяў.

Кароль жа, хаця і разумеў, наколькі цяжкім было паражэнне крыжакоў, пазіраў у здзіўленні перад сабой і ўрэшце запытаў:

— Няўжо тут ляжыць увесь Ордэн?..

Затым ён узняў руку і пачаў бласлаўляць не толькі тых, хто ляжаў бліжэй, але і ўсё поле бітвы між Грунвальдам і Таненбергам...

* * *

Слава і хвала табе, вялікае святое мінулае, і табе, ахвярная кроў, на векі вечныя!

1. Якія карціны бітвы вам найбольш запомніліся, усхвалявалі вас? Хто з герояў выклікаў найбольшую павагу і сімпатыі?
2. Зачытайце радкі з тэксту, у якіх паказана хвіліна чакання перад самым пачаткам Грунвальдскай бітвы. Звярніце ўвагу на тое, як аўтар перадае стан прыроды перад боем. Якія выразныя дэталі прадказваюць вынік бітвы?
3. Якім было крыжацкае войска напярэдадні бітвы? Які настрой панаваў у ім? Падмацуйце свой адказ радкамі з тэксту.
4. Як аўтар малюе войска Вітаўта ў пачатку бітвы?
5. Прыгадайце, які момант можна лічыць пераломным у славутай бітве. Што пра гэта сведчыць?
6. Пракаменціруйце радкі: *Ліцвіны, якіх можна было разбіць, але нельга перамагчы*... Як аўтар ацэньвае Грунвальдскую бітву? Прывядзіце доказы сваіх меркаванняў, карыстаючыся тэкстам.
7. Якім паказаны ў творы вялікі магістр барон Ульрык фон Юнгінген?
8. Раскажыце, якім вы ўяўляеце князя Вітаўта. Што вы яшчэ ведаеце пра нашага славутага продка?
9. Як закончылася Грунвальдская бітва? Якое значэнне яна мае для нашчадкаў?
10. Паразважайце, які сэнс укладзены ў апошні сказ тэксту: *Слава і хвала табе, вялікае святое мінулае, і табе, ахвярная кроў, на вякі вечныя!*
11. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Гаўрылы Вашчанкі «Грунвальдская бітва» (гл. уклейку). Звярніце ўвагу на кампазіцыю мастацкага палатна, вобразы ваяроў, асобныя дэталі і фарбы. Якім настроем прасякнута карціна? Як перададзена імклівасць, напружанасць бітвы? Якія радкі тэксту, на ваш погляд, сугучныя адлюстраванаму моманту бітвы?

ВАЙНА — БОЛЬ І ПАМЯЦЬ НАРОДА

МІКОЛА СУРНАЧОЎ

У СТОПТАНЫМ ЖЫЦЕ[1]

Ніколі не ехаць
Хлапцу маладому
Да блізкага гаю,
Да роднага дому.

Над ім асыпаюцца
Слуцкія краскі[2],
Абсмалены колас
Схіліўся да каскі.

---

[1] Верш «У стоптаным жыце» напісаны ў самым пачатку Вялікай Айчыннай вайны. Аўтар верша загінуў пад Берлінам у 1945 годзе. Яму на той час мінула толькі 27 гадоў. Паэт Мікола Сурначоў прайшоў суровымі ваеннымі дарогамі: удзельнічаў у абароне Каўказа, у вызваленні Беларусі, Румыніі, Польшчы. Ён быў узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі і баявымі медалямі.

[2] *Кра́скі* — кветкі; тут: слуцкія краскі — найперш васількі.

Ляжыць ён, як віцязь,
У стоптаным жыце.
Маці спаткаеце —
Ёй не кажыце...

1. Што вы ведаеце пра тое, як склаўся лёс вашых прадзедаў, дзядоў, бабуль і іншых сваякоў у гады вайны з фашысцкай Германіяй?
2. У вершы паказана трагічная падзея — гібель маладога салдата. Прачытайце твор выразна ўголас, перадаючы яго тужлівае, трагічнае, ушанавальна-жалобнае гучанне.
3. Жыта ў народных песнях заўсёды звязвалася з заможным жыццём, мірнай працай, шчасцем на зямлі. Паразважайце, чаму верш мае такую назву. Які сэнс набываюць у творы вобразы стоптанага жыта і кветак васількоў?
4. Якім перад намі паўстае вобраз салдата?
5. Чаму паэт просіць не гаварыць маці пра гібель сына?

АЛЯКСЕЙ ПЫСІН

ПРОНЯ[1]

Трымалі чужынцы яе у палоне:
— Ты наша навекі, прызнайся нам, Проня!

— Я вольная рэчка на вольнай зямлі,
І чыстымі хвалі заўсёды былі...

Прыгналі чужынцы і танкі, і коней,
Ваду ўсё муцілі ды кпілі над Проняй:

[1] *Про́ня* — рака ў Віцебскай і Магілёўскай абласцях, правы прыток ракі Сож. Даўжыня яе 172 кіламетры. Шырыня ракі складае 15—20 метраў, а месцамі дасягае 50 метраў (з энцыклапедыі «Блакітная кніга Беларусі»).

— Цяпер ты павінна згадзіцца сама,
Што чыстае плыні няма ўжо, няма!

— Няпраўда, ёсць многа крыніц пада мною
З празрыстай, чысцюткай, як слёзы, вадою.

Кідалі чужынцы на плёсы і тоні
І бомбы, і толу[1] грымучага тоны;

Фантаны ўзляталі з пяском і жалезам
Над полем счарнелым, над лугам і лесам.

...Ішлі мы паходам на захад тады,
І Проня дала нам напіцца вады.

Была яна светлай да самага дна,
І сонца, і неба адбіла яна.

1. Параўнайце энцыклапедычныя звесткі пра раку Проню з вобразам ракі, які стварыў паэт Аляксей Пысін.
2. Перад якім выбарам апынулася рака?
3. Рака паўстае перад намі як жывая істота. Як называецца такі мастацкі прыём? Якія рысы мы можам вылучыць у вобразе Проні?
4. Як вораг вырашыў перамагчы непакорную раку?
5. Звярніце ўвагу на тое, што адказвае Проня чужынцам на іх пагрозы і загады. Прачытайце яе адказы з адпаведнай інтанацыяй.
6. У які момант і чаму рака зрабілася *светлай да самага дна*?
7. Вывучыце на памяць верш Міколы Сурначова «У стоптанным жыце» ці Аляксея Пысіна «Проня».

---

[1] *Тол* — выбуховае рэчыва, якое выкарыстоўваецца ў ваеннай справе і тэхніцы.

АНАТОЛЬ ВЯРЦІНСКІ

ДВА ПОЛІ

Было ў салдата два полі,
поле, дзе кветкі ірваў,
бегаў з сябрамі на волі,
і поле, дзе ён ваяваў.

Ціха было і чыста
у полі яго дзяцінства,
былі агонь і дым
на полі ратным[1] тым.

Два полі было ў салдата.
Адно зелянела травой,
другое было ўзарата
вайной і паліта крывёй.

Было ў салдата два полі,
поле, дзе кветкі збіраў,
бегаў з сябрамі на волі,
і поле, дзе ён паміраў.

1. Якія два розныя вобразы поля стварыў паэт у сваім вершы? Як ён паказвае і малюе гэтыя два полі?
2. У вершы адсутнічае партрэт воіна-змагара. Ці можаце вы ўявіць гэтага салдата? Як вы разумееце выраз *у полі яго дзяцінства*?
3. Зачытайце радкі, якія сведчаць пра тое, што адбываецца на полі бітвы. Якія вобразы выступаюць у рэзкім кантрасце (супрацьпастаўленні) з карцінай зялёнага квяцістага поля?

---

[1] *Ра́тны* (уст.) — ваенны, баявы.

4. Якія радкі, на вашу думку, надаюць твору моцнае трагедыйнае гучанне?
5. Паслухайце запіс песні на верш Анатоля Вярцінскага «Два полі» (музыка кампазітара Эдуарда Ханка). Якія пачуцці абудзіў у вас гэты твор, якія думкі выклікаў?

ВЯЧАСЛАЎ АДАМЧЫК

САЛОДКІЯ ЯБЛЫКІ

I

«Старасту» — абструганую яловую палку з накарэлым на ёй цестам (мусіць, нехта мяшаў свінням і коням) — да Папялішыных прынёс стары Цурусь. Папялішыных якраз не было дома: на дзвярах вісеў замок — жалезнае конскае пута[1]. Стары Цурусь пастаяў каля парога, аддыхаўся, паставіў палку каля вушака і пасунуўся дадому.

Стараста[2], пасля таго як партызаны застрэлілі Івана Якімчыка, ішоў па вёсцы радоўкаю[3]. Сёння адбыла адна хата за старасту, назаўтра другая.

На трэцім тыдні чарга дайшла да Папялішынай Марылі.

Марыля жыла адна з дзесяцігадовым Тонікам... Мужа ў Марылі не было. Да вайны яна жыла пры братах, покуль тыя не пажаніліся і, аддзяліўшыся, не пакінулі на яе старую хату.

---

[1] *Пу́та* — прыстасаванне (ланцуг, рэмень, вяроўка), якое надзяваюць на пярэднія ногі каню падчас пасьбы.

[2] *Ста́раста* — выбарная або назначаная асоба для вядзення спраў якога-небудзь невялікага калектыву, групы.

[3] *Радо́ўка* — тут: выконваць па чарзе які-небудзь абавязак у вёсцы.

Закарэлую ў цесце яловую палку — знак, што гэтая хата сёння за старасту, — Марыля ўбачыла тады, калі вярнулася з поля даіць на вечар карову. Гэту палку, яна добра помніць, прыносілі пад дзверы, калі ў вёсцы ўвялі варту.

— Які ж з мяне староста? — закрычала на ўвесь надворак Марыля, каб, мусіць, чулі і суседзі. — Хіба ж у вёсцы пазводзіліся мужчыны?

Яна ўзяла палку і пайшла шукаць свайго Тоніка, каб занёс «старасту» да Мартына Жолудзя, з якім яна ўжо нешта з год не гаварыла, пасварыўшыся за калодзеж.

Марыля выглянула за гумны і, нікога там не ўбачыўшы, пайшла ў канец вёскі на грудок, адкуль усе мацяркі клікалі сваіх дзяцей, калі трэба было палуднаваць і выганяць на пашу быдла. Папрыганяўшы на дзень, пастухі цэлаю плоймай моклі ў рэчцы.

— Тонік, каб ты не даждаў, дадому ідзі, — гукнула Марыля і, засланяючыся рукою ад сонца, стала глядзець туды, пад алешнік, пад рэчку, дзе па беразе бегалі голыя, як бізуны, дзеці. Адыходзячыся аж да самых гародаў, яны набіралі разгон і скакалі, мусіць, у рэчку.

— Не чуе, — сказала Марыля і гукнула яшчэ раз. — Тонік, каму я кажу, дадому ідзі!

Тонік якраз сядзеў пад берагам — адтуль была відаць яго вострая худая спіна — і, засунуўшы руку ў слізкія, паабрастаныя зялёнаю бадзягаю карчы, толькі чуў, як мякка біліся аб яго растапыраныя пальцы нямоцнымі хвастамі вёрткія плоткі. Тут іх заўсёды цэлую торбу набіраў Сямён Мокуць.

У карчах былі глыбокія і патаемныя лёхі[1]. Тонік падшыўся далей пад бераг і засунуў руку аж па самую паху. Але там яго востра і моцна, як кляшчамі, схапіла за мезенец. «Выдра», — спалохаўшыся, падумаў Тонік. Ён ведаў, што выдра вялася пад Сцяпанаваю алешынаю ў завоінцы ў карчах і, кажуць, нават паела ў некага шчанят. Тонік ірвануў руку назад і збялелы выскачыў з-пад берага: на мезенцы вісеў вялікі без аднае кляшні рак.

— А во Тонік рака злавіў, — закрычалі на беразе.

Але рак пстрыкнуў хвастом, адарваўся ад пальца і ляпнуўся ў ваду. Тонік толькі бачыў, як ён вёртка шмыгануў назад пад бераг.

— Вот пусці мяне, — папрасіўся Мокуцеў Арсенік, што стаяў на беразе, увесь ссінелы, скорчыўшыся, і ў яго ад холаду дробна дрыжала барада. — Там мой бацька вунь колькі налавіў. Цябе ж усё роўна маці кліча дамоў.

— Дзе? — спытаўся Тонік, вылазячы з рэчкі, бо ведаў, калі ён не паслухаецца, то маці будзе ісці сюды з абшморганаю лазіною, ад якое надта ж пячэ, калі секануць па нагах.

— Ну, ідзі лаві, — сказаў Тонік і пачаў апранацца.

Бялявы, з выцвілымі валасамі і аблупленым чырвоным ад сонца носам Арсенік быў старэйшы за Тоніка, але надта рахманы[2] і не вельмі разважлівы хлопец. Пазаўчора Тонік з двума Жолудзевымі,

---

[1] *Лёха* — падземны ход.

[2] *Рахма́ны* — дабрадушны, згаворлівы, памяркоўны ў адносінах да іншых.

падмануўшы, адвялі яго ад дому і залезлі ў іхні, Мокуцеў, сад: там былі на адной яблыні хоць яшчэ маленькія, не раўнуючы, як арэхі, але ўжо салодкія яблыкі. Але яблыкаў яны не нарвалі: з хаты выскачыў, расшпіляючы на бягу папружку, Арсенікаў бацька — Сямён Мокуць.

Ён злавіў большага Жолудзевага якраз на яблыні. Ён, Тонік, з меншым, прашыўшыся пад дрот, паспелі ўцячы. Праўда, Тонік зачапіўся за калючку і разлупіў на спіне новую, маці яшчэ і не мыла, паркалёвую[1] кашулю. І пазаўчора яму добра ўляцела дома. Але Тонік болей пабойваўся Сямёна Мокуця. Што маці — яна паганяла наўкруг грубкі, і яму дасталося толькі трохі, калі ён, не паспеўшы адчыніць дзверы, уцякаў на двор. Але венік, які ён звязаў у полі з бярозавага вецця, быў яшчэ сыры і мяккі. Мужчыны, пэўна, б'юцца не так. Старэйшы Жолудзеў вунь колькі плакаў, калі яго нашастаў па вушах Сямён Мокуць.

Тонік ішоў дадому са страхам, думаючы, як мінуць Арсенікаву хату, каб часам не нарвацца на яго бацьку. Ён ужо трэці дзень асцерагаўся Сямёна Мокуця.

На вуліцы добра што нікога не было, але Мокуцеву хату Тонік мінуў подбегам.

На надворку, мусіць, ужо выкінуўшы карове траву, маці абівала аб плот дзяружку. На частаколе густа асядаў пыл.

— Ну чаго? — яшчэ з вуліцы спытаўся Тонік, усё ж пабойваючыся падыходзіць бліжэй да маці.

---

[1] *Паркалёвы* — зроблены з *парка́лю* — лёгкай бавоўнянай тканіны.

— Дзе ж гэта ходзіш, каб хто ведаў? — Марыля павесіла на плот дзяружку і ўзяла з прызбы доўгую палку.

Тонік адступіўся, ужо аглядаючыся, як шмыгануць назад на вуліцу.

— На, занясі да Жолудзяў. Вот прынеслі «старасту», — яна шпурнула палку ў траву пад плот. — Хіба ж няма мужчын? Каб іх ліха абстарасціла.

Тонік падняў палку і, стракочучы ёю па плоце, пабег да Жолудзяў. Сенцы ў Жолудзяў былі адчынены. Там немаведама што нарабілі куры. Яны паляцелі з крыкам на двор, паднімаючы вецер, калі Тонік увайшоў у сенцы. На ababітых старою дзяружкаю дзвярах, з-пад якое пучкамі тырчала старая парудзелая салома, павольна паднялася, бразнуўшы, жалезная клямка. Дзверы адчыніліся, і ў сенцы неўзабаве высунулася чорная калматая галава. Гэта быў сам Жолудзь — нябрыты, з апухлымі ад сну вачыма.

— «Старасту» вам прынёс, — замест «дзень добры» сказаў Тонік, тут жа апомніўшыся, што яго мама вучыла: як зойдзеш да каго ў хату — трэба найперш павітацца.

«Такое бяды, тут жа не хата, а сенцы», — падумаў ён.

— А хіба ж вы былі за старасту? — спытаў Жолудзь, не выходзячы ў сенцы.

— Не, — пакруціў галавою Тонік.

— То чаму цераз хату? Раз усе, так усе, — сказаў Жолудзь, хаваючыся за дзверы.

Тонік выйшаў з сенцаў і папхнуў перад сабою палку, пакідаючы на Жолудзевым надворку неглыбокую баразну.

— Нашто ж прынёс дадому? — спытала праз акно маці, калі Тонік кінуў палку на прызбу.

— Ай, не бяруць! — моцна крыкнуў Тонік, каб, мусіць, чутна было ў хаце. Ён ірваўся скарэй туды, пад рэчку, ён успомніў, што сёння ўсе хлопцы збіраліся ў Ельнік — гразкае з рудою вадою і рэдкімі лазнякамі балота, дзе кожны год у асацэ на купінах вяліся дзікія качкі і дзе ён, Тонік, летась выбраў з аднаго гнязда поўную шапку яек.

— Куды ж ты паляцеў? Гэта ж палуднаваць час, — пастукала ў раму маці, але Тонік ужо не чуў.

II

Кожны вечар, прыгнаўшы з поля, Тонік катаў па вуліцы рэхву[1]. Старую ад рассохлага кола рэхву ён знайшоў на гарышчы. Рэхвы каталі ўсе, толькі ў Арсеніка быў вялікі, ад жалезнай бочкі, абруч. Арсенік апярэджваў усіх, але толькі на цвёрдай сцежцы, бо на пяску абруч загразаў і падаў. Але як далёка ён бег з таго грудка ў канцы вёскі, калі яны ўсе разам пускалі свае коткі пад рэчку. Тонікава рэхва не дакочвалася нават да загарадаў. Але сёння ён ледзь знайшоў яе ў высокай траве. А Арсенікаў абруч, як ні шукалі яны ўсе разам, — не знайшлі. Ён закаціўся недзе ў асаку. Праўда, нехта сказаў, што калі пачнуць касіць, то ён знойдзецца. Бо хто-небудзь, вытупіўшы касу аб жалеза, выкіне яго з сенажаці на дарогу. Але Арсенік не даў веры, ён застаўся шукаць свой абруч. Усе ж хлопцы паехалі дадому,

[1] *Рэ́хва* — жалезны абруч ад кола ў воза (дзеці выкарыстоўвалі стары абруч у сваіх гульнях).

бо ўжо добра сцямнела, а ён, Тонік, успомніў, што не загнаў яшчэ на седала курэй. Мама сказала, што вернецца зацемна. Падаіўшы нанач карову, яна пайшла на хутары, што пад Азяранамі, пазычаць мукі — сёння ў іх нават не было чым падкалаціць шчавель. «Глядзі ж з агнём, — прыказала мама, — не запальвай, бо і газы так толькі на якую пільную патрэбу. А калі будуць страляць, то на печы не сядзі». Ды Тонік і сам ведаў, што калі страляюць, то трэба хавацца за печ. Праз цэглу, казалі, нават не праходзіць снарад, а не то што куля. Куля нават не прайшла праз іхнюю сцяну, калі немцы стралялі па вёсцы. Яна засела ў трухлявай дзеравіне, і ён выкалупаў яе дроцікам. Але яму тады ніхто не паверыў, што куля не пройдзе праз сцяну. Тонік доўга насіў гэтую кулю ў кішэні, пакуль яе не агледзела маці і не накрычала. «Няхай крые Бог, гэта ж калекаю праз якое ліха застанешся. Ніколі не бяры». Ды ён, Тонік, не вельмі браў. Гэта большыя хлопцы. Сёння яны нават прынеслі вялікі снарад, не раўнуючы, як парася. Ён доўга ляжаў у агні, пакуль узарваўся. Яны ўжо адбегліся аж пад самую вёску, як убачылі спачатку дым, а потым моцна, нібы гром, стрэліла — каровы паднялі вушы і сталі нюхаць вецер. Большыя хлопцы яшчэ вярнуліся паглядзець, што засталося ад агню і снарада. Іх, меншых, не пусцілі. Казалі, што снарад пракапа́ў вялікую, можа, на метраў сто, канаву.

Засынаючы на цёплай яшчэ пад анучамі печы (ён заўсёды, калі не было мамы, спаў на печы і ніколі не чуў, як яна пераносіла яго на ложак), Тонік думаў, як раніцаю ён пабяжыць на тое месца, дзе сёння яны клалі агонь. І яму ўжо снілася Лука,

тое балота, куды прыганялі сваё быдла аж тры вёскі. І ён ужо бачыў, як у агні яшчэ ляжаў снарад, як усе ўцякалі, а толькі ён, Тонік, ніяк не мог варухнуць нагамі. І снарад узарваўся, і Тоніку раптам здалося невядома чаму, што ўзарваўся ў сенцах. Тонік адкрыў вочы — нехта моцна грукаў у дзверы.

«Пэўна, маці», — думаў ён, ссоўваючыся з печы на лаўку.

Тонік выбег у сенцы: «Хто там?» — хацеў спытаць ён, але на надворку, яму здалося, гаварылі чужыя. Нечая рука адтуль ізноў моцна страсянула дзверы.

«Каб не стралялі!» — Тонік нават перастаў дыхаць.

— Староста тут? — спытаўся знадворку нехта тоўстым голасам.

— Няўжо спяць? — загаварыў другі асіпла і тонка, мусіць, нізенькі.

— Мамы нямашака дома, — сказаў Тонік. Ён помніў, што мама наказвала не адчыняць нікому чужому — пастукае ды пойдзе.

— А дзе ж жыве староста? — спытаўся той самы тоўсты голас.

— У нас! — адказаў Тонік, нарэшце здагадаўшыся пра тую яловую палку, якую ён насіў да Жолудзяў і якая ляжала цяпер на прызбе, і пасмялеў.

— Дык адчыняй, чаго ты баішся, — здаецца, ужо добра сказаў той самы, мусіць, высокі.

Тонік намацаў у поцемках засоўку і, націскаючы плячом на дзверы, з грукатам яе адсунуў.

На двары іх было куды болей — ужо потым разгледзеўся Тонік, калі яны перасталі свяціць яму ў вочы ліхтарыкам, — і ўсе ў чорным, з аўтаматамі

на грудзях, з нейкімі малаватымі на булаватых галовах пілоткамі.

«Паліцыянты[1]... Яны хоць па-нашаму гавораць».

— Дык дзе ж той стараста? — спытаўся асіплым тоненькім голасам якраз самы высокі з іх, той, што свяціў у вочы ліхтарыкам.

— Наша сёння хата за старасту.

— Як?

— Да нас дайшла радоўка, — сказаў Тонік, ужо адчуваючы, што яго ці ад холаду, ці ад страху пачынае калаціць.

— Хрэн з ёю, з гэтаю радоўкаю! — загаварыў намнога ніжэйшы за таго большага, але тым самым тоўстым голасам. — Ты ведаеш, у каго ёсць коні?

— Ведаю, — сцішана адказаў Тонік, раптам успомніўшы, як ён ледзь не наскочыў сёння на Арсенікавага бацьку, Сямёна Мокуця, калі той вёў да рэчкі паіць каня.

— Ну, ідзі, пакажаш!

На вуліцы каля плота іх цямнела многа. Недзе гаварылі, чуваць было, і ў другім канцы вёскі.

[1] *Паліцыя́нт (паліца́й)* — здраднік, паслугач з мясцовага насельніцтва, які пайшоў на службу да гітлераўцаў.

«Аблава», — падумаў Тонік. Гэтакае было на згоне зімы, тады, калі нямецкія салдаты бамбілі Ліпава, што пад лесам, і ў іхняй вёсцы хацелі застрэліць Піліпавага Ваську, што скоса глянуў на немца.

— Во, у іх ёсць конь, — паказаў Тонік на Мокуцеву хату, калі большы мінуў Арсенікаву брамку.

— Хлопцы, ідзіце сюды, — спыніў высокі, пэўна, загадваючы тым, што стаялі, падпёршы плячыма частакол.

— А ў гэтай няма? — паказаў рукою меншы на Жолудзяў, убачыўшы, што Жолудзеву хату невядома чаму мінулі.

— Не, — сказаў Тонік, бо ведаў, што Марціну Жолудзю садзіў бульбу і вывозіў гной стары Піліп, што жыў у другім канцы вёскі.

— Конь у Хведаравых ёсць, — у Хведаравых быў пярэсты — чорны з белым конь: ён кульгаў на адну нагу і кусаўся, — і ў Шакуна, што за імі, — яшчэ ўспомніў Тонік.

— А дзе гэтыя Хведаравыя? — пацікавіўся той высокі.

— А вунь пад бярэзінаю. — У Хведаравых на надворку расла старая бяроза, і ўсе ў вёсцы казалі на гэтае месца «пад бярэзінаю».

— Скажы, а ў партызанах з вашай вёскі ёсць хто? — пацікавіўся раптам меншы.

У партызанах быў Верчын Сярожа. Ён нават прыходзіў дадому і танцаваў на вечарынцы з Жолудзеваю Волькаю, і ўсе гаварылі, што яны любяцца.

— У нас партызанаў няма, — сказаў тое самае Тонік, што гаварыў аднаго разу стары Піліп на вуліцы чырвонаму немцу; Тонік ніколі не бачыў, каб

былі гэтакія чырвоныя, як жар — і валасы, і бровы, — людзі.

— Ну ладна, бяжы дадому, — махнуў рукою большы.

І Тонік пабег. Мінуючы Мокуцяў, бачыў, што ў тых у хаце паліцыянты бліскалі ліхтарыкамі, і чуў, што гаварыў сам Мокуць: «Паночкі, ды я ж учора толькі ездзіў».

«Мне ўжо не будзе каго баяцца, калі Мокуця забяруць у абоз», — радаваўся Тонік і тут жа ўспомніў, што дадому, пэўна, ужо вяртаецца маці — адна, гэтакаю цемнатою. І каб яе не застрэлілі — раптам спалохаўся ён. І ўжо дома не спаў, пакуль яна не вярнулася з Азяранскіх хутароў, так і не пазычыўшы мукі.

III

На трэці дзень паявіўся Мокуцеў конь, але без воза. Раніцаю яго ўбачылі пастухі: ён піў у рэчцы ваду, за ноч, мусіць, добра выеўшыся на чужых сенажацях.

Выйшаўшы на бераг, на сухі пясок, конь укленчыў на пярэднія ногі, выцягнуў шыю, прылёг на бок і, брыкаючы нагамі, перавярнуўся на спіну. Потым конь устаў. Шырока расставіўшы ногі, страсянуў з сябе жоўты пясок, пакруціў галавою, фыркнуў і памалу пайшоў у вёску.

— А вунь ваш конь, — паказаў Арсеніку большы Жолудзеў.

Арсенік паправіў на плячы шлейку, выцер рукавом нос і пабег лавіць каня.

«А дзе ж Мокуць?» — гледзячы ўслед Арсеніку, падумаў Тонік, і раптам яго апанаваў страх: «А што

будзе, калі не вярнуўся? Гэта ж усе ведаюць, што я быў за старасту, і адразу падумаюць: удаў Мокуця».

Конь тым часам быў ужо ў вёсцы.

— Глядзі сюды! — штурхануў Тоніка большы Жолудзеў. — Хіба не бачыш, карова дзе?

Тонік агледзеўся: яго карова стаяла ў аўсе, якраз на сярэдзіне палетка. Вырываючы авёс з карэннем, яна жавала толькі мяцёлкі.

Тонік выгнаў з аўса карову і пачаў зноў глядзець у бок вёскі. Арсенікава галава мільгала ўжо на вуліцы за частаколам.

«Ліха не возьме гэтага Мокуця», — плюнуў нарэшце Тонік і пачаў мераць свой цень — ці не пара гнаць дадому.

— Яшчэ ранавата, — махнуў рукою большы Жолудзеў і дастаў з кішэні складны́ ножык. — Давай во лепей гуляць у ножыкі.

Яны згулялі аж тры разы, але Арсеніка ўсё не было.

Тонік зноў пачаў мераць свой цень. Цяпер ён налічыў пяць ступняў: можна было гнаць дадому.

Каровы ўжо самі пацягнуліся на дарогу, пад рэчку, яны хацелі піць. Толькі авечкі, млеючы ад гарачыні, ляжалі пад алешынай. Тонік стрэльнуў пугай — авечкі нехаця падняліся і пабеглі, збіўшыся ў кучу і адпіраючы адна адну бокам.

— А дзе ж Арсенік? — услых спытаў Тонік.

— Дома, дзе ж. Нашто ён табе? Вот лепей глядзі за каровамі, а то твая ізноў павядзе ў авёс. — Большы Жолудзеў, мусіць, не думаў пра Арсеніка і яго бацьку.

«Няўжо не вярнуўся Мокуць?» — Тонік падкасаў штаны і палез у рэчку выганяць кароў.

Трымаючы ў руцэ кусок пасінелае бульбянае кашы, на вуліцы іх ужо чакаў Арсенік.

— Дай пакаштаваць, — папрасіў большы Жолудзеў.

Арсенік адламаў яму і Тоніку.

— Ну што, прыйшоў твой бацька? — спытаўся Тонік і крадком глянуў на Арсеніка.

— Не... можа, яшчэ прыйдзе, — сказаў Арсенік і зрабіўся раптам сцішны.

IV

Папалуднаваўшы, Тонік выйшаў на вуліцу. Стаяла гарачыня. У гародчыках вяў бэз. Ля плота, параскрываўшы дзюбы, хадзілі куры, ім, пэўна, было млосна. Толькі адна матылька хіба не баялася гарачыні: яна ўсё вілася над вуліцаю, нізка, пры самай зямлі, нібы шукала, згубіўшы што.

«Мо схадзіць на рэчку?»

Тоніку было сумна.

На плоце каля свае хаты сядзеў Арсенік. Тонік падняў вочы і ўбачыў яго.

«Ён чакае бацьку», — раптам падумалася Тоніку.

— Ідзі сюды! — клікнуў яго Арсенік.

Тонік нехаця падышоў.

— Хочаш, я табе гняздо пакажу? — хітра прыжмурыўся Арсенік.

— Дзе?

— Пад рэчкаю.

— Хадзем.

Вузенькаю сцежкаю, што бегла праз Цурусеў надворак і якою бабы з цэлае вёскі хадзілі паласкаць бялізну, яны пачалі спускацца да рэчкі.

— Глядзі, не наступі на шкло! — крыкнуў Тонік, спускаючыся ўслед за Арсенікам.

— Я ведаю, — адгукнуўся Арсенік ужо каля рэчкі.

Тонік не ўтрываў і пабег таксама.

Рэчка сёння была роўная з берагамі — недзе ў млыне адкрылі ўсе застаўкі. У карчах шумела і булькала вада. Пад навіслаю алешынаю кружылася жоўтая шапка пены. Каля берага цэлаю плоймаю стаялі вадзяныя камары.

— А дзе яны зімуюць? — спытаўся Тонік, сашморгваючы з алешыны лісце, каб разагнаць камароў.

— Не ведаю, — задумаўшыся, адказаў Арсенік. — Вот як прыйдзе мой бацька — спытаем.

Тоніку зноў зрабілася сумна. Ён спытаў:

— А дзе ж гняздо?

— Хадзем сюды, — Арсенік пашыўся ў альховыя кусты.

«А што будзе, калі ўсе дазнаюцца, што праз мяне не вярнуўся Арсенікаў бацька?» — Тоніку ўжо расхацелася глядзець тое гняздо.

— Вось! — крыкнуў з куста Арсенік.

«А можа, сказаць? Можа, будзе лепей?» — Тонік уздыхнуў і, заплюшчыўшы вочы, палез у куст на Арсенікаў голас...

— Во, бачыш, — Арсенік падсунуўся да густога куста, што рос над самаю вадою.

На тонкім пруціку калыхалася звітае з аднаго конскага валосся шэрае гняздзечка. Голыя, у рэдкім пушку, птушаняты нямогла паднялі сляпыя на тонкіх шыях галоўкі і раскрылі мокрыя чырвоныя раты. Галоўкі смешна хісталіся.

Недзе зусім блізка пырхала і ціўкала птушачка.

— Во, прынесла есці. — Тонік першы вылез з алешніку. — Уцякайма, а то адаб'ём ад гнязда птушку. Купацца пойдзем пад Сцяпанаву алешыну.

Арсенік зморшчыў аблуплены нос:

— Я нікуды не пайду.

— Чаму?

— Пайду гляну, мо вярнуўся бацька.

Арсенік падцягнуў на плячо з'ехаўшую шлейку і бокам, каб не апячыся ў крапіве, пачаў паднімацца тою самаю вузкаю сцежкаю ў вёску.

— А ведаеш, хто сказаў паліцыянтам, што ў вас ёсць конь? — крыкнуў Тонік, калі ён адышоўся.

— Ведаю, — агледзеўся Арсенік і сцішыў голас, мусіць, каб не было чутно ў вёсцы, — мама казала — Цурусь, ён усіх удае немцам.

— Я, — хацеў крыкнуць Тонік, але ў яго перахапіла дух.

V

Што немцы застрэлілі Арсенікавага бацьку, Тонік дазнаўся ў той самы дзень, як наказалі ў вёску. Гаварылі, што Арсенікаў бацька, забіўшы паліцая, перабягаў да партызанаў.

У той самы дзень было чуваць, як недзе на панадворку галасіла Арсенікава маці, Тонік нават баяўся паказвацца на вуліцу. Ён сядзеў у сваім гародчыку, паглядаючы праз частакол, што робіцца на вуліцы каля Мокуцяў. Але каля варот бачыў толькі вялікага чырвонага Мокуцевага пеўня. Певень, горда падняўшы галаву, гучна кудахтаў, да яго, высока падлятаючы, з усіх надворкаў беглі куры.

У той самы дзень Тонік першы раз не пагнаў у грамаду[1]. Ён знайшоў на гарышчы вяроўку, прывязаў яе карове за шлейку на шыі і павёў карову на ўзмежкі. На ўзмежках, ён ведаў, была нявыпасеная, па калена, трава.

Дадому ён прыгнаў позна, нават маці спыталася, чаму не разам з усімі. Яна ўжо чакала з даёнкаю каля хлява.

Тонік пастаяў пры маме, паслухаў, як недзе ў канцы вёскі крычаць і смяюцца дзеці, і пайшоў пад хату, думаючы, з кім ён сёння будзе забаўляцца, калі ўсе, напэўна, ведаюць, што праз яго немцы застрэлілі Арсенікавага бацьку.

Тонік прыпыніўся каля сенцаў, у хату не хацелася ісці. Ён высунуўся на вуліцу.

— Тонік! — блізка за спінаю крыкнуў Арсенік, і Тонік аж падскочыў. — Чаго ты спалохаўся? — Арсенік быў увесь спацелы і задыханы.

— Я не... — ледзь вымавіў Тонік, адчуваючы, як у яго моцна дрыжыць і стукае сэрца.

— Хадзем да дзяцей.

— Не, я не пайду, я ўдаў твайго бацьку. — У Тоніка раптам пачала макрэць спіна.

— Што ты пляцеш, — Арсенік яшчэ ўсё цяжка дыхаў. — Бацьку майго ўдаў стары Цурусь.

— Не, гэта я, калі быў за старасту. Але ж я не ведаў, што яго застрэляць... — сказаў яшчэ Тонік, адступаючыся на свой надворак.

...Ноччу Тонік захварэў. Ён пачаў стагнаць і кідацца ў сне. Марыля ссунулася з печы, памацала

[1] *Грамада́* — тут: агульны статак кароў вяскоўцаў.

яго лобік — ён гарэў як агнём. Яна намачыла ручнік і прыклала Тоніку да галавы — хлопец крышку паспакайнеў. Усю ноч Марыля сядзела над ім і прыкладала да яго галавы мокры ручнік. Жар у Тоніка пачаў спадаць. Але раніцаю Марыля ўсё роўна палезла на гарышча за гарнікам, там у яе сохла яшчэ ад леташняга года некалькі каліў гэтага зелля, што памагае, як яна ведала, ад усіх хвароб.

1. Які быў Тонік? Што вы можаце сказаць пра яго жыццё? Якія гульні вабілі хлопчыка, як ён бавіў час з вясковымі дзецьмі?
2. Чаму Тонік баяўся і недалюбліваў свайго суседа Сямёна Мокуця?
3. Як сталася, што Тонік мусіў дапамагчы паліцаям? Ці мог хлопчык паступіць інакш?
4. Што змянілася ў жыцці Тоніка пасля яго сустрэчы з паліцаямі? Знайдзіце ў тэксце прыклады з пацвярджэннем сваіх думак.
5. Калі да Тоніка прыйшло ўсведамленне яго спрычыненасці да знікнення Сямёна Мокуця? Як гэта характарызуе хлопчыка?
6. Чым скончыліся душэўныя пакуты Тоніка?
7. Апавяданне падзелена на часткі. Падбярыце загалоўкі да іх. Выкажыце свае меркаванні, чаму твор атрымаў такую назву.

* 8. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра галоўнага героя апавядання — Тоніка. Звярніце ўвагу на тое, як аўтар малюе знешнасць героя, паказвае яго звычкі і забавы, адносіны з іншымі персанажамі, выяўляе яго пачуцці і хваляванні (праз успрыманне навакольнага свету і людзей, праз учынкі і ўнутраныя перажыванні).

ПРА ЛІТАРАТУРНЫ ВОБРАЗ

Літаратура — гэта мастацтва слова. У літаратурным творы значныя і тэма, і мастацкая ідэя. Яны найперш увасабляюцца ў літаратурных вобразах. Самая істотная адметнасць мастацкай літаратуры — *вобразнасць*. Пісьменніцкае майстэрства здольнае рабіць цуды, паказваючы жыццё ў форме намаляваных словам карцін, вобразаў.

Літаратурны вобраз — карціна жыцця, створаная пры дапамозе творчага ўяўлення, фантазіі пісьменніка, якая адлюстроўвае яго думкі, пачуцці і эмацыянальна ўздзейнічае на чытача.

Карціна жыцця можа быць узята са свету прыроды, з жыцця чалавека. Літаратурны вобраз выклікае яркае і канкрэтнае ўяўленне пра чалавека, прадмет, з'яву, рэчы і адначасова абуджае ў нас пэўныя эмоцыі, перажыванні, разважанні.

Выкарыстоўваючы свае жыццёвыя назіранні, пісьменнік з мноства рэальных людскіх характараў выбірае тыя, якія яго надзвычай уразілі, усхвалявалі (выклікалі захапленне, сімпатыю ці, наадварот, у нечым расчаравалі). І на падставе свайго жыццёвага вопыту і ўласнай фантазіі аўтар малюе вобраз чалавека ў адпаведнасці са сваімі ўяўленнямі. Вымысел дапамагае яму зрабіць вобраз наглядным, адметным, жывым — абмаляваць партрэт героя, яго постаць, асобныя дэталі фігуры, рухі, звычкі, адметнасці ў маўленні. І гэта прымушае чытачоў верыць ва ўсё, што адбываецца з героем. Мы разважаем, перажываем, хвалюемся разам з героямі, успры-

маем іх як рэальных людзей. Нездарма літаратуру называюць мастацтвам стварэння характараў.

Часта ў літаратуразнаўстве паралельна з тэрмінам *літаратурны вобраз* выкарыстоўваецца паняцце *мастацкі вобраз*, якое ўжываецца і падчас разгляду твораў іншых відаў мастацтва — жывапісу, скульптуры, музыкі, тэатра. Мастацкім вобразам лічаць толькі такую карціну, якая вельмі канкрэтная (паказвае пэўны прадмет, з'яву, малюнак прыроды, жывую істоту ці асобу чалавека), але адначасова перадае і характэрныя асаблівасці многіх падобных прадметаў, з'яў, жывых істот, людзей. Мастацкі вобраз абавязкова абуджае эстэтычныя пачуцці — асалоду, захапленне, радасць, здзіўленне, пяшчоту. Аднак часам можа і выклікаць зусім іншыя эмоцыі — абурэнне, гнеў, адчай, роспач...

У стварэнні мастацкага вобраза ў літаратурным творы асобая роля адводзіцца слову. Па-майстэрску карыстаючыся словам, пісьменнік перадае ход падзей, паводзіны і пачуцці людзей, апісвае іх знешні выгляд (партрэт), выяўляе ўласную (аўтарскую) пазіцыю, малюе карціны прыроды з яе фарбамі і адценнямі (пейзаж). Слова дазваляе наглядна ўявіць прадмет, з'яву, асобу, паглядзець на іх вачыма аўтара. І ў нашым уяўленні ўзнікаюць яркія, непаўторныя вобразы:

І вось надарыцца часамі
Мароз над ўсімі маразамі;
Ідзе сярдзіта, пагражае,
Па даху гонтамі страляе;
У завітушках дым бялявы
Нясе, як воблак кучаравы...
Якуб Колас.

Нас зачароўваюць абмаляваныя Іванам Грамовічам воблакі. У бязветраны дзень *яны могуць расці, вырастаць, могуць знікаць, як дым. Могуць клубіцца на адным месцы і разрастацца ўшыркі.* А ў навальніцу *хмары ляцелі ў розным кірунку. Яны страчаліся. Усё бушавала. Усё ў паветры кіпела. Усе воблачкі, усе хмары і похмаркі з-пад сонечнай вышыні. Навальнічныя перуны таўклі іх, як месіва, і секлі агністымі маланкамі.* Мы выразна ўяўляем, як *уцякала зіма ад вясны / па кустах вербалозу рагатых...*

Нас надзвычай уражвае апісанне наступлення крыжацкага войска: *...як камень, скінуты з гары, па́дае і набірае ўсё большую хуткасць, так і крыжакі неўзабаве перайшлі на рысь, потым на галоп і паляцелі страшныя, неўтаймаваныя, нібы лавіна, якая павінна ўсё скрышыць, знесці ўсё перад сабой.*

У літаратурных творах сустракаюцца розныя вобразы: *вобраз-персанаж (літаратурны герой)* — вобраз чалавека або жывой істоты; *вобраз аўтара; вобраз-пейзаж* — карціна прыроды; *вобраз-з'ява*; *вобраз-прадмет*; у лірычных творах — *вобраз-перажыванне*. Усе яны дапамагаюць адлюстраваць рэчаіснасць ва ўсёй яе разнастайнасці.

1. Якая самая істотная адметнасць мастацкай літаратуры?
2. Што такое літаратурны вобраз і як ён ствараецца?
3. Намалюйце словамі вобраз аднаго з персанажаў літаратурнага твора, які вы прачыталі самастойна. Чым вам запомніўся гэты герой?

ЗЯМЛЯ МАЯ — ЗЯЛЁНЫ ДОМ

ПІМЕН ПАНЧАНКА

САРМАЦКАЕ КАДЗІЛА

Адспявалі трубы залатыя,
Лета захлынулася ў расе.
Кветкі ў лесе ёсць,
Але не тыя:
Да Чырвонай кнігі збеглі ўсе.

Дзе ты, *кураслеп лясны*[1]?
Дзе *ворлік*?
Дзе *мядзведжая цыбуля* — *чарамша*?
Ходзіш, ходзіш —
І пяршыць у горле…
Плач, асірацелая душа.

А калісь было ўсяго надзіва!
Як збяднеў у нас зялёны свет.
Дзе знайсці *сармацкае кадзіла*,
Сон-траву, і *меч-траву*, і *познацвет*?

---

[1] Адметным шрыфтам (курсівам) у тэксце верша выдзелены зёлкі і расліны, занесеныя ў Чырвоную кнігу.

Вінаваты ў гэтым не сарматы[1],
Вінаваты ўсе мы: ты і я.
Каб адчуць сцюдзёны водар мяты,
За сто вёрст ляціць мая сям'я.

Душна ад жалезнага прагрэсу:
Дружна падразаем жылы лесу,
Траў і кветак топчам карані,
Ад зялёнай адракаемся радні.

Што ты плачаш па траве і кветках?
Адрадзілі ж мы зуброў, баброў...
Ну, а чорны бусел?
Вельмі рэдкі,
А заўсёды быў з людскіх сяброў.

Многа ліха — ды усюды ціха.
А зямля дакуль будзе цярпець?
А нашчадкам нашым
Чым жа дыхаць? —
Мы ўжо задыхаемся цяпер.

Трэба нам і захады, і меры,
Каб між светлых беларускіх рос
Зноў расцвіў *чаравічок венерын*
І *званочак сіні* ў лесе рос.

1. Што так усхвалявала, узрушыла паэта, прымусіла ўзяцца за пяро?
2. Каго аўтар лічыць вінаватым у тым, што прырода з кожным годам страчвае свае багацці, становіцца бяднейшай? Як пра гэта гаворыцца ў вершы?

[1] *Сарма́ты* — старажытны народ Усходняй Еўропы.

3. Як успрымаецца аўтарам *жалезны прагрэс*? Як ён уплывае на прыроду, чаму прымушае *адракацца ад зялёнай радні*?
4. Што, па словах паэта, людзі пакінуць сваім нашчадкам, калі не спыняць знішчэнне прыроды?
5. Як, на думку аўтара, можна выратаваць і захаваць прыродную спадчыну? Якімі павінны быць паводзіны чалавека на зямлі?
6. Услухайцеся ў надзвычай паэтычныя назвы кветак і зёлак, якія, на жаль, ужо занесены ў Чырвоную кнігу нашай краіны. Паразважайце, адкуль і як маглі ўзнікнуць гэтыя назвы.
7. Сфармулюйце асноўную думку (мастацкую ідэю) верша.
8. * Пазнаёмцеся з Чырвонай кнігай. Падрыхтуйце свае прапановы, як зберагчы тыя расліны, якія растуць у вашай мясцовасці. Складзіце невялічкае апавяданне або замалёўку на тэму аховы прыроды, зберажэння яе багаццяў «Чалавек за ўсё адказны на зямлі».

ІВАН ПТАШНІКАЎ

АЛЕНІ

(Скарочана)

Як толькі пераехалі ў Бярэзавец, Ірка ўбачыла, што на двары восень. А ў вёсцы яе яшчэ не відаць.

Бярэзавец — кіламетра паўтара ад вёскі, ля ракі Бярэзаўкі, што цячэ лугам і ўпадае недалёка за Ліпнікамі ў Вілію. У Бярэзаўцы пачынаецца пушча — Палік. Тут яны жылі да вайны, Ірка помніць, пасля пераехалі ў вёску. Бацька ў Іркі быў ляснік, і жылі яны ў лесе. Ірчын бацька яшчэ вартаваў і карміў зімою ласёў і аленяў у запаведніку, які быў недалёка ад Бярэзаўца, за Высокім Берагам.

Ірка любіла лес, і калі пасля вайны яны зноў пераехалі жыць у Бярэзавец, Ірка была рада. У вайну з Бярэзаўца разбегліся алені і ласі. Бацька казаў, што яны пайшлі Віліяй далёка, аж у Аўгустоўскія лясы, дзе не было гэтулькі партызанскіх лагераў і блакад. Дзе яны — тыя Аўгустоўскія лясы?

У Бярэзаўцы ў вайну немцы спалілі іхнюю хату, астаўся толькі хлеў, які быў недакончаны — без страхі — і не ўзяўся гарэць. З яго цяпер Ірчын бацька склаў хату, нават з чатырма вокнамі. Вокны ён прывёз у вайну з заставы[1], якая была на Высокім Беразе ля Віліі, і схаваў у хляве. Заставу тады ўсе разбіралі — немцы ж усё адно спаляць. Цэлыя ў хляве асталіся толькі два акны; з іх, перарэзаўшы папалам, зрабілі чатыры, і не зусім каб малыя. Ірка праз акно бачыць увесь луг ля Бярэзаўца і нават далёкія Старыя Вольхі, ля якіх рака паварочвае да Віліі, там яна глыбокая, і ў ёй — рабыя шчупакі.

Ірка любіла восень. Можа, таму, што ў Бярэзаўцы тады было ціха-ціха. Цішыня плыла недзе адтуль, з Паліка, з пушчы, плыла ракою, гэткай жа ціхай, як і сам Бярэзавец. Рака ніколі не разлівалася і не стагнала, вясной у час паводкі ў ёй толькі падымалася вышэй цёмная вада.

Увосень у Бярэзаўцы рака мялела і рана жаўцелі бярозы, — раслі на балоце. Жаўцелі заўсёды знізу, паволі, не так, як вольхі, якія чакаюць першых маразоў, тады чарнеюць і асыпаюцца за адну ноч.

Цішыня стаяла ўсюды: і ля хаты, і на пасецы[2], і на балоце — з вёскі сюды не далятае ніводнага

---

[1] *Застáва* — тут: месца, дзе стаіць воінскае падраздзяленне, якое ахоўвае дзяржаўную мяжу.

[2] *Пáсека* — тут: высечаная дзялянка лесу.

гуку. Затое тут жыло сваё рэха — дзень і ноч, зіму і лета, асабліва ўвосень.

— Гэ-гэй! — так заўсёды гукаў Ірчын тата, калі адыходзіўся ад дома, так гукала і Ірка. Яе дражніў тады Бярэзавец, рэха плыло на Палік, на вёску, а надвячоркам яно вярталася назад — зноў дражнілася і плыло далёка-далёка, толькі цішэй, — адкуль жа яму набрацца сілы? Ірка ж малая яшчэ, ёй толькі пайшоў дванаццаты, мала што яна рослая, падцягнулася за вайну, затое тонкая. І крычаць яна, мусіць, добра не ўмее — неяк ціхенька і дзярката, і заўсёды тады папярхаецца, бо дзярэ ў горле. Вось каб крыкнуў тата, тады б рэха вярталася ў Бярэзавец не адзін раз, але тата ніколі блізка ля хаты не крычаў і не даваў Ірцы — каб не палохала аленяў, і так за вайну, якія асталіся, нацярпеліся страху, чалавека сталі баяцца.

Увосень у Бярэзавец злятаюцца сарокі і сіваронкі. Сарок Ірка не любіла: яны злодзеі і стракочуць без аддухі, лезуць на двор у карытца да парасяці, хоць тады яны і «варожаць на госця», як кажа маці. Нехта ж выдумаў — сарок дык тых хоць ты палкай гані, а гасцей з той пары, як пераехалі ў Бярэзавец, ні разу не было.

Увосень, калі стаіць пагода, шапацяць пад нагамі мох і трава сівец, гараць сіняватыя хвойкі верасу на пасецы — верас высокі, што трава ў лучках. Па ім поўзаюць мурашкі, вялікія, з крыльцамі, і лётаюць пчолы. Сядзе пчолка на верасовую галінку, калышацца, пасля нахіне яе аж да самай зямлі, абдыме ножкамі, перагнецца ўся, адтапырыць крыльцы і лезе з галоўкай у маленькую кветачку. Пасля застыне, не кранецца, як памерла, — п’е.

З балота ад ракі прылятаюць вялізныя зялёныя стракозы, лапочуць над верасамі сваім доўгім бліскучым крыллем, але пчолы іх не баяцца.

Ірка любіць пчолак: яны збіраюць мёд. А позні мёд — зелле.

На пасецы яшчэ зялёная трава і мох, але пастарэлі ўжо грыбы лісіцы, пабялелі, пачалі сохнуць. Затое ў Бярэзаўцы — маладыя баравікі: бурыя, цвёрдзенькія і круглыя — як хто іх высеяў у адну ноч. У вайну тут гарэў лес, а яны любяць гарэлае. Маладыя жаўтаватыя апенькі і варушкі абляпілі пні. Іх няшмат: не іхняя яшчэ пара. Далей, пад лагі ў бярэзніку, — чырвоныя падасінавікі і белыя чашчавікі. Маладзенькія, на тоўстым корані і з тоненькай галоўкай, — зусім як напарстак на пальцы. На грыбах — слімакі-смаўжы. Яны — Ірка вычытала — сеюць грыбы. Смаўжоў няма толькі на мухаморах. Ды і на ліха тыя сеяць, атруту. Яны і самі, вунь, аж на двор залезлі. Ля ганка і ля студні пясок рыюць — так растуць. Але дзе мухаморы — там і казлякі. На пясчанай горцы за хатай іх не злічыш. Казлякоў надта не бяруць. Не бяруць і сыраег, яны паразрасталіся на зямлі, як рэшаты...

З бярозамі растуць вольха, асіна і маленькія дубкі. Ім тут сыра, і яны дробныя. У жоўтым бярозавым лісці чырванеюць рабіны і спеюць каліны — іх у Бярэзаўцы шмат. Іх, калі балота ляжа аблогай пад снегам, доўга яшчэ будуць кляваць сарокі і гілі[1]. Але цяпер рабіны горкія, і гілі іх не чапаюць; яны дзяўбуць сасновыя шышкі — на моху, на грыбах рудзяках панацярушана сухога сасновага насення.

[1] *Гіль* — птушка снягір.

Ёсць яшчэ познія маліны, але пачырванела ўжо мядзведжае вушка і пачалі чарнець ажыны. На ажынніку калючкі і павуцінне. І ягады яшчэ не выспелі.

Найсмачнейшыя цяпер брусніцы — як вінныя яблыкі, не раўня ім маліны. Ірка ўмее збіраць брусніцы. Яны на пасецы растуць шышкамі, як бабок[1] на балоце. Сасмаргнеш шышку — поўная жменя. А ля пнёў іх — як хто ўзяў ды рассыпаў з кошыка.

У імшарах[2] на куп'і — змеі і журавіны. Пахаваліся ў мох. Ірка не так ужо і баіцца змей, але журавіны яшчэ толькі пачалі ружавець. Па іх пазней яна пойдзе з мамай, калі ўжо асыплецца бярэзнік, і пойдзе на ўвесь дзень аж туды, дзе Старыя Вольхі, узяўшы мех. Увечары падыдзе тата: адны не дадуць рады прынесці — журавіны цяжкія, як бульба.

Калі ў Бярэзаўцы стане ціха-ціха, Ірка чуе тады, як высока ў небе за маленькімі воблачкамі грукае рэактыўны самалёт, за ім ззаду цягнецца белая дарожка. Такія самалёты над Бярэзаўцам сталі лётаць нядаўна. Ірка чуе яшчэ, як за Высокім Берагам гудуць машыны — там леспрамгасаўцы[3] згружаюць лес. Ірцы хочацца на Высокі Бераг, яна там яшчэ не была, але ж мама паслала яе з кошыкам па бабок парасяці, ды і таты няма дома ад раніцы: сышоў у пушчу да сваіх ласёў, а ў каго адпросішся — мама яе ніколі не пускае.

---

[1] *Бабо́к* — балотная травяністая расліна з сакавітым лісцем.

[2] *Імша́ры* — мохавае балота.

[3] *Леспрамга́саўцы* — рабочыя лясной прамысловай гаспадаркі.

Ірка чуе, як шастае сухая трава ля ракі, як нехта пляскае там на ўвесь рот. Дзікі. Яны прыходзяць з пушчы аж сюды ў бабок.

Шваргочуць у траве дзікія качкі, недзе над галавой дзяцел дзяўбе сухую без верху сасну — яна аж звініць у цішы. Ля яго цінькаюць сініцы, пырхаюць з сучка на сучок, на ляту ловяць пыл і кавалачкі кары.

Да імшар падкралася ліса, падняла рыжы хвост і нюхае мох — чуе мышэй. Пасля, падняўшы хвост, схавалася ў папараці — пачула, як Ірка ішла, і зноў стала ціха-ціха. Сонца вярнула на захад, у небе застылі ружовыя хмары, і на пасеку з балота прынесла халадок.

Загуў над галавою жук, ткнуўся ў шчаку і ўпаў на мох пад ногі. І тады Ірка пачула, як за двума чырвонымі ад смалы карчамі мые лапамі вушы заяц. Пачула, а тады ўгледзела яго, шэрага-шэрага. Нацёршы вушы, ён пакруціў мордачкай і паскакаў на горку.

— Зайчо-о... Мылася нанач, во зайчо... — Ірка глядзела, як устае ля пня прымяты мох, як поўзаюць па чырвоных карчах жукі-разакі і мурашкі, хаваючыся ў паточаных дзірках. — Мяне, мусіць, пачула...

Угледзеўшы раптам аленяў, Ірка выпусціла з рук кошык. Мусіць, спалохалася: аленяў яна ніколі не бачыла. Яны ішлі якраз на яе і грукалі нагамі па карэнні.

Іх было чацвёра, і ішлі яны адзін за адным. Пярэдні быў сівы і ў чорныя латы[1]. Вялікі і пры-

[1] *Ла́та* — тут: пляма.

гожы, ён дыбаў, задзёршы галаву. Рогі ў яго ляжалі аж на спіне, як загнуты абруч для вялікага кошыка. За ім ішла бязрогая, мусіць, аленіха, азіраючыся на сваіх, такіх жа бязрогіх, цялят. Яны кіраваліся да ракі і не баяліся Іркі. Толькі, калі пабліжэлі, зафыркалі насамі і хутка схаваліся ў бярэзніку.

— Гэ-гэй!.. — пачула Ірка, як крычыць тата, прыйшоў ужо з Высокага Берага і, мусіць, шукае яе.

Вечарэла. У тым баку, дзе вёска, заходзіла сонца і, здавалася, загарэўся лес. Над ракой, дзе старыя вольхі, засінеў туман, як дымок. Над пасекай нізка праляцелі дзікія качкі — цяжкія, ледзь неслі сябе, — падаліся ў далёкі кут Бярэзаўца, дзе пачынала цямнець.

— Гэ-гэй!.. — неслася па лесе рэха.

Ірка прыклала да шчакі далонь, як рабіў яе тата, і закрычала:

— Гэ-гэй! І-ду-у-у...

Высокі Бераг — застава, і туды да вайны не пускалі. Ды Ірка была тады малая, не дайшла б: да заставы далей, чым да вёскі.

Тут самае высокае месца. Стаіш — як узлезшы на хату, на страху. Недзе ўнізе ў кустах — глыбокая рака, за ёй лог, дзе рудыя стагі, а далей поле, жоўтае на сонцы, аж блішчыць. На ім жнуць жанчыны ў белых хустках і зносяць у кучкі снапы. Некалі там, за ракой, жыла Ксеня, Ірчына цётка, і перад вайной прыходзіла да іх.

Ксеню забілі немцы.

На небе ні хмурынкі; сонца пячэ, як летам; па маладым сосніку на пасецы плыве на белых нітках,

як на павуціне, насенне высокай чырвонай травы рабінкі, што расце ля пнёў.

Пахне сасной, зямлёю і мокрай глінай. Гэта з колішняга пажарышча.

Цяпер на тым месцы, дзе некалі была вялікая будыніна, парос густы сасняк. Ён вышэйшы за той, што на пасецы, вышэй за Ірку…

Прыгожыя лозы ля ракі ўвосень. Яны — чырвоныя, зялёныя, бурыя, жоўтыя — аж блішчаць на сонцы і цягнуцца лугам далёка-далёка, пакуль не хаваецца за лесам рака. Ірцы хочацца ісці і ісці туды, куды схаваліся лозы, дзе ў далёкай сінечы лясы, яшчэ большыя, чым у іхнім Бярэзаўцы, дзе зусім невядомы свет. І тады яна ўздыхае, папраўляе свае доўгія і тоўстыя чорныя косы, што расплялiся на грудзях, выцірае з ілба пот — горача як! — і расшпільвае раскошную[1] матчыну старую кофту.

Як хочацца паплыць туды, дзе Палік, ракою… Не. Ірка не хоча плыць ракою, яна хоча ісці дзень і ноч і ўсё лесам. Яна пойдзе туды некалі з татам.

На Высокі Бераг вядзе пясчаная дарога цераз усю пасеку. На дарозе сляды ад леспрамгасаўскіх машын: яны яшчэ ўчора вазілі на бераг лес, цяпер іх не чуваць. Сёння Ірка, калі ішла на бераг, бачыла на пяску вялікія воўчыя сляды. Воўк перайшоў дарогу. Ваўкоў Ірка, можа, і баіцца, але ж днём воўк не стаіць на адным месцы.

На беразе за дарогай вялікія шліхты[2] бярвення. Адтуль, калі павее вецер, пахне свежай смалой, як ад падсочкі.

---

[1] *Раско́шны* — тут: вялікі па памеры.

[2] *Шлі́хта* — штабель (бярвення).

«Гэтулькі выразалі... Пасека недзе адна асталася...»

Ірка шкадуе лес і не любіць ні леспрамгасаўцаў з піламі, ні іхніх машын з прычэпамі...

Першага выбуху яна не пачула: пасека неяк застагнала сухім рэхам, загрымела і запыліла, схаваўшы з вачэй дарогу. Ірка ўся сціснулася, прыпала аж да зямлі і пабегла, нічога не бачачы.

Ёй раптам успомнілася, як яны ў блакаду з татам беглі так з вёскі ўзлессем па пасецы, дзе былі бульбяныя ямы, а ўсюды рваліся міны. Такі ж ад іх сухі трэск і выбухі, такі ж дым і пыл. Тады яны з татам ледзь праскочылі, тады ў таты на руках забіла маленькую Верачку, яе сястру.

Яна бегла і бегла цяпер па карчах і пяску, не чуючы пад сабою ног, закрываючы вочы, бо па твары секла нечым калючым, мусіць, жвірам, і ад дыму аж блажыла.

Выбухі сціхлі раптоўна, як і пачаліся. Стала зноў ціха-ціха, як заўсёды ў Бярэзаўцу.

Ірка тады апусцілася на халодны, свежы пясок ля неглыбокай ямкі і выцерла вочы. Яны калоліся, мусіць, ад пылу і поту. Суха было на языку.

«Здурнела... — Ірка пачала страсаць пясок з кофты. — Гэта ж леспрамгасаўцы. Карчы дзяруць».

— Адбой, Прахор! Перакурым... — пачула яна і баялася паказацца на вочы мужчынам, што ўдваіх, сагнуўшыся, падымалі з дарогі сякеры і торбачкі...

«Хаця б не сказалі тату... Заб'е».

Трава на пасецы была ўсыпана белым пяском. Валялася тоненькае карэнне ад маладых сасонак, бы яго хто надзёр на кошыкі.

Ірка ўгледзела толькі цяпер каля сябе ямы, як ад мін, і велізарныя, чырвоныя, пашчапаныя

сасновыя карчы, што ляжалі на пасецы ля дарогі, як замораныя ў плузе быкі.

Ірка ўскочыла з зямлі і пабегла саснячком да дарогі; калі і ўбачаць мужчыны — не пазнаюць.

Яна бегла, не аглядаючыся, па разоры ля дарогі, бегла доўга і пачала задыхацца. Тады спынілася, каб перавесці дух, і ёй здалося, што за ёю нехта бяжыць. Яна пусцілася зноў і, азірнуўшыся ўжо аж на дарозе, ля лужка, дзе драбнеў лес і ад расцяробу пачынаўся бярэзнік, які вёў на балота ў Бярэзавец, убачыла, што ззаду бягуць алені. Бягуць з пасекі, аж чатыры.

Пярэдні быў з рагамі-абручамі, закінутымі на плечы, і ў плямах; заднія трое беглі за ім, збіўшыся ў кучку.

Ірка спынілася — сталі і яны. Дыхалі часта-часта, бакі ў іх хадзілі хадуном.

«Пазналі...» — Ірка хацела выставіць руку, але пярэдні, у чорныя латы, адскочыў раптам назад, спалохаўшыся. Тады яна саступіла ім з дарогі, і яны, не зварочваючы, пабеглі ў Бярэзавец.

Больш Ірка не бачыла «сваіх» аленяў аж да зімы.

У Бярэзаўцы на балоце вымерзла вада, лёд пабялеў, патрэскаўся, асыпаўся, і яго выдзьмуў вецер. Чорная трава палегла на груду, высахла і шасцела пад нагамі, як сена.

Стала рака. Вада пад тонкім лёдам была чыстая, і праз яе свіцелася жоўтае глеістае дно. Лес стаяў заінелы, пусты і халодны, як парожняя пуня. Пабялеў, насупіўся, трашчаў — яго даймаў мароз. Каркалі ўдзень над ракой вароны, і стукалі без аддухі па дрэве дзятлы — грэліся. Мароз узяўся і пёк

не адпускаючы: зіма пачалася ранняя. Днём ярка свяціла нізкае чырвонае сонца, і аднекуль з чыстага неба сыпаўся сіні іней; ночы стаялі месячныя, ядраныя[1] — была поўня, зоркі дрыжалі і мітусіліся, падалі густа на лес, як іскры з коміна на страху, калі гарыць сажа. Ноччу вылі ваўкі, але далёка-далёка, на самым Паліку; было чуваць, як у вёсцы рыпелі вароты і ляскаталі на грудах калёсы — там не спалі. У небе гулі самалёты; успаміналася тады, як некалі па начах партызаны палілі агні і пераймалі парашуты.

Зніклі з Бярэзаўца звяры — падаліся ў пушчу: там цяплей.

Аднойчы з ночы ўсхадзіўся вецер. Ірка чула, як ён стагнаў у коміне — яна спала на печы, — стукаў у вокны, шастаў па шыбах, як хто вадзіў калючай саломай.

Шумеў лес, трашчалі сосны: здавалася, нехта бегаў па гары. Ірка не спала.

Раніцай яе не хацелі пускаць у школу — мяцеліца. І двор, і дарога, і лес — усё было занесена белым снегам, ад яго балела ў вачах. Ірка дастала з гары самаробныя лыжы. Іх зрабіў у вёсцы тата; яна на іх бегала лепш за ўсіх. Школа ў вёсцы, недалёка; а хіба Ірка збаіцца мяцеліцы? У яе цёплая чорная матчына хустка, старая фуфайка; на нагах буркі, пашытыя з суконак, на бурках — бахілы[2], склееныя з гумы, і слізкія-слізкія. Кнігі Ірка носіць у пафарбаванай чорнай торбачцы; яе можна перакінуць цераз плячо, калі едзеш на лыжах.

[1] *Ядраны* — тут: ясны, свежы, марозны.

[2] *Бахілы* — тут: самаробныя глыбокія гумовыя галёшы (на валёнках).

Раніцай у школу трэба выязджаць зацемна, затое вечарам Ірка прыязджала дамоў, калі яшчэ відна. Урокі Ірка робіць хутка: пайшла ў трэці клас, а за вайну ж пасталела, магла б пайсці і ў чацвёрты, ды ў вёсцы чацвёртага няма, трэба ісці аж у Камена — гэта за пяць вёрст. Ірка магла б туды ездзіць на лыжах, але адну не пусціла мама, а налета з вёскі пойдуць яшчэ дзеці.

Пасля ўрокаў Ірка дома карміла парася, але яго на тым тыдні прадалі, нават буракоў усіх не скармілі, ляжаць кошыкі са тры ў парозе пад ложкам: сабе вараць. Парасяці няма чым карміць. У саміх вунь колькі той бульбы з буракамі. Бацька за парася прывёз з базару жыта. Жыта сушылі, панясуць у вёску малоць у жорны[1]. На вячэру будуць варыць толькі зацірку. Тата гаворыць, што яму не пашанцавала. Думаў, што купяць цялушку на зіму, нават стажок сена назапасіў. Але ж да цялушкі і ўвосень, і цяпер на базары было не падступіцца. Тата яшчэ думаў, што яму, можа, удасца забіць ваўка, за шкуру добра плацяць і даюць прэмію, але ж і ваўкі, як на ліха, сышлі з Бярэзаўца. Тата за восень падстрэліў толькі двух зайцоў. Мяса патроху клалі ў булён, які варылі на полудзень. Які з таты паляўнічы? У яго нават сабакі няма. Абы-якога тата не думаў карміць, а дзе дастанеш добрага? Хацеў прывезці раз з раёна, дык жа трэба было аддаць увесь стажок сена. Ліха з ім, з такім сабакам, а сена хай стаіць. Прадасца пад вясну, не прападзе.

Пасля ўрокаў Ірка цяпер хадзіла глядзець, ці цэлы стажок, бо бацька заўважыў раз, што стажок

[1] *Жо́рны* — ручны млын з двух гладка абчэсаных круглых камянёў, пры дапамозе якіх пераціраюць зерне на муку.

знізу аб'елі, відаць, алені, і абгарадзіў яго. Толькі алені ўсё адно даставалі сена. Ірка бачыла іх сляды...

Сёння Ірка не адразу пабегла на балота — падалася на пасеку. Там яна ставіла петлі на зайцоў. Колькі яна накруціла іх і навязала, і ўсё попусту. Ніводнага не злавіла.

— Дурныя зайцы... — Ірка злуе і цяпер іх ужо зусім не шкадуе. Яна з імі яшчэ справіцца. Вось толькі петлі апу́сціць ніжэй і зробіць большыя. — Дурное зайчо! І сена яму ў пятлю паклала, а не зачапіла ж. Касое. Не бачыць зусім. Касое і дурное. — Ірка хукае ў пальцы, якія мерзнуць нават у рукавіцах. — Ну і мароз. Нос адкусіць. — Яна пачынае церці свой маленькі чырвоны ад холаду носік. І ў хаце надта не нагрэешся цяпер. Мама, як толькі выпаліць печ, адразу закладае юшку[1]. А ў хаце тады чадна, і ў Іркі баліць галава. Толькі ж маму ніяк не ўпросіш.

— Палілі-палілі цэлы дзень, а цяпер неба будзем грэць? Што? Агонь сіні ў пячурцы? Ліха з ім. Учадзець баішся? На двор пайшла, праветрыся... Марш на двор!

Мама ніколі не слухала Іркі...

Пачынала цямнець, неба стала густое, чорнае. Нанач браўся мароз, і пад нагамі скрыпеў снег — прасіўся, — аж рэха ішло па лесе.

Да стажка яна не хацела ісці. Чаго? Хто яго днём мог крануць? Каму трэба — прыйдзе ноччу.

---

[1] *Ю́шка* — металічная накрыўка, якой закладваюць адтуліну ў коміне, каб не выходзіла цёплае паветра.

А ноччу ні Ірка, ні тата да стажка не пойдуць. Ночы цяпер звечара цёмныя, хоць вока выкалі, і цямнеецца хутка. Агонь ужо ў хаце запалілі, мігціць праз ельнік.

Яна спынілася, але ёй доўга здавалася, што снег усё скрыпіць пад нагамі. Тады яна ўслухалася: нехта далёка ў лесе стукаў сякерай і недзе рыпеў снег. Мусіць, тата хадзіў сам да стажка... Яна хацела крыкнуць, але перадумала: можа, усё ёй здаецца.

Пасля адышлася далей на балота і пачула, што ля стажка шастае сена.

«Недзе з таго боку. Ад пушчы...»

Яна адышлася яшчэ далей на балота, і тады ўгледзела аленяў. Здалёку яны былі ўсе чорныя і маленькія. Яна пазнала іх і пабегла да стажка. Верхняя жэрдка была скінутая, а яны стаялі, уткнуўшыся галовамі ў стажок, як цяляты карове пад вымя. Пачуўшы яе, адскочылі, пасталі. Трое. Чацвёрты быў яшчэ ля стажка, стаяў, паклаўшы рогі на спіну. Ён быў увесь у чорныя латкі, іх яшчэ можна было разгледзець. Яны... Ее алені...

Ірка падышла да самага стажка. Рагаты тады паволі вылез з загарадкі і не ўцякаў. Стаялі і другія. Ірка падышла блізка-блізка да яго. Ён кратаў вушамі, выцягнуў да яе шыю і адставіў нагу. З храп у яго ішла пара, і яны былі белыя-белыя — заінелі.

«Холадна яму...» — Ірцы стала яго шкада, шкада і тых маленькіх, што стаялі, прытуліўшыся адзін да аднаго, воддаль.

Яна выцягнула руку. Рагаты панюхаў рукавіцу, лізнуў языком. Тады яна дастала з кішэні акрайчык купленага ў магазіне хлеба — яго сёння пры-

нёс тата — і падала рагатаму. Ён панюхаў яшчэ раз руку, лізнуў цёплым языком за палец, а хлеба не зачапіў.

— Цяля-цяля... — паклікала тады Ірка. — Дурненькі... Гэта ж хлеб...

І другі раз хлеба ён не зачапіў.

Тады яна, выставіўшы руку, пайшла да тых, што былі воддаль. Але тыя крутнуліся і, падняўшы снег, панесліся па балоце. Рагаты дагнаў іх.

Ірка паправіла ў стозе сена і падняла на калкі жэрдку.

— Гэ-гэй!.. — крычаў тата на ўвесь лес.

...Яна яму нічога не сказала.

Назаўтра алені зноў прыйшлі да стога. Ірка карміла рагатага буракамі, якія ўзяла з сабой з гаршчка з-пад прыпечка. Рагаты браў бурак з рукі вялікімі адтапыранымі губамі і жвакаў, не адкрываючы рот... Галава ў яго была зусім малая, вочы — сівыя, мутныя, поўсць блішчала, гладкая-гладкая, бы яе прычасаў хто. Грудзі ў яго ўсе аб'інелі, — відаць, дыхаў на іх.

Ірка аж здзівілася была: як гэта такія вялікія рогі могуць быць на малой галаве?

Рагаты ад яе ўжо зусім не ўцякаў... Яна гладзіла яго па гарбатым носе, па халодных рагах, нават па шыі — ён стаяў і слухаў.

Алені назаўтра ўпрыцемку зноў былі на балоце.

Аднойчы Ірку не пусцілі да стажка.

— Вучы ўрокі!.. — крыкнуў на яе тата. Ніколі з ім такога не было.

Ірка ўсё роўна вырвалася вечарам на балота, але аленяў не застала. Калі яна вярнулася ў хату,

угледзела, як маці ў парозе ў вялікіх новых драўляных начоўках накрывала засланкай кішкі, закасаўшы аж за локці рукавы. Ірка здзівілася: як парася ўсё роўна закалолі... У печы ярка гарэлі смалякі, і на прыпечку стаяла патэльня. За сталом сядзелі яе тата і Язэп з вёскі — рыжы і злосны мужчына.

— Неблагія галавіны, Андрэй... — ківаў ён сваёй вялікай галавой. — Каб жа веданне, што ўдача, прыхапілі б чаго прамачыць... У вёсцы ёсць. Нясі, баба, з прыпечка, тут астыне...

Угледзеўшы Ірку, ён змоўк, але тата махнуў рукой, і Язэп паклікаў Ірку да стала, даў відэльцы.

— Садзіся з намі і ты, маладая гаспадыня. У такім разе, я табе, Андрэй, скажу, — крануў ён тату за плячо, — усіх за стол...

Тата маўчаў, Ірка вунь як хацела есці: на стале была вараная бульба — яе пасыпалі на абрус — і ў патэльні мяса пахла на ўсю хату.

Ірка ніяк не магла даўмецца, пра што гаварылі: думала ўсё, чаму не прыйшлі сёння алені. І калі Язэп, панюхаўшы відэльцы, сказаў: «Лясное лесам і пахне», — яна спытала ціха, як сама ў сябе, але яе пачулі, бо ўсе раптам павярнулі галовы…

— Дзе ўзялі?

За сталом ніхто не крануўся, як застылі.

— Дзе ўзялі? Не буду есці! Не зачаплю… — Яна ўскочыла, адсунула лаўку і выбегла з-за стала.

Маці дагнала яе ля печы.

— Паскудніца. Яна не будзе! Дзеля яе дзень і ноч стараюцца, дзеля яе на ўсё… дзеля яе… а яна… Ану, марш на печ! Я з табой пагавару, пачакай, хай чужы чалавек з хаты пойдзе. Вырасла… Капрызы… Не ўгадзілі ёй, не з таго боку падышлі, скажы ты… Я з табой, шчаня…

— Не трэба, Верка… Крык тут лішні. Яна ж не ведае, што Язэп купіў нам бычка… За сена вытаргаваў. А яна чорт ведае што падумала. Расце нейкая далікатная. Тое ёй не так, тое не гэтак. І-ірка! Доўга цябе будзем клікаць? Не зважай, Язэп… Бывае…

Ірцы раптам стала балюча і чагосьці шкада; яна залезла на печ у куток і не стрымалася — заплакала.

— Кінь хныкаць, нябітая!.. — крычала на яе з-за стала мама, пасля Ірка суцішылася і задумалася: «Чаму не прыйшлі алені?»

— Супакоілася. Заснула. Нічога, пасля павячэрае, не зважай надта, сусед, — чула яна, як

упрошваў Язэпа тата. Пасля яна пачула, як зашаптаў Язэп:

— А шкуру ты, Андрэй, — пад лёд. Пад лёд яе, сам ведаеш, усё бывае. А я ў вёсцы буду слухаць...

— Язэп, праз цябе, Язэп. І ты ведаеш, чым гэта пахне. Адзін бы я... ніколі ў свеце. Першы і апошні раз. Калі ж у хаце пасніца[1]. І то, каб не ты, ніколі б я не зачапіў. Першы і апошні...

— Ну, запеў. Хто іх лічыў пасля вайны? Бегаюць па лесе, і ўсё. А шкуру... — Язэп зноў пачаў шаптаць.

Ірынка засынала. Яна чула, але не ведала, пра што гавораць.

І назаўтра яе алені не прыйшлі. Не прыйшлі яны і праз дзень. Ірка больш не магла чакаць...

Балота прысыпана снегам, на снезе — карыца ад сасны, яе прынесла сюды з бору ветрам; дробнае жоўтае яловае шыллё[2], зялёны ў клубочак мохпаўзун — яго прыкаціла па шэрані. На курганні снег, пад ім старая, сухая і пруткая балотная мятліца і хвошч — яны вытыркаюцца, і па іх цяжка ісці на лыжах. Спатыкаешся, не памагаюць і кійкі.

Баляць ногі: Ірка прыбегла са школы і, не распранаючыся, нават добра не пад’еўшы, схапіла ў сенечках лыжы. Як добра, што дома нікога не было. Бацька ў пушчы, маці, мусіць, пайшла ў вёску.

Ірка прабегла на лыжах усю пасеку, але нічога не знайшла. Учора ноччу валіў снег, пазамятаў усё на свеце, добра, што сёння хоць перастаў. Але ж зноў узяўся мароз: там, дзе заходзіць сонца, — чырвонае неба і ўгары раз’ехаліся хмары. Яны цяжкія,

[1] *По́сніца* — посная ежа, нішчымніца.
[2] *Шыллё* — ігліца.

густыя і цёмныя. І нізкія-нізкія, за сосны чапляюцца. Холадна ў пальцы: настыла дрэва, — Ірка часта бярэ кійкі пад паху і тады бяжыць па снезе, хукаючы ў рукі. Заінелі вейкі, не чуваць шчок, пякло, цяпер перастала; добра, што яна надзела бацькаву старую вушанку — хоць не холадна ў вушы.

Ірка часта спыняецца ля рэчкі, прыкладае да шчакі руку і крычыць на ўвесь лес:

— Цяля-а... Цяля-а... Цяляты мае, цяляты... «Я-я-а», — дражніцца з Паліка рэха, глухое, далёкае.

Ірка баіцца крычаць — яшчэ пачуе тата. Але ціха. Нехта ля вёскі стукае сякерай; каркае ля стажка на калку варона; дзяцел над галавой стукае ў гнілую сасну, як у сухую шчапу. Ага. Вунь ён, варочае галавой з боку на бок і дзяўбе, як усё адно цясляр высякае ў бервяне паз. На Высокім Беразе, бывае, гудзе трактар, калі адтуль зойдзе вецер, і зноў робіцца ціха.

— Цяля... Цяля-а... — Ірка ідзе ля ракі, яна пойдзе аж туды, дзе старыя чорныя вольхі, пад Ліпнікі; не страх, калі і сцямнее. Яна ведала, што алені ходзяць да вады, яна ўбачыць іх. Яна ведае яшчэ, што ў запаведніку іх няма, казаў тата, не мог жа іх хто злавіць і заперці ў загарадку. А можа, яны маразамі сышлі ў Аўгустоўскія лясы? Але ж няўжо ім тут было блага?..

Чым далей ад дому, тым меней гілёў са сваімі чырвонымі грудкамі, не пырхаюць з куста на куст. Затое пад зялёным пад’ялоўцам, дзе сухая травасівец, і ў лазовых кустах — сляды зайцоў. Адзін, з вялікімі лапамі, гайсаў па балоце і згрызаў галоўкі сухой травы, з якіх на снег высыпалася насенне...

Цямнелася. Ірцы хацелася плакаць, хацелася вярнуцца дамоў. Яна доўга стаяла, пачынаючы мерзнуць. Падгінаяліся разамлелыя ногі — тады хацелася сесці; марыў сон. І тады яна неяк знянацку ўбачыла аленяў. Глядзела на іх і не верыла.

— Мае алені... Цяля, цяля-а... — паклікала яна і хацела ўжо бегчы, але сумелася.

Алені выйшлі з расцяробу, што вёў з пасекі ад Высокага Берага, і падаліся ўзлессем пад Старыя Вольхі. Іх было толькі трое. За бязрогай маці, відаць, бегла двое малых. Дзе ж рагаты?

Ірка стаяла і доўга клікала яго, пасля пусцілася следам за імі. Яны ўбачылі яе і сталі ўцякаць. Яна тады зноў пачала іх клікаць. Яны выбеглі цяпер на балота і пусціліся берагам ля ракі. Часам Ірцы здавалася, што яны спыніліся і чакаюць яе; яна тады забывалася, што цяжка дыхаць бегучы, што баляць у каленях ногі, што трэба было адшпіліць ля шыі гузік — ён вунь як душыць, і бегла, бегла. Ля кустоў трапіўся глыбокі снег, грузлі лыжы, правальваліся кійкі аж недзе на той свет — яна зноў узяла іх пад паху.

Алені беглі адзін за адным, як і кожны вечар. Яе алені. Але дзе ж рагаты? Ён зараз выскачыць ім напярэймы, заверне і пагоніць назад, у самы кут Бярэзаўца, дзе стажок... Хутчэй бы ён выбег. Ірка не можа так спяшацца — задыхаецца.

Цямнелася хутка. У небе запаліліся зоркі, нейкія дрыготкія-дрыготкія і зялёныя. Алені ўжо зліваліся ў адну цёмную пляму, стаялі на адным месцы, як куст, пасля разбягаліся і зноў беглі адзін за адным.

Тады Ірка зноў клікала. Яна баялася, каб не згубіць аленяў, бо згубіш — прапала. Яны збягуць. Збягуць у Аўгустоўскія лясы. А можа, рагаты збег ужо туды, кінуўшы сваіх? Не. Рагаты — добры, ён не збяжыць, ён вось зараз выскачыць ім напярэймы. Толькі чым Ірка тады пакорміць яго?

Ёй часам здавалася, што ён сам бяжыць наперадзе, уцякае ад яе. Яна тады спынялася і клікала яго — моцна, на ўсе грудзі. Не. Іх было толькі трое, і яны вунь як блізка ад яе. Яна дагоніць, ёй бы толькі дагнаць, а там яна заверне іх сама ў Бярэзавец. Але ж не слухаюць яны яе.

Ірка хрыпла і не магла больш крычаць. Горка стала ў роце. Чамусьці неба пачало рабіцца зялёным-зялёным. Гэта зоркі… «Вунь ужо Старыя Вольхі. Гэта ж далёка ад дому», — думае Ірка.

Ірка пачула, як яе нешта душыць, сціскаючы горла. Пракляты гузік, не адшпіліла. Ірка выпусціла кійкі і хацела зняць з галавы шапку, каб можна было адвязаць рагі ў хустцы. Але рукі не слухаліся… Падвярнула раптам пад грудзі і моцна-моцна стукнула ў галаву.

Па полі бегалі зялёныя алені.

Ірка, знямоглая, упала на снег…

Ноччу, калі ўжо ўзышоў вялізны месяц, Ірку знайшоў тата. Ён прыйшоў у Старыя Вольхі па следзе, пазнаў лыжы. Ірка была жывая. Прынёсшы перад сабой дадому, ён доўга адціраў яе снегам.

Усю ноч Ірка кідалася спрасоння — гарачая, не падступіцца, — клікала сваіх аленяў.

Назаўтра раніцай Андрэй пабег у вёску, каб паехаць па доктара.

У Іркі было запаленне лёгкіх.

1. Калі адбываецца дзеянне ў творы? Што гэта быў за час?
2. Якой вы ўяўляеце дзяўчынку Ірку? Чым так вабіць яе прырода? Раскажыце пра свет яе захапленняў.
3. Прыгадайце эпізод сустрэчы з аленямі. За што палюбіла іх Ірка? Як дапамагала яна рагатаму і яго сям'і ратавацца ад голаду?
4. Якія душэўныя якасці дзяўчынкі праявіліся ў адносінах да аленяў?
5. Што здарылася з рагатым? Чаму так няёмка адчуваў сябе перад Іркай бацька? Ці ёсць апраўданне яго ўчынку?
6. Якімі паказаны адносіны Іркі з маці? Чаму, на вашу думку, жанчына не разумела сваю дачку?
7. Прасачыце, як паказвае пісьменнік перажыванні дзяўчынкі. Як перадае яе стан у крытычнай сітуацыі?
8. Чаму з дзяўчынкай здарылася бяда і хто вінаваты ў гэтым?
9. Якое месца займаюць малюнкі прыроды ў творы? Прывядзіце прыклады з тэксту.
10. Хто з герояў твора вам не спадабаўся? Чаму?
11. Якую галоўную думку выказаў пісьменнік у сваім творы? Ці блізкая вам яго пазіцыя?
12. Падзяліце твор на часткі, дайце назву кожнай з іх. Падрыхтуйце сціслы план апавядання, выкарыстайце яго для вольнага пераказу (як запомнілася).
13. Разгледзьце на форзацы 2 вучэбнага дапаможніка рэпрадукцыю карціны Галіны Шапялевіч «У пушчы». Якім паўстае на мастацкім палатне свет прыроды? Ці заўважылі вы што сугучнае ва ўспрыманні пушчы і яе жыхароў мастаком і пісьменнікам? Звярніце ўвагу на будову карціны, яе вобразы, асобныя дэталі, фарбы, агульны настрой. Знайдзіце ў тэксце і зачытайце радкі, якія, на ваша меркаванне, найбольш адпавядаюць сюжэту карціны.

ПРА КАМПАЗІЦЫЮ

Майстэрства пісьменніка праяўляецца ў выбары жыццёва значнай тэмы, расстаноўцы галоўных і другарадных персанажаў, размяшчэнні эпізодаў, дыялогаў і маналогаў, апісанняў прыроды і побыту. Мастацкі твор — непадзельнае цэлае, усе яго часткі расстаўлены ў пэўным парадку, звязаны паміж сабой і разам утвараюць закончаную карціну жыцця. Пісьменнік злучае ў адно цэлае партрэт героя, яго разважанні, пейзажныя замалёўкі, дыялогі і маналогі, засяроджвае нашу ўвагу на паводзінах і перажываннях героя, на выяўленні ўнутранага стану іншых персанажаў, выказвае сваю пазіцыю ў адносінах да падзей і герояў. І кожнаму элементу адведзена ў творы адпаведнае месца.

Кампазіцыя — складаная будова твора, размяшчэнне і спалучэнне яго частак, раздзелаў, эпізодаў, сцэн.

Гаворачы пра кампазіцыю, трэба мець на ўвазе наступныя моманты: у якой паслядоўнасці паказваецца дзеянне, як развіваецца сюжэт твора, як расстаўлены героі, якія сродкі выкарыстаны пры іх абмалёўцы, якія спосабы раскрыцця зместу (аўтарскі аповед, дыялог, апісанне) ужыты. А галоўнае — як усё гэта служыць *раскрыццю аўтарскай задумы, выяўленню мастацкай ідэі* твора.

Падзеі ў літаратурным творы часцей падаюцца ў такой паслядоўнасці, як яны маглі б адбывацца ў жыцці. Такую кампазіцыю вы назіралі ў апавяданнях Якуба Коласа «У старых дубах», Генрыха Далідовіча «Страта», Анатоля Кудраўца «Цітаўкі»,

Алены Васілевіч «Сябры» і многіх іншых творах. Але часам пісьменнік нібыта свядома «парушае» звыклы парадак падзей і пачынае твор, як кажуць, «з канца» ці з самага напружанага моманту.

Прыгадаем апавяданне Міхася Лынькова «Васількі». Вясёлыя і радасныя хлопчыкі (сярод іх і галоўны герой) вяртаюцца з лесу. На падворку Міколка з жахам заўважае забітых немцамі маці і сястрычку, на парозе сутыкаецца з гітлераўцамі. Ён вырашае адпомсціць ворагам за злачынства: бярэ ў схованцы гранату, ідзе ў мястэчка і ўзрывае аўтобус з ненавіснымі ворагамі. Пры гэтым гіне сам.

Надзвычай балючае, шчымлівае пачуццё тугі і роспачы па заўчасна абарваным жыцці хлопчыка доўга не пакідае чытачоў, бо сама па сабе тэма твора не можа не ўсхваляваць кожнага. Аднак дасягнуць такога надзвычай моцнага трагічнага эфекту дапамагае і будова апавядання. Калі б аўтар пачаў твор з апісання прыезду ў вёску немцаў, то чытачы былі б трохі падрыхтаваны да ўспрымання трагічных падзей: хіба можна чакаць ад фашыстаў дабрыні і спачування?!

Пісьменнік жа пайшоў іншым шляхам. Уражанне ад расказаных падзей яшчэ ўзмацняецца тым, што твор пачынаецца з апісання цудоўнага жнівеньскага дня. Аўтар паказаў бесклапотную чародку хлопцаў, што вярталіся з лесу, і сярод іх — шчаслівага Міколку з паўнюткім кошыкам баравікоў і букецікам васількоў для маленькай сястрычкі. Міхась Лынькоў вырашыў пабудаваць твор на кантрасце душэўнага стану героя: спачатку радасць, весялосць, бесклапотнасць, і раптам — бязмежнае, ні з чым не параўнальнае і непапраўнае гора.

Невыпадковы і фінал апавядання. Каб узмацніць пачуццё болю і роспачы ад трагічнай смерці дзіцяці, пісьменнік спыняе нашу ўвагу на раструшчаным салдацкім ботам школьным пенале і кволых сініх васільках, што выпалі з-за пазухі Міколкі ў дарожны пыл.

Гэтым надзвычай шчымлівым вобразам — *сінімі васількамі адцвіталі і вочы хлопчыка* — аўтар перадаў увесь трагізм заўчаснай гібелі Міколкі.

Кампазіцыя мастацкага твора залежыць ад задумы аўтара і абумоўлена жыццёвым матэрыялам — тым, пра што пісьменнік збіраецца расказаць і да якіх высноў прывесці чытача.

Кампазіцыя залежыць і ад жанру (віду, формы) літаратурнага твора. Даволі простую кампазіцыю маюць верш і апавяданне. Апавяданне адносна невялікае па памеры, у ім няшмат персанажаў, дзеянне непрацяглае па часе і звычайна засяроджана вакол адной значнай падзеі. У паэме або аповесці суадносіны паміж часткамі, эпізодамі, сцэнамі больш складаныя. Вы ведаеце, што аповесць вялікая па памеры, у ёй шмат герояў, дзеянне адбываецца ў розных месцах і працяглае па часе.

1. У чым, на вашу думку, праяўляецца майстэрства пісьменніка?
2. Што мы называем сюжэтам літаратурнага твора? Якія асноўныя этапы выдзяляюць у развіцці сюжэта?
3. Што такое кампазіцыя літаратурнага твора?
4. Прыгадайце адзін з прачытаных твораў і прааналізуйце яго кампазіцыю.

АЛЕСЬ ЖУК

СТАРЫ БАБЁР

(Урывак з аповесці «Паляванне на Апошняга Жураўля»)

Стары бабёр выправіўся ў дарогу цёмначы. Толькі недзе далёка на ўсходзе крыху абазначылася светласць на небе, але была яшчэ ноч, кароткая, летняя. Над вадою слаўся туманок, рэдкі, празрысты, які знікне адразу, як толькі прагляне сонца. Стары бабёр ціха, не плюскануў, выйшаў з-пад вады недалёка ад свае хаты, доўга прыслухоўваўся, паволі падгрэбваючы да невялікага астраўка. Вылез на яго, сядзеў, прыслухоўваўся і прыглядаўся.

Недалёка сонна крыкнула вадзяная курка, зашалпаталася ў траве, ціха, як незадаволена, адазвалася на яе крык за трыснягом[1] крыжанка[2], і зноў усё супакоілася.

Стары бабёр яшчэ раз азірнуўся на хатку, сышоў з астраўка і паплыў, нячутна, толькі лёгка разыходзілася па вадзе хваля.

Плыў да самага берага, дзе пачыналася тупкае[3] і куды яны, бабры, не любілі выходзіць. У іхняй калоніі былі накапаны норы, было забалочана, і туды ніхто не мог дабрацца. Тут быў чысты бераг, палоска адкрытае вады.

Стары бабёр доўга стаяў на месцы, прыслухоўваўся, потым усё ж быццам пераступіў мяжу, вылез на бераг, прысеў.

---

[1] *Трыснёг* — вадзяная ці балотная шматгадовая расліна сямейства злакаў з каленчатым цвёрдым сцяблом і раскідзістай мяцёлкай.

[2] *Крыжа́нка* — дзікая качка.

[3] *Ту́пкае* — тут: цвёрдая, утаптаная зямля.

Тут віўся маленькі ручаёк. Выцякаў ён з крыніц за кіламетры два адсюль, з-пад двух вялікіх, як горы, узгоркаў. На адным з іх стаяў стары панскі будынак. Цяпер яго было цяжка пазнаваць. Ён даўно перароблены пад школу. Некалі ў лагу ляжалі вялікія сажалкі[1]. Цяпер яны зараслі трыснягом, чаротам, але з іх выцякала вада, бегла ручаём, які пакрысе большаў і які заставілі плацінаю невялічкага заводзіка, дзе рабілі газіраваную ваду. Нявычышчанае азерца густа зарасло трыснягом, толькі перад самаю плацінаю, на глыбейшым, быў плёс[2]. А далей, дзе ручаёк рабіў завоіны[3], у балотнай лагчыне, парослай алешнікам, яшчэ адну плаціну даўным-даўно паставілі бабры. Там, дзе яны забалоцілі сабе месца, і жыла іх невялікая калонія. З аднаго боку ад рэчачкі стаяў на ўзгорку бор, пад ім хат з пяць маленькае вёсачкі. І гэты заводзік. Тут мала хто хадзіў, мала хто ездзіў, і яны жылі спакойна, без клопату. Хапала на іх і лазы, і карэньчыкаў, і травы. Тут была іх маленькая радзіма.

Але стары бабёр ведаў, што сюды яны прыйшлі. Прыйшлі з вялікае, прасторнае рэчкі, не раўня гэтаму раўчуку, які праз пяць кіламетраў прападае ў чыстым полі.

Сюды паўз лес, па глыбокай лагчыне, якою ўвесну, як на рацэ, шумела расталая вада, была дарога да вялікае рэчкі, дзе жылі спрадвеку вольна і неабсяжна бабры. Стары бабёр памятаў і ведаў гэта. Цяпер ён сабраўся пайсці туды. Ён шукаў дарогу да свайго прасторнага спрадвечнага пасялення.

---

[1] *Са́жалка* — штучны вадаём.
[2] *Плёс* — шырокі ціхі ўчастак ракі.
[3] *Заво́іна* — невялікая затока.

Ісці трэба было цяпер. Стары бабёр адчуваў, што трэба ісці не пазней, чым гэтым летам. Бо пазней невядома, ці астанецца ў яго сілы, каб прывесці туды маладую сваю сям'ю, пабудавацца і пакінуць іх там, на спрадвечным месцы. А зрабіць гэта можа толькі ён адзін, бо ён памятае пра тое, што яму расказвалі старыя бабры, яго бацькі, і толькі ён адзін можа знайсці дарогу.

Дарогу гэту яму трэба цяпер пазнаць, пазнаць тое месца, пра якое яму расказвалі старыя бабры, дзе было гэтак прасторна і адкуль іх выгналі вялікія машыны, якія не пакінулі на рацэ ні прысадаў, ні травы, ні самой глыбокай ракі. Тады яны пакінулі сваю радзіму. І ўвесь час яны расказвалі пра яе. І стары бабёр памятаў іх расказы. Стары бабёр хацеў вярнуцца назад, туды, дзе было гэтак вольна і шчасліва. А там, дзе вольна, здавалася, што і сіла будзе другая, і другое будзе здароўе, і там ён будзе жыць вечна.

Стары бабёр ішоў павольна, сапраўды старэчаю хадою, бо хадзіць бабры не любяць і не ўмеюць.

Стары бабёр выйшаў нарэшце з поплаву, укуп'елага невысокімі купінамі, якія парастоптвалі чароды кароў, што каторы год пасвіліся тут. За поплавам пачыналася ворная зямля. Поле. Пераступаючы палявую мяжу, стары бабёр азірнуўся — ён быццам пераступаў у новы свет, чужы, з якога невядома, ці можна будзе вярнуцца. За ўсё жыццё стары бабёр нікуды далёка не хадзіў, тым больш не выходзіў у чыстае поле, з аднаго боку якога стаяў пахмуры ранішні лес. Яго аднолькава палохаў і лес сваёй дрымучасцю і непрыступнасцю, невядомасцю таго, што хавалася там, у яго прыцемненых шатах.

Палохала і поле — сваёй адкрытасцю, раўнатою, на якой нідзе няма вады, і таму схавацца яму, калі што, не будзе дзе.

Поле, на якое выйшаў стары бабёр, было засеяна лубінам. Густы, як дрот, калючы зялёнымі стручкамі, ён як знарок заблытваў падарожніка, калоўся. І тое, што спачатку нырнуў у лубін, як у ваду, цяпер не цешыла бабра. Цяпер ён зразумеў, што ў яго не стане сілы прабівацца скрозь гэты зараснік. Трэба было выходзіць з лагчыны да лесу, на горку. Але ён ведаў, што выходзіць туды небяспечна. Трэба ісці логам. І ён ішоў, пакуль неспадзявана не спатыкнуўся ў вымыты дажджавою вадою раўчук. Вада некалі прайшла тут нахабна, зляжыла па дарозе лубін, намыла на яго пяску і пакінула пасярод поля, па лагчыне, пакручастую дарогу-прамыіну, над якою сыходзілася зялёнае поле.

Стары бабёр з палёгкаю ўздыхнуў — след вады не абмане, прывядзе да вады. Даўным-даўно, мабыць, тут, дзе гэта лагчына, цякла вялікая рэчка... Але гэта так даўно было, што памятае пра той час, мабыць, адна толькі зямля, больш ніхто не памятае...

У зялёным лубянішчы бабру здалося, што ён плыве ў зялёнай вадзе тае даўняе рэчкі і што яна прывядзе да вольнага спрадвечнага месца. Ён ішоў, упарта, цвёрда.

З-за цёмнага лесу пырснула першым праменем ранняе летняе сонца...

...Стары бабёр з палёгкаю нырнуў пад густыя шаты алешніку, адкуль чутна была вада, знаёмы пах вільгаці. Тут, у зарасніку травы, крапівы і на макрэйшых месцах сітнягу, пачыналі сачыцца крыніцы. Бабёр ішоў паволі: дарога была закідана ламаччам, гразкая, і па тым тоненькім ручайку, які пракладвалі сабе крыніцы, нельга было яшчэ плысці. Але адыходзіць ад вады ён не мог: стары бабёр чуў, што побач вёска.

Неўзабаве алешнік парадзеў, сталі пападацца на дарозе сухія алешыны, і стары бабёр разумеў, што тут часта стаіць высокая вада. І зусім нечакана, яшчэ ў алешніку, перад ім пачалася вузкая, метры на паўтара, палоска чыстае вады, над якой нахілялася асака.

Стары бабёр амаль подбегам кінуўся да вады, ад радасці забыўшыся пра асцярогу, нырнуў, быццам не верыў, што скончылася яго сухая дарога. Амаль з цэлую хвіліну ён плюхаўся, даваў нырца, нават фыркаў, так, што адплыліся далей ад канавы ў зараснік травы і вастралісту са сваім вывадкам качкі.

Толькі калі нацешыўся, стары бабёр спахапіўся і ціха, так, што нават не аставалася на вадзе следу, паплыў на агледзіны возера.

Яно было невялікае. Стары бабёр спачатку абплыў, агледзеў азерца — адзіны таемны выхад з яго быў толькі ў крыніцу, па той канаве, з якое ён увайшоў у возера. Толькі адтуль і можна было сплавіць крыху дрэў.

Пасля агляду стары бабёр ужо ведаў, што ў возеры нямала жыве андатры.

* * *

Стары бабёр пакарміўся карэннем рагозу[1], травы, перачакаў, пакуль доўга — аж за абед пераваліла — купалася чародка хлапчукоў і купала прыведзенага з імі белага сабачку, які баяўся вады і адчайна, колькі ставала сілы, звінеў брэхам. Потым прыехаў на матацыкле чалавек і доўга хадзіў па грэблі, шлёгаў спінінгам па вадзе.

Гэты плёскат, шум, брэх, якія так моцна ішлі па вадзе, былі чутны з вёскі, турбавалі старога бабра, не давалі яму супакоіцца. Хаця і пакарміўся, выплаваўся ў вадзе, крыху адпачыў, ён адчуваў сябе тут усё ж няўтульна ў гэтым шумным суседстве.

Пасля абеду стары бабёр перайшоў грэблю і падаўся далей па крыніцы. Яна была яшчэ шырэйшая, пахла халодным, крынічным, жалезнаю рудою. Потым павузела, пацякла новаю вузкаватаю канаваю, над якой раслі роўныя і стройныя але-

[1] *Рагóз (рагóзнік)* — шматгадовая травяністая балотная расліна.

шыны. Тут было далей ад вёскі, ціха, з аднаго боку ішло поле, з другога была пасеяна трава.

Стары бабёр спяшаўся ўслед за вадою. Яна нечакана вывела яго да лагчыны, парослай кустамі лазняку. У гэтай лагчыне і канчалася крыніца. За лагчынаю яна ручайком упадала ў роўна выкапаную, ужо старую, парослую па берагах лебядою і высокім, аж чырванаватым, драсёнам[1] канаву.

Над самаю вадою ў канаве густа сышлася трава. Стары бабёр пайшоў услед і за гэтаю вадою. Па дарозе ён спалохаў чародку курапатак, якія карміліся ў зарасніках лебяды, крапівы і драсёну.

Па гэтай канаве стары бабёр дайшоў да большай, з зарослымі травою берагамі. Канава была крышку шырэйшая, таму стары бабёр апусціўся ў ваду і паплыў насустрач халоднай плыні.

Выйшаў ён з канавы на бераг там, дзе агледзеў купчастыя зараснікі лазняку. Там ён знайшоў на запруджанай паводкаю канаве многа трыснягу, рагозніку і травы. Непадалёку дзічалі некалішнія кар'еры, у якіх капалі торф.

На гэтай канаве і пераначаваў стары бабёр. Назаўтра ён яшчэ раз абышоў і абгледзеў усё навокал, пасля гэтага сабраўся і тою ж самаю дарогаю пайшоў назад... Вярнуўся дадому і прывёў сюды маладых баброў.

1. Аўтар стварыў вобраз старога бабра. Як паказаны гэты персанаж, якія якасці раскрываюцца праз яго паводзіны? Каго нагадаў вам бабёр?

[1] *Драсён* — травяністая, звычайна аднагадовая расліна сямейства грэчкавых.

2. Якім паказвае пісьменнік жыццё бабрынай сям'і? Знайдзіце апісанне малой радзімы бабровай калоніі і выразна прачытайце ўголас гэты ўрывак.
3. Чым не задавальняла баброў іх жытло? Якая небяспека ім пагражала? Што прымусіла старога бабра выправіцца ў рызыкоўную вандроўку?
4. Якія даўнія ўспаміны цешылі бабра, рабілі небяспечную дарогу неабходнай і жаданай? Пракаменціруйце радкі: *Стары бабёр хацеў вярнуцца назад, туды, дзе было так вольна і шчасліва. А там, дзе вольна, здавалася, што і сіла будзе другая, і другое будзе здароўе, і там ён будзе жыць вечна.*
5. Хто вінаваты ў тым, што не стала ў жыцці баброў спакою? Як пра гэта гаворыцца ў творы?
6. Якое выйсце знайшоў стары бабёр для сваёй сям'і? Знайдзіце і зачытайце адпаведныя радкі.
7. Як пісьменнік абмаляваў паводзіны і характар гаспадара бабровага сямейства? Якія пачуцці жывой істоты ён перадае, выяўляе?
8. Дакажыце на прыкладах з тэксту, што пісьменнік — глыбокі знаўца жывой прыроды. Пры гэтым чытайце выразна, перадаючы голасам інтанацыю ці настраёвасць.
9. Якія выяўленчыя сродкі мовы скарыстаў пісьменнік, каб апісанні прыроды атрымаліся жывымі, выразнымі, яркімі?

∗10. Перачытайце пейзажныя замалёўкі, якія вам найбольш спадабаліся. Пастарайцеся ўявіць краявід ці вобраз паводле таго ці іншага апісання. Падрыхтуйце свой малюнак прыроды (ілюстрацыю) да тэксту, дайце яму назву.

11. Вызначце тэму твора. Якую мастацкую ідэю (асноўную думку) утрымлівае твор?

∗12. Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Зямля мая — зялёны дом».

ЯНКА МАЎР

БАГІРА

Вы, вядома, чулі гэтае імя. Пэўна, ведаеце чорную пантэру, прыяцельку Маўглі.

Але цяпер гутарка будзе ісці хоць і пра дальнюю сваячку, але ўсё ж такі не пра пантэру, а пра кошку. Звычайную кошку, толькі, вядома, чорную і, мусіць, не менш разумную, як тая Багіра.

Трапіла яна да нас самым незвычайным чынам. Раз у марозны веснавы вечар, досыць позна, вярталіся мы з дачкой дахаты. Жылі тады на ўскраіне горада. Людзей хадзіла мала. Свяціў месяц, хрумсталі падмерзлыя лужыны.

І вось тут прычапілася да нас чорная кошка, жаласна мяўкае, трэцца каля ног. А як толькі мы спынімся, яна, азіраючыся, ідзе назад. Пойдзем мы далей — яна зноў даганяе нас, крычыць, блытаецца між ног, забягае наперад, нібы не пускае ісці ў той бок. Справа ясная: яна хоча, каб мы пайшлі з ёю кудысьці назад. Нічога не зробіш: калі яна так выразна і настойліва патрабуе — трэба ісці.

Як толькі мы зрабілі пару крокаў назад, яна ўзрадавалася, шпарка паскакала ў той бок і знікла. Што яна: жартуе з намі? Мы сталі. Тады кошка зноў з'явілася і зноў пачала мяўкаць і церціся. Мы зноў пайшлі за ёю — і зноў яна пабегла наперад, мяўкаючы здалёк.

Тым часам на бліжэйшым двары забрахаў сабака і кінуўся ў наш бок. Але тут раздаўся такі сык, так люта накінулася на яго кошка, што бедны сабака з жаласным скавытаннем паляцеў як мага далей. А кошка выбегла на тратуар і хуценька скруцілася на зямлі.

Калі мы падышлі бліжэй, то ўбачылі, што яна абкруцілася вакол кацяняці. Адкуль яно ўзялося? Мы толькі што ішлі па гэтым самым месцы — і нічога на тратуары не мелася. Значыцца, кацянё спачатку было недзе схаванае, мусіць, за плотам. Калі кошка ўбачыла нас, то парашыла звярнуцца па дапамогу, спыніла нас, прымусіла павярнуць назад, а сама тым часам вынесла на дарогу сваё дзіця ды яшчэ паспела прагнаць сабаку. Разам з тым яна не забывалася, што кацянятка толькі што нарадзілася і не павінна было мерзнуць на халадзе... І вось кошка нават на тую хвілінку, пакуль мы падыходзілі, абкруцілася вакол свайго дзіцяці і саграvала яго. Можна было б пажадаць і кожнаму добраму чалавеку столькі спрыту і энергіі.

— Ну што ж, — сказаў я, — нічога не зробіш, хадзем ужо да нас.

— Не хочацца толькі браць у рукі гэтае мокрае кацянё, — сказала дачка.

Але кошка і не збіралася прасіць нас аб гэтым. Яна сама ўзяла сваё дзіця зубамі за карак і пайшла побач з намі. Так мы прыстойнай сямейкай і прыйшлі ў сваю хату.

У кухні пліта была яшчэ цёплая, і тут жа быў чалеснік[1] рускай печкі. Кошка адразу знайшла сабе месца, дзе ёй будзе лепей за ўсё — у печцы, ля цёпленькай пліты.

— Ну і добра, — сказалі мы, — жыві сабе тут. Толькі, мусіць, павячэраць табе трэба даць.

Але не паспелі мы падрыхтаваць ёй вячэру, як яна выскачыла з печкі і пачала прасіцца за дзверы. Мы сталі ўгаворваць яе:

---

[1] *Чале́снік* — адтуліна за прыпечкам.

— Ды пачакай трохі. Куды ты?

Але яна і слухаць не хацела — усё крычала і драпала дзверы.

Тады мы сцямілі, што перашкаджаць ёй не трэба: яна, відаць, з прыстойнай сям'і, добра выхавана і хоча выйсці на двор на хвілінку.

Выпусцілі яе. Прайшло колькі хвілін, чуем — скрабецца яна ў дзверы. Адчынілі — і бачым: яна прынесла другое кацянё. І зараз жа з ім у печку.

Не скажу, каб мы былі надта ўжо рады, што сям'я наша так хутка павялічваецца, але кошку ўсё ж такі пахвалілі:

— Добрая маці. Маладзец, Багіра.

Тут мы ўсе заўважылі, што яна сапраўды нагадвае Багіру, і аднагалосна зацвердзілі гэтае імя.

Дачка зноў хацела даць ёй вячэраць — і зноў Багіра стала прасіцца за дзверы. Ці не хоча яна яшчэ прынесці нам дзіця? Дзякуем за ласку.

Але што з ёю рабіць? Не пускаць за дзверы, ці што? Прыйшлося зноў выпусціць. А праз некалькі мінут яна сапраўды прынесла трэцяе кацянё...

Такім чынам праз якія паўгадзіны сям'я наша адразу павялічылася на чатыры адзінкі. Сказаць, што мы былі рады, — ніяк нельга. Але да кошкі-маткі адчулі вялікую павагу. Якая яна была сур'ёзная, руплівая. Як ні павернецца, што ні зробіць — усё правільна, разумна, таксама, як зрабіў бы кожны з нас. За гэты час яна ніводнай мінуты не патраціла дарэмна і не зрабіла нічога лішняга, не сунула свой нос, куды ёй не трэба, не пацікавілася нічым, апрача сваёй справы.

Мы гаворым, што ў жывёл не розум, як мы яго разумеем, а інстынкт — гэта значыць прывычныя,

але несвядомыя рухі і дзеянні, патрэбныя ім для жыцця. Пчала робіць сваю ячэйку, зусім не думаючы, што, як і дзеля чаго яна робіць. Мурашка цягне ў свой бок галінку, а яе зямляк падбяжыць дапамагаць і пачне цягнуць у другі бок — і яны абодва так і будуць тузацца, не ведаючы, што яны робяць. Мы самі, калі дакранаемся рукой да агню, то зараз жа інстынктыўна торгаем руку назад, а потым ужо сваім розумам цямім, у чым тут справа. Усё гэта — праявы інстынкту. Няўжо ж і наша кошка затрымлівала на вуліцы людзей, прасіла іх вярнуцца і памагчы яе дзіцяняці, сачыла, каб дзіця не замерзла, памятала пра іншых сваіх дзяцей і прыносіла іх у хату, адным словам, развіла шырокую дзейнасць, зусім не разумеючы, што і дзеля чаго яна робіць? Не, хай сабе вучоныя людзі гавораць што хочуць, а мы не згодны з гэтым. Наша кошка, відаць, зусім разумная асоба, і з ёю жыць можна будзе. Нездарма яна нагадвае Багіру, а тая, калі верыць Кіплінгу, магла разважаць лепш за якога-небудзь не надта разумнага чалавека.

Але на другі ж дзень выявілася, што наша Багіра, можа, наогул і вельмі разумная, у арыфметыцы ўсё ж крыху адстала. Дзеці, гуляючы на суседнім двары, знайшлі там мёртвае маленькае кацянё. Відаць, яно замерзла ў гэтую ноч. Не было ніякага сумнення, што гэтае кацянятка — родны брат трох нашых. Кошка, прынёсшы да нас першага, ведала, што там у яе яшчэ ёсць дзеці. Ведала яна гэта і пасля другога. А пасля трэцяга ўжо не ведала. Выходзіць, што яна ўмела лічыць толькі да трох. Але няхай сабе і так. Усё роўна не ў кожным доме знойдзеш кошку, якая ўмее табе лічыць да трох.

Такім чынам, зажылі мы ўсе разам дружнай сям'ёй. Наша Багіра карміла і песціла сваіх дзяцей як лепей і быць не можа. І ў якой чысціні яна іх трымала! Лізала іх безупынна і ўсюды, не спыняючыся ні перад якім брудам. Затое ж і блішчалі яны ў яе, як цацкі. Ды яны для нас і сапраўды былі цацкамі.

Хто не ведае, якімі мілымі і пацешнымі бываюць малыя кацяняты! Асабліва калі разгуляюцца. Колькі смеху было нам, калі аднаго разу двое з іх пацалаваліся як мае быць: абнялі лапкамі адзін аднаго за шыю і тыцнуліся насамі. Не было такога чалавека, які мог бы прайсці міма іх, калі яны дурэюць. Затое іх маці трымала сябе аж занадта сур'ёзна: ні разу не скокнула, не пажартавала, нават ні разу не ўсміхнулася. Вельмі важная і разумная была Багіра. Як жа было яе не шанаваць!

А праз некаторы час яна паказала яшчэ, што мае і высакароднае сэрца. На наш двор аднекуль прыблудзіла чужое чорнае кацянё. Узросту яно было прыблізна такога, як і нашы, толькі надта

брыдкае і няшчаснае: худое, аблезлае, пузатае, з хворымі вачыма і абарваным вухам. Дзеці яго гналі, штурхалі, а яно ледзь рухалася. Ішла раз міма яго Багіра: кацянё пасунулася было да яе, але кошка грэбліва ўхілілася ад яго. А праз дзень бачым — вядзе яго да нас у хату, корміць, ліжа.

Гэтага толькі не хапала. Поўная хата катоў, а тут яшчэ нейкага бруднага прымай. Але як было нам, добрым і разумным людзям, праганяць няшчаснае кацянё, калі нават жывёліна пашкадавала яго? Няўжо мы будзем горшымі за жывёлу? Тады нам сорамна будзе глянуць у вочы паважанай Багіры. Тады і яна, і суседскія куры засмяюць нас. Ды і не мы будзем яго гадаваць. Хай сама Багіра і ставіць яго на ногі. Так яна і зрабіла.

Калі кацяняткі падраслі, мы сталі аддаваць іх у людзі. Цэлая чарга стварылася з нашых суседзяў па доме. Калі аддалі першую шэранькую кошачку ў кватэру сёмую, Багіра нібы не заўважыла яе адсутнасці. А вось калі аддалі другое кацянё, у кватэру чацвёртую, і ў нас засталося ўсяго два, тады маці адразу заўважыла, бо лічыць жа да трох умела. Крычыць, шукае па ўсіх кутках, не дае есці тым, што засталіся з ёю, імкнецца за дзверы. Так, галосячы, і з хаты пайшла.

Вярнулася спакойная. Глянула гаспадарскім вокам у адзін куток, у другі, пакарміла дзяцей, памыла іх — і зноў пайшла. Ніякага гора, ніякага крыку. Мала таго — нават начаваць не прыйшла дадому. Што гэта з ёю? Можа, так пакрыўдзілася, што зусім пакіне нас?

Але на другі дзень яна прыйшла. І нават мышку прынесла. Пагасцявала трохі, дагледзела дзяцей —

і зноў пайшла гуляць. Вось табе і паважаная Багіра. Трымае сябе, як немаведама хто... А калі праз колькі дзён мы аддалі яшчэ адно кацянё, у кватэру шостую, і ў нас засталося ўсяго адно, то наша Багіра аднеслася да гэтага так, нібы такая справа яе зусім не датычылася. Толькі яшчэ радзей стала наведваць нас. Што такое з ёю здарылася? Але трэба сказаць праўду: дзіця яе ад гэтага ані трохі не цярпела. Усё ж такі некалькі разоў на дзень маці прыйдзе, накорміць, памые, нават паляжыць трохі з ім, — а потым зноў пойдзе.

Глядзім мы раз праз акно — нясе Багіра мышку свайму дзіцяці. Мы пайшлі адчыняць ёй дзверы, але яна... прайшла міма нас і панесла мышку ў кватэру шостую...

Дык вось у чым справа. Вось чаму наша Багіра не гаравала. Вось чаму яна дома не сядзела.

Яна даглядала сваіх дзяцей ва ўсіх кватэрах разам...

У кожнай кватэры лічылі, што кошка толькі і ведае, што іхняе кацянё: прыходзіць, корміць, мые, прыносіць мышэй, гуляе з дзіцем — нібы ў яе іншага клопату няма. А яна гэткім чынам працавала аж на чатыры кватэры. Вось чаму яна была такая заклапочаная, не траціла дарэмна часу, доўга не бавілася ў нашай хаце.

Цікава было яшчэ тое, што мышэй і пацукоў яна насіла па чарзе ва ўсе кватэры, нікога не крыўдзіла. Аднаго разу было так: скрабецца яна ў нашы дзверы, просіцца; яе сынок пачуў і падбег ужо да дзвярэй. Адчынілі мы, глядзім: прынесла Багіра мышку, якую наш каток зараз жа і схапіў. Маці тады завярнулася і пайшла сабе назад: прынесла,

аддала — навошта ёй і ў хату ісці? І без таго работы многа: і ў чацвёртай кватэры чакаюць, і ў сёмай, і ў шостай — хоць ты разарвіся.

Можа, хто захоча спытацца: якім чынам Багіра магла абслугоўваць чатыры кватэры, калі сама ўмела лічыць толькі да трох? Нялёгка, вядома, адказаць на такое запытанне замест Багіры, але думаем, што яна сваю хату не лічыла — вось тады і застанецца тры.

Як бы там ні было на самай справе, а мы лішні раз пераканаліся, што наша Багіра — найлепшая кошка ў свеце. Мы нават гатовы былі прасіць у яе прабачэння за тое, што падумалі, нібы яна сапсавалася і загуляла.

Нарэшце прыйшоў час, калі Багіра зусім пакінула ўсіх сваіх дзяцей і забылася на іх. Мы ахвотна аддалі людзям і апошняга катка, каб жыць толькі з адной іхняй маткай. Ды і хто не хацеў бы жыць з такой разумнай асобай!

Але хутка ў нас з ёю пачаліся непаразуменні. Калі яна пазбавілася клопату аб дзецях і ёй больш не было чаго рабіць, яна пачала ўмешвацца ў нашы гаспадарчыя справы, ды так нахабна, што ніякай рады нельга было даць. Калі хоць трохі адвернешся, недагледзіш — яна зараз жа нашкодзіць. Нічога ад яе не схаваеш — усюды дабярэцца. Калі збан малака накрыты сподкам — яна сподак скіне, калі завязаны — яна перакуліць. Калі буфет зачынены не зусім шчыльна — яна сама яго адчыніць. А раз ухітрылася выцягнуць з закрытай каструлі мяса — і каструля засталася закрытай. А ноччу часам адбываліся такія выбухі ад скінутых рэчаў, што, здавалася, самалёты робяць бамбёжку.

Ужо ж як мы яе ўгаворвалі, саромілі, выхоўвалі, дрэсіравалі — нічога не выйшла, ніяк не маглі з ёю дагаварыцца. Нічога яна не магла ці не хацела зразумець, хоць і ўмела лічыць да трох.

І цяпер мы шкадуем, што так яе расхвалілі на ўвесь свет.

1. Што незвычайнае было ў паводзінах кошкі на вуліцы, калі яна заўважыла прахожых? Як яна прымусіла людзей выканаць яе просьбу-патрабаванне?
2. Чым кошка надзвычай здзівіла сваіх гаспадароў, калі трапіла ў гарадскую кватэру? Як паводзіла яна сябе на новым месцы жыхарства?
3. Якім стала жыццё сям'і пасля з'яўлення кошкі з кацянятамі? За што гаспадары *да кошкі-маткі адчулі вялікую павагу*?
4. Што гаворыць аўтар пра ролю інстынкту ў паводзінах людзей і жывёл? Як Багіра сваімі дзеяннямі абвергла навуковыя высновы?
5. Які жыццёвы ўрок дала кошка людзям, прытуліўшы чужое хворае кацянятка?
6. Раскажыце, як прымусіла Багіра сваіх гаспадароў і іх суседзяў лічыцца з яе мацярынскімі правамі і абавязкамі, калі кацяняты трапілі ў іншыя сем'і.
7. Якія перамены адбыліся ў паводзінах кошкі, калі кацяняты падраслі? Як пра гэта расказвае пісьменнік?
8. Аўтар заканчвае сваё апавяданне пра Багіру словамі: *І цяпер мы шкадуем, што так расхвалілі яе на ўвесь свет*. Як вы думаеце, ці можна пагадзіцца з такім сцвярджэннем?

* 9. Калі ў вас ёсць хатні сябар (сабака, кошка, іншая жывёліна ці птушка), складзіце пра яго вусную замалёўку.

І ДОСЦІП, І МУДРАСЦЬ

ЯКУБ КОЛАС

КОНЬ І САБАКА

Свабодны конь гуляў на волі
І хвост, і грыву распусціў,
Іржаннем ён сваім будзіў
І лес стары, і чыста поле.

Убок прахожы стараніўся,
Яму дарогу уступаў.
Ад страху Рудзька прытуліўся
І толькі ціхенька брахаў.

Каня злавілі, прывязалі,
На вобруць, беднага, ўзялі,
Аборкай[1] ногі абвілі
І борзды бег яго стрымалі.

З-за вугла вылазіць Рудзька:
— Гаў-гаў-гаў! — давай брахаць.
За хвост каня кусае цюцька —
Ні адцягнуць, ні адагнаць!

[1] *Або́рка* — невялікая вяроўка.

Малыя дзеці тут гулялі,
Дзівіліс многа і казалі
(Па дурнаце не разбіралі —
Дзіця малое як ягня):
— А Рудзька дужшы за каня!

1. Дайце кароткую характарыстыку персанажам байкі.
2. Чаму сабака Рудзька баяўся каня на волі? Прыгадайце, як Рудзька раптам асмялеў.
3. Якія чалавечыя заганы высмейваюцца ў байцы?
4. Ці правільна ацанілі паводзіны Рудзькі малыя дзеці? Прачытайце з захаваннем адпаведнай інтанацыі заключныя словы байкі: *А Рудзька дужшы за каня!* Чаму гэтая ацэнка ўспрымаецца недарэчнай?
5. Вывучыце байку на памяць.

АЛЕСЬ ЗВОНАК

ГАРБУЗ

Здараецца ж такое: на гародзе
Пад сонцам вырас велікан гарбуз!
Прыгожы, круглы, важкі — дзіва й годзе! —
Нібыта не гарбуз, а важны туз!

Глядзеў звысоку ён пры ўсім народзе
На землякоў, нібы на чарвякоў:
— Вы — драбяза, ды пры такой пародзе
Вас не адрозніш нават ад гуркоў!

Так выхваляўся ён, так надзімаўся —
Чуваць было, бадай, за тры вярсты!
Ды вось бяда — нябога не ўтрымаўся
І лопнуў, нібы выстрал халасты.

Выснова гэткая: калі зазнаўся —
То сам, як той гарбуз, нутром пусты!

1. Чым вылучаўся гарбуз сярод іншых насельнікаў агарода? Як ён сябе паводзіў?
2. Чым закончыліся для гарбуза яго пахвальба і ганарыстасць? Ці выпадкова напаткала яго такая доля?
3. Як вы думаеце, чалавека з якімі якасцямі паказаў аўтар байкі ў вобразе гарбуза? Як паэт ставіцца да гэтага персанажа?
4. У якіх радках заключаны галоўны сэнс байкі?
5. Пра якога чалавека можна сказаць, што ён *нутром пусты*?
6. Знайдзіце ў творы параўнанні. Як гэтыя параўнанні дапамагаюць ахарактарызаваць героя байкі і яго паводзіны?
7. Падрыхтуйце выразнае чытанне байкі. Пастарайцеся перадаць аўтарскую інтанацыю, яе адценні, характар персанажа.

ПРА БАЙКУ

Героі байкі — жывёлы, расліны, рэчы, якія нагадваюць людзей, іх паводзіны і норавы. Мэта байкі — высмейванне чалавечых заган і недахопаў, а таксама ўсяго дрэннага ў жыцці, але не ў прамой, а ў іншасказальнай (алегарычнай) форме.

Ацэнку паводзін і ўчынкаў персанажаў, якую выказвае ў творы аўтар, называюць мараллю байкі. Вывад (мараль) звычайна падаецца ў канцы байкі, часам — у пачатку твора.

Байка мае даўнюю і багатую гісторыю. Узнік гэты жанр у Старажытнай Грэцыі. Першы славуты байкапісец — Эзоп. Жыў ён прыкладна ў VI—V стагоддзях да нашай эры. Напісаныя ім байкі былі празаічныя. Эзопавы творы карысталіся вялікай

папулярнасцю, бо захаплялі людзей сваім праўдалюбствам, мудрасцю і досціпам.

Байка — невялікі, часцей вершаваны твор сатырычнага зместу з алегарычным сюжэтам і павучальнай канцоўкай (мараллю).

У розных краінах і за іх межамі вядомы таленавітыя стваральнікі баек. Праслаўленым байкапісцам Францыі з'яўляецца Лафантэн, у рускай літаратуры — Іван Андрэевіч Крылоў.

Першыя беларускія байкі напісалі Францішак Багушэвіч і Альгерд Абуховіч. Да гэтага жанру звярталіся класікі нашай літаратуры — Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч. Самы славуты беларускі байкапісец — *Кандрат Крапіва*. Гэты аўтар не шкадаваў калючага і з'едлівага смеху, калі паказваў адмоўнае ў чалавечым жыцці.

Аматарам беларускай байкі таксама добра вядомыя творы Рыгора Барадуліна, Ніла Гілевіча, Уладзіміра Корбана, Эдуарда Валасевіча і іншых пісьменнікаў. Байка — адзін з самых любімых у народзе жанраў мастацкай творчасці.

Ад іншых камічных твораў байка адрозніваецца тым, што ў ёй прысутнічае *сатыра* — з'едлівы, выкрывальны смех. У гумарыстычных творах (анекдотах, гумарэсках) смех, як правіла, нязлосны, добразычлівы, пацяшальны. Чалавек або нейкая з'ява паказваюцца ў камічным, дабрадушна-смешным выглядзе. З дапамогай гумару асобныя, нязначныя недахопы ў паводзінах ці характары персанажа, нейкія жыццёвыя з'явы выклікаюць у чытача ўсмешку, ствараюць вясёлы настрой. У байцы ж смех шматаблічны: пацяшальны, крытычны, выкрывальны.

1. Што такое байка? Калі і дзе яна ўзнікла?
2. Чым байка адрозніваецца ад іншых камічных (гумарыстычных) твораў?
3. Якіх беларускіх байкапісцаў вы ведаеце?

УЛАДЗІМІР КОРБАН

МАЛПІН ЖАРТ

Пасля начной адказнае работы
Трызор і Мурза спалі каля плота.
Тым часам Малпа не драмала,
Убачыўшы сабак, цішком
Падкралася да іх і матузком
Хвасты звязала.
Сама ж схавалася за вугал і глядзіць,
Каменьчыкамі кідзь ды кідзь —
Стараецца іх пабудзіць.
Што тут было, калі прачнуліся абое! —
Трызора Мурза рве, а Мурзу рве Трызор!
Умомант гырканне ўзнялі такое —
Ажно гудзе ўвесь двор.
А Малпа ледзьве не кладзецца, —
І скача, і крыўляецца, й смяецца,
Сабачы бой
Так па душы прыйшоўся ёй.
А з тых ляціць шматкамі поўсць.

І між людзьмі такія ёсць:
Звядуць дваіх, наладзяць склоку[1],
А потым збоку
На цяганіну пазіраюць
І рукі паціраюць.

---

[1] *Склóка* — сварка, непрыязныя адносіны.

1. Як адчувала сябе Малпа, калі сабакі распачалі сварку і бойку?
2. Якое пачуццё выклікаюць у вас Мурза і Трызор: шкадаванне, спагаду, здзіўленне, асуджэнне ці якое-небудзь іншае?
3. Якую важную думку аўтар імкнецца данесці да чытачоў?
4. * Падрыхтуйце невялікае выказванне на тэму «Чаму сябры не павінны сварыцца?».

МІХАСЬ СКРЫПКА

СВІННЯ І БАРАН

Свіння, задраўшы лыч угору,
Да Барана зайшла ў кантору,
Зарохкала: «Пасаду мне, пасаду...»
Куды б вы думалі? —
У грады!
Баран, абклаўшыся паперамі па вушы,
Зірнуў: асоба ў капялюшы!

І, бэкнуўшы ў нядобрую пару:
— Бяру! —
Накіраваў Свінню у агарод.
А тая лыч пусціла ў ход:
Спаласавала ўсё ушчэнт,
Пасля яшчэ,
Зрабіўшы разварот,
Перакуліла плот!
Калі прынеслі акт аб шкодзе
Ў агародзе Барану,
Той прачытаў
І забляяў:
— Ну й ну!..
Дык як жа так? Чаму ж?
А капялюш?..

Як ты свінню ні апранай
І як ні кліч —
Не забывай
Пра лыч.

1. Як здарылася, што Свіння атрымала пасаду ў градах? Чаму паводзіны гэтага персанажа выклікаюць смех?
2. Якую характарыстыку можна даць Свінні? Чаму яна, нягледзячы на капялюш, выклікае недавер?
3. У чым была памылка Барана? Ці здольны ён увогуле прыняць правільнае рашэнне?
4. Перачытайце мараль байкі. Ад чаго засцерагае сваім творам аўтар?

* 5. Правядзіце ў класе конкурс на лепшага чытальніка баек або на лепшую іх інсцэніроўку.

СВЯТЛО ДАЛЁКАЙ ЗОРКІ

ПРА ФАНТАСТЫКУ

Фантастыка праяўляецца ў асаблівых жанрах: казках, легендах, навукова-фантастычных творах.

Пісьменнікі ствараюць неверагодныя карціны і сітуацыі дзякуючы свайму ўяўленню, фантазіі, гэта значыць яны нерэальныя, неверагодныя, прыдуманыя. Аўтарская фантазія можа перамясціць нас, чытачоў, у мінулае ці ў будучыню. З фантастычных гісторый перад намі паўстаюць невядомыя і загадкавыя краіны, разгортваюцца падзеі на далёкіх планетах. Аўтары апісваюць выдуманыя, звышнатуральныя з’явы, паказваюць розныя цуды на Зямлі, людзей, якія трапляюць у вельмі дзіўныя жыццёвыя абставіны, і асабліва часта запрашаюць на пошукі дзівоснага ў космас. У літаратурнай фантастыцы нас захапляюць выдуманыя героі: робаты, іншапланецяне, незвычайныя жывёлы і чалавекападобныя істоты.

Пры стварэнні якой-небудзь незвычайнай гісторыі пісьменнікі-фантасты часта звяртаюцца да чарадзейных казак, міфаў, легендаў і чэрпаюць

адтуль вобразы, уражанні, займальны матэрыял для пабудовы сюжэта твора. Гэтак, як і ў казцы, чытач робіцца саўдзельнікам цікавых вандровак, таямнічых здарэнняў, нечаканых пераўтварэнняў.

Фантастыка — гэта вобразы, падзеі ці абставіны, абмаляваныя ў мастацкіх творах, але немагчымыя ў жыцці.

У фантастычных творах уздымаюцца важныя для нас пытанні і праблемы.

Нярэдка пісьменнікі апавядаюць пра грандыёзныя навуковыя адкрыцці або навуковыя ідэі, увасабленне якіх мяняе (ці здольнае перайначыць) жыццё, рэчаіснасць, лёс чалавецтва. Творы такога зместу называюць *навуковай фантастыкай*.

Вы маеце магчымасць пазнаёміцца з выбранымі старонкамі кнігі беларускай пісьменніцы Раісы Баравіковай «Казкі астранаўта» і апавяданнем латышскай пісьменніцы Дзінтры Шулцэ «Роберцік». У гэтых творах галоўную ролю адыгрывае свабода, раскаванасць аўтарскай фантазіі. Аўтары малююць незвычайных персанажаў, апавядаюць пра дзіўосныя планеты і жыццё на іх. Кожны з аўтараў надае сюжэту твора займальнасць, прыгодніцкі характар. Пісьменнікі даносяць да нас думку пра неабходнасць прыгожага, мудрага ўладкавання жыцця на планеце Зямля і ў Сусвеце, пра тое, як важна цаніць і берагчы ўсё непаўторнае, цудоўнае, унікальнае, не забываць пра дабрыню, чуласць і спагаду да іншых.

Разам з героямі Раісы Баравіковай мы апынаемся на далёкіх планетах, сустракаем там невядомых істот, робімся сведкамі незвычайных падзей і цу-

даў. Пісьменніца спалучае свет чужых планет і свет роднай Беларусі. Менавіта адсюль, з касмадрома пад Раўбічамі, і пачынаюцца вандроўкі доктара Савіча і іншых астранаўтаў на невядомыя і загадкавыя зоркі і планеты. Аўтар надае сюжэтам твораў займальнасць, прыгодніцкі характар, яны чытаюцца з цікавасцю і захапленнем. Гэта казачная фантастыка.

1. Як вы разумееце слова *фантастыка*? У чым адметнасць фантастычных твораў?
2. Якія сюжэты найбольш распаўсюджаны ў фантастычных творах?
3. Адкуль вельмі часта пісьменнікі запазычваюць фантастычныя вобразы?
4. * Прыгадайце адзін з фантастычных твораў, які вам найбольш спадабаўся, і сцісла перакажыце яго.

РАІСА БАРАВІКОВА

ГАЛЬШТУЧНІК

(Урывак з «Аповесці чатырох падарожжаў»)

> Люблю назіраць за кнігаўкамі... Недалёка ад іх кружыць невялічкая птушка гальштучнік — таксама з сямейства куліковых. Але варта прымружыць вочы, як уяўляецца сядзіба доктара Савіча і тая дзіўная істота, што спрытна падхапіла з зямлі капялюш...
>
> *З нататніка астранаўта.*

Калі мы вярталіся на Зямлю з планеты Антарыс-5, якая знаходзіцца ў сузор'і Скарпіёна, то ўвесь наш экіпаж быў расчараваны. Справа ў тым, што гэтая планета мае чырвоны колер, чым нагадвае

Марс. Але, як мы высветлілі, з Марсам нічога агульнага ў яе няма. Паўсюдна — горы і горы. Мы ледзь знайшлі больш-менш роўную пляцоўку, каб пасадзіць наш карабель. Затрымлівацца на планеце, якая ўяўляе сабою каменную глыбу, не мела сэнсу. І мы рушылі да бліжэйшай планетнай сістэмы, куды ўжо даволі часта адпраўляліся экспедыцыі з Зямлі, дзе можна было нейкі тыдзень адпачыць у гатэлі.

Вось тады і з'явілася на нашых экранах тая маленечкая Зялёная планета, якая нагадвала невялікі шарык з ранняй сакаўной травы. Нідзе, ні на якіх зоркавых картах яна не значылася, таму цалкам верагодна, што мы маглі быць першымі, хто натрапіў на яе ў касмічнай бясконцасці. Няцяжка здагадацца, што мы вырашылі зазірнуць на тую планету. Што і зрабілі.

Першае ўражанне было такое, нібыта мы трапілі ў Белавежскую пушчу ці Бярэзінскі запаведнік. Альбо і ўвогуле ў нейкі агромністы здзічэлы сад дзе-небудзь пад Нароўляю ці пад Слуцкам.

Але такім было толькі першае ўражанне. Пад кронамі магутных дрэў была не такая ўжо і дзікая паверхня — месцамі відавочна расчышчаная, месцамі выпаленая: хтосьці раскладваў вогнішча.

— Магу паспрачацца, тут мы сустрэнем гуманоідаў, — сказаў нехта з членаў экіпажа.

— Магчыма, — пагадзіўся камандзір і тут жа запытаўся: — Мне загадаць, ці ёсць ахвотнікі спусціцца на паверхню?

Ахвотнік знайшоўся. Гэта быў наш доктар Савіч. Камандзір паглядзеў на мяне:

— Ну, а што наш батанік? Тут ёсць што даследаваць.

І я не пярэчыў, хаця ведаў: тое, што здавалася на паверхні планеты дрэвамі, травою, кустамі, магло быць нечым іншым. Так здаралася не аднойчы. Але на гэты раз камандзір не памыляўся. Як толькі мы з доктарам Савічам ступілі на цвёрды грунт, зразумелі, што расліннасць наўкол самая што ні на ёсць сапраўдная. Праўда, на Зямлі я такой не сустракаў, і вельмі здзіўляла, што паўсюль быў адзін толькі зялёны колер: зялёная кара дрэў, зялёнае лісце, зялёныя пялёсткі кветак.

А тым часам мы ўжо выйшлі на вялікую паляну, і я, было, падышоў да адной з такіх кветак, якая нагадвала зямную лілею, каб насуперак усім інструкцыям дакрануцца да зялёных пялёсткаў, але не паспеў... Адусюль: з-за кожнага дрэва, з-за кожнага куста (о, дайце веры!) — выбягалі людзі, праўдзівей было б сказаць — дзікуны, і, наколькі гэта можна было зразумець, твары іх свяціліся радасцю. Даўгія валасы, у многіх — бароды, шчокі, зарослыя шчэццю... Толькі на шыі ў кожнага з гэтых людзей чарнела палосачка, а хутчэй гальштук-бабачка — так часта называюць падобныя гальштукі на Зямлі, якія надаюць святочнаму гарнітуру яшчэ большую ўрачыстасць. Тут, на гэтай Зялёнай планеце, як я яе назваў у думках, гэты гальштук нікому нічога не дадаваў. Адно глядзеўся на шыі недарэчна і смешна. Праўда, нам з доктарам Савічам было не да смеху: невядома, як павядуць сябе дзікуны? Але яны выказвалі выключную прыязнасць. А адзін з іх выйшаў наперад і пачаў нешта хутка-хутка гаварыць...

Як жа я быў уражаны, калі доктар Савіч адазваўся ў адказ. Паміж ім і натоўпам завязалася ажыўленая гаворка. Аказалася, што жыхары Зялёнай планеты размаўлялі на лацінскай мове, якая на Зямлі ўжо даўно выкарыстоўвалася толькі ў медыцыне і якою, зразумела, добра валодаў доктар Савіч.

— Што яны табе кажуць? — запытаўся я ў яго.

Доктар паціснуў плячыма:

— Ніяк не ўцямлю, дзікасць нейкая. Самая сапраўдная дзікасць. Яны шкадуюць, што мы не можам бачыць тых цудоўных кварталаў, плошчаў, вуліц, якія бачаць яны. Маўляў, тут паўсюль вакол нас — навуковыя цэнтры, зоны адпачынку, офісы і спальныя раёны...

— Офісы, навуковыя цэнтры вакол нас? Ды яны — вар'яты! — засмяяўся я і раптам задумаўся. — А зрэшты... Адкуль у іх гэтыя веды? Што ім вядома пра офісы, зоны адпачынку? Хто яны, нарэшце? Перасяленцы з іншых планет? Ці, можа, зямляне? Нашчадкі тых цывілізацый, што існавалі на Зямлі яшчэ да Вялікага патопу? Вось толькі ў іхнім абліччы нічога не засталося ад цывілізаванага свету. Племя дзікуноў! Першая прыступка развіцця чалавецтва.

Гэтымі сваімі думкамі я хацеў падзяліцца з доктарам Савічам, але ён з вялікай цікавасцю размаўляў з гуманоідам, якраз з тым, хто самы першы ўступіў з намі ў кантакт. Іх гаворка цягнулася доўга. Я нават пачаў тое-сёе даследаваць з навакольнага расліннага свету. Але вось доктар падышоў да мяне, і тое, што ён сказаў, адразу прымусіла згадаць пра наш карабель, падумаць пра небяспеку. А ці не час нам вяртацца?

— Бачыш таго, бялявага, — паказваў доктар Савіч на высокага хударлявага бландзіна. — Яго ўнук вынайдзе тут праз паўстагоддзя камп'ютар. А вунь той… нізенькі, што размаўляе з самым кудлатым з іх. Ён мастак. Геній! Толькі пра гэта сам яшчэ не здагадваецца. Але праз дваццаць гадоў яго карціны будуць самымі каштоўнымі не толькі на гэтай планеце. Глядзі, бачыш, той, што залез на дрэва… Ён праз дзесяцігоддзе будзе тут самым славутым архітэктарам. Пачне з каменных пірамід і закончыць праектамі з жалезабетону. О-о, а гэты, што бліжэй за ўсіх стаіць да нас, як ні цяжка ў гэта паверыць, але ён стане вынаходцам рухавікоў, і першыя аўтамабілі тут будуць называцца яго імем.

Мне стала млосна. Розум адмаўляўся што-небудзь разумець.

— Нам ужо трэба вяртацца на карабель. Там, напэўна, хвалююцца нашы, — сказаў я доктару Савічу. — Развітвайся з гуманоідамі, і пойдзем адсюль.

Але перш чым развітацца, доктар прыняў падарунак ад жыхароў гэтай нязвыкла Зялёнай планеты. Яны завязалі яму на шыю гальштук, такі ж самы, што насілі самі, — чорны гальштук-бабачку.

З гэтага моманту і пачалася трагедыя доктара Савіча. Гэтак я назваў для сябе ўсе далейшыя падзеі. А разгортвалася ўсё наступным чынам.

Зялёную планету мы пакінулі хутка. Можна сказаць, пасля вяртання на карабель неўзабаве і стартавалі. Прыйшоў загад з Зямлі тэрмінова вяртацца. Вось тут доктар Савіч і павёў сябе выключна невытлумачальна. Маўляў, які можа быць загад з Зямлі, якое вяртанне, калі мы можам ляцець да

сузор'я Дзевы, дзе на адной з планет, трошкі ўбок ад самай яркай зоркі гэтага сузор'я — Спікі, — жывуць браты па розуме, бо тая планета не што іншае, як копія нашай Зямлі. А потым наш шлях можа пралегчы да сузор'я Шаляў. І там на адной з планет у сістэме тых зорак, якія складаюць сузор'е, ужо даўно вынайшлі машыну часу, якую, калі хто-небудзь з нас пажадае, можа выпрабаваць.

Спачатку да ўсіх гэтых разважанняў доктара мы ставіліся несур'ёзна: чаго не здараецца ад эмацыянальных перагрузак! Але ён пачаў паводзіць сябе агрэсіўна. Спрабаваў прарвацца ў адсек кіравання палётам, каб змяніць курс. І тады мы задумаліся: што ж адбываецца з нашым доктарам? Адказ напрошваўся сам сабою: у доктара ўсе прыкметы лёгкага псіхічнага расстройства, якое з'явілася пасля таго, як ён пачаў насіць на шыі падораны яму гальштук-бабачку. Як толькі мы прыйшлі да такой высновы, адразу ж прапанавалі доктару зняць яго. Гэтая наша прапанова рассмяшыла доктара.

— Ды вам усім і не снілася, што гэты гальштук уяўляе сабою, — сказаў ён. — Гэта — Праграма, завезеная на Зялёную планету прадстаўнікамі адной з самых высокаразвітых сусветных цывілізацый. Усё выключна проста. Таму, хто носіць гэты гальштук, спачатку выдаецца міраж, мара жыцця. Адсюль і тыя дзівосныя гарады, навуковыя цэнтры, зоны адпачынку, якія бачылі наўкол сябе жыхары Зялёнай планеты. Ты ж чуў, батанік. Я табе перакладаў, — звярнуўся ён да мяне і працягваў: — Але ўсялякую мару трэба ўвасобіць у жыццё, зрабіць явай. І гэта прадугледжана Праграмай. Яна выдае ўстаноўкі, падрабязнае тлумачэнне, як і што трэба

рабіць, каб гэтую мару здзейсніць. Ну, скажам, нехта хоча стаць вялікім кампазітарам і яму даецца магчымасць уявіць сябе ім. А потым пачынаецца шлях да гэтай вяршыні, па якім і вядзе Праграма.

Доктар Савіч блытаўся, але яго словы гучалі пераканаўча, хаця хтосьці з нас і запытаўся з недаверам:

— Ну, а цябе асабіста куды выводзіць яна?

— Я ж вам усё растлумачыў! У сузор'е Дзевы, дзе мы сустрэнемся з братамі па розуме і па эвалюцыйным развіцці. Трэба памяняць курс, і мы вернемся на Зямлю з грандыёзнай сенсацыяй.

— Гэты твой гальштук сам па сабе ўжо і ёсць сенсацыя, — сказаў я і тут жа папрасіў: — Дай панасіць яго, хаця б на некалькі гадзін.

— Разагнаўся!.. Гэтага ні ў якім разе рабіць нельга, — і далей доктар Савіч засцярог: — Можа здарыцца бяда. Праграма дзейнічае ў станоўчым накірунку толькі тады, калі гэты гальштук дорыцца. Яго трэба атрымаць у падарунак. Інакш спрацоўвае адмоўная энергія, і дзеянні Праграмы робяцца непрадказальнымі.

— Ды глупства ўсё гэта, — сказаў наш бортмеханік. — Казачкі для ідыётаў. Хоць ты, Савіч, і сам доктар, але табе, відавочна, патрэбна медыцынская дапамога.

І гэтыя яго словы сталі апошнімі ў той нашай размове з доктарам Савічам. А калі вярнуліся на Зямлю, хутка дачуліся, што ў Міжнароднай асацыяцыі зоркавых палётаў нашага доктара звольнілі. Для яго пачалося зямное жыццё. Ну а мы, усе астатнія члены экіпажа, неўзабаве адправіліся ў новае міжпланетнае падарожжа.

Міналіся гады, і, напэўна, ужо праз некалькі дзесяцігоддзяў я вырашыў месяц-другі адпачыць на Зямлі. Космас стамляе. Тады і ўспомніўся мне доктар Савіч. Дзе ён, што з ім? Звярнуўся ў даведачнае бюро Асацыяцыі, дзе адразу ж атрымаў інфармацыю: доктар Савіч жыве недалёка ад Мінска. Мае сваю сядзібу і даўно ўжо адышоў ад лекарскай справы. Мне хацелася пабачыцца з ім, што я і зрабіў неадкладна.

Помню, быў сонечны дзень. Я пакінуў машыну далёка ад доктаравай сядзібы. Вырашыў прайсціся пешшу, сабрацца з думкамі. Згадвалася наша апошняе падарожжа з ім. І, вядома ж, з'яўлялася пытанне, ці захаваў доктар той свой гальштук-бабачку, які атрымаў у падарунак ад жыхароў Зялёнай планеты. Па ім, тым чорным гальштуку на загарэлай шыі, я і пазнаў доктара. Ён у вялікім саламяным капелюшы і ў адных толькі шортах штосьці перасаджваў у гародзе недалёка ад двухпавярховай драўлянай будыніны, якая глядзелася ледзь не палацам. Праходзяць дзесяцігоддзі, а на Зямлі мала што змяняецца.

— Доктар Савіч! Доктар Савіч! — гукнуў я.

І хапіла толькі некалькіх імгненняў, каб доктар пазнаў мяне і кінуўся насустрач. Яго перапаўняла такое радаснае хваляванне, што, здавалася, ён вось-вось задыхнецца. Яму відавочна не хапала дыхання, і, каб было лягчэй бегчы, ён спачатку сцягнуў з галавы капялюш, кінуў на сцежку, а пасля (ці можна было паверыць вачам) сарваў з шыі і гальштук-бабачку, які таксама шпурнуў у траву. А я ж помніў, як тады, на караблі, ён упарціўся, нізавошта не хацеў яго здымаць.

Мы абняліся як добрыя сябры. На вочы набягалі слёзы, такою радаснай была наша сустрэча. І тут я заўважыў, што з будыніны выбегла нейкая дзіўная істота, хутчэй за ўсё, малпачка. Спрытна падняла з зямлі капялюш, а потым і гальштук, і хуценька скіравала да дома, куды неўзабаве падаліся і мы.

— Ты тут жывеш не адзін? — запытаўся я ў доктара і дадаў: — Я паспеў заўважыць нейкае калматае стварэнне. Няўжо гэтак змяніўся клімат на Зямлі, што ў Беларусі пачалі жыць малпы?

— Гэта не зусім малпа, — адказаў доктар Савіч. — Я тады яшчэ не лётаў з вамі. Мяне пасылалі ў блізкія падарожжы. І вось падчас аднаго з тых маршрутаў на Месяцы мы натрапілі на невядомы міжпланетны карабель, які пацярпеў катастрофу. Як ні аглядалі, ніякіх жывых істот не знайшлі. Але ў адным з адсекаў адшукалі прабіркі, у якіх былі зародкі. Ты здагадваешся, што адну з тых прабірак я прывёз на Зямлю. З зародка, што быў у ёй, і з'явілася на свет істота, якую ты назваў малпаю. Але паўтараю, гэта, далібог, не малпа, таму што вельмі хутка яна засвоіла ўсе зямныя мовы. А галоўнае тое, што больш надзейнага, вернага стварэння я не сустракаў. Зараз пазнаёмішся з гэтым маім адданым сябрам.

Мы ўвайшлі ў будыніну, адчынілі дзверы ў адзін з пакояў, і тое, што пабачылі, нас уразіла неймаверна. У шыбіну стукалася, білася крыламі невялікая птушка з чорнай палосачкай-гальштукам на валляку...

— Гальштук! Мой гальштук! — закрычаў доктар Савіч у вялікай роспачы. — Як жа я мог сарваць

яго!.. Ты разумееш, што адбылося?! Ён, напэўна, падняў гальштук, начапіў сабе на шыю, і вось здарылася бяда. Ты ж помніш, Праграма, што хавалася ў ім, станоўча спрацоўвала толькі тады, калі гальштук хтосьці атрымліваў у падарунак. Ва ўсіх іншых выпадках гэта адмоўная энергія. Мой добры сябар стаў птушкаю! — і доктар Савіч адчыніў фортку...

Птушку мы назвалі гальштучнікам. Яе і цяпер можна сустрэць у Беларусі на вялікіх спустошаных лугах-пашах, куды выганяюць пастухі свае статкі. Толькі гальштучнік не заўважае гэтай спустошанасці. Яму, напэўна, бачацца наўкол зялёныя гаі ды парослыя сакаўною травою паляны. Але справа ўжо не ў гальштучніку...

— Дык тое, пра што ты нам тады расказваў, усё ж было праўдаю? — запытаўся я ў доктара пасля таго, як птушка вылецела ў фортку.

— А ты што, сумняваўся?

— Мы ўсе сумняваліся, — сказаў я. — Думалі, ты страціў розум. Таму цябе і звольнілі.

Тым жа днём я расказаў доктару, што Міжнародная асацыяцыя зоркавых палётаў рыхтуе вялікую экспедыцыю з адной толькі мэтай — расшукаць у касмічных глыбінях братоў па розуме, хто прайшоў падобную да зямной эвалюцыю ў сваім развіцці.

— Трэба ляцець да сузор'я Дзевы, — сказаў доктар і праз невялікую паўзу запытаўся: — Як ты думаеш, мне не адмовяць, калі я папрашуся ў гэтае падарожжа?

Ён сапраўды папрасіўся праз нейкі час. І яму не адмовілі. Мы зноў былі членамі аднаго экіпажа

і неўзабаве ляцелі ў сузор'е Дзевы на планету, якая ўяўляе сабою копію Зямлі. Ва ўсялякім выпадку, мы гэтак думалі.

1. Апішыце Зялёную планету, на якую трапілі астранаўты.
2. Раскажыце пра сустрэчу экіпажа касмічнага карабля з жыхарамі незнаёмай планеты. Як выглядалі гуманоіды? Як яны ўспрынялі гасцей-зямлян?
3. Які незвычайны падарунак атрымаў доктар Савіч ад гуманоідаў? Як і чаму гэты падарунак паўплываў на яго паводзіны?
4. Што за таямніца звязана з гальштукам? У чым заключаецца яе сэнс? Знайдзіце адказы ў тэксце і зачытайце іх.
5. Як склалася жыццё Савіча пасля касмічнай вандроўкі на Зялёную планету?
6. Што неверагоднае, чароўнае адбылося на сядзібе доктара Савіча?
7. Як выглядала птушка-гальштучнік?
8. Вызначце ролю гісторыі з ператварэннем малпачкі ў птушку-гальштучніка ў раскрыцці мастацкай ідэі твора.
9. Падзяліце ўмоўна тэкст твора на часткі. Падбярыце да кожнай з іх загаловак.
10. Чаму твор Раісы Баравіковай лічыцца фантастычным?

*11. Каб падрабязней даведацца пра далейшы лёс доктара Савіча, прачытайце кнігу Раісы Баравіковай «Казкі астранаўта» ў час летніх канікул. З гэтага твора вы даведаецеся пра неверагодныя касмічныя падарожжы беларусаў, пабываеце ў дзівосных мясцінах, пазнаёміцеся з незвычайнымі героямі.

ДЗІНТРА ШУЛЦЭ

РОБЕРЦІК

Фаіс была проста дзівосная планета. Яе аранжавыя даліны, змрочныя цясніны[1] і беласнежныя вяршыні гор то цямнелі, то святлелі, таму што планета была зусім невялічкая і час на ёй імчаў вельмі хутка. Нязвыклыя зямлянам суткі на Фаіс здаваліся вельмі кароткімі.

На Фаіс не было ні палёў, ні садоў, і калі на ёй высадзіліся людзі з Зямлі, яны прывезлі з сабою ўсё патрэбнае для жыцця. На аранжавых раўнінах пабудавалі касмадромы, на высокіх гарах паставілі антэны, а цяністыя цясніны пакрылі люстэркавым рэчывам, каб выкарыстаць адлюстраваную энергію белага сонца Фаіс.

Чым больш людзі абжывалі Фаіс, тым часцей іх караблі выкарыстоўвалі яе як прамежкавую станцыю ў космасе, тым больш планета беззваротна траціла сваю яркую прыгажосць.

Аранжавыя даліны зніклі пад пластыкам, з цяснін павылазілі і распаўзліся ў розныя бакі тоўстыя і тонкія кабелі, а горныя вяршыні больш нельга было ўбачыць за густымі кратамі лакацыйных антэн.

Шасцёра астранаўтаў, якія жылі на Фаіс, пакрысе асвойталіся на планеце, ранкам з асалодай любаваліся ўзыходам сонца, а ў тыя ночы, калі не ўдавалася заснуць, садзіліся ў свой старэнькі ўсюдыход і кіраваліся на другое паўшар'е — пазагараць у адной з яшчэ не цывілізаваных далін.

[1] *Цясні́на* — тут: вузкі праход паміж гарамі, скаламі.

Акрамя людзей, на Фаіс жыў робат. Называлі яго Роберцік. Ён не толькі забаўляў людзей — ён правяраў яшчэ лініі напружання, што цягнуліся ад назапашвальнікаў энергіі. Роберцік рабіў гэта дзіўным чынам: ішоў уздоўж лініі, не выпускаючы правадоў з жалезных пальцаў, і пасвістваў; і чым вышэйшае было напружанне на лініі, тым весялей гучала яго песенька.

Ва ўсім астатнім Роберцік быў проста маленькі дураслівец, які пацяшаў астранаўтаў сваёй балбатнёй, часам нечым памагаў, але часцей замінаў. Начамі, калі людзі засыналі, Роберцік, якому не патрэбен быў адпачынак, блукаў па маленькай планеце, забаўляючыся тым, што прымушаў правады іскрыцца, перасоўваў з месца на месца ракеты, ездзіў на старым усюдыходзе, а з набліжэннем раніцы старанна гатаваў сняданак.

Будзіць людзей і гатаваць ім раніцаю каву прыносіла Роберціку велізарнае задавальненне. Ён, усміхаючыся, сядзеў у канцы стала і ўважліва сачыў за людзьмі.

Роберт адрозніваўся ад тых серыйных робатаў, якія калісьці выкарыстоўваліся экспедыцыямі пры асваенні планет. Ён насіў кароткія штонікі. Праўда, спачатку ён патрабаваў надзець яму такі самы касцюм, які насілі ўсе астранаўты. Аднак такі касцюм закрыў бы мноства індыкатараў[1] і кнопак кіравання ў розных месцах яго корпуса, якія павінны былі заўсёды быць на вачах. Так што давялося згадзіцца на спецыяльна пашытыя яму кароткія штонікі.

З усіх астранаўтаў, якія працавалі на Фаіс, Роберцік больш за ўсё пасябраваў з Увальдам, якога тады называлі проста Увіс. Ён быў самы малады ў экіпажы, і маленькая планета стала першым месцам работы ў яго жыцці.

Увіс добраахвотна ўзяў на сябе ўвесь клопат пра Роберціка. Чысціў, змазваў, правяраў рэжымы і ніколі не пакідаў па-за ўвагай ніводнай Роберцікавай скаргі на кантакты, што пачыналі іскрыцца, на суставы, якія парыпвалі, ці на зменлівае напружанне. Псаваўся Роберцік рэдка, у яго былі трывалая канструкцыя, мозг сярэдняга аб'ёму і павялічаны блок запісу інфармацыі. Увісу часам здавалася, што Роберцік запамінае мноства ўсялякай лухты замест таго, каб запаўняць блокі памяці якімі-небудзь карыснымі звесткамі.

---

[1] *Індыка́тар* — прыбор для вымярэння фізічных велічынь, адлюстравання ходу працэсаў або стану аб'екта назірання.

У кароткія і бясконца цудоўныя на Фаіс світальныя часіны Увіс з Роберцікам нярэдка любаваліся ўзыходам сонца з-за найбліжэйшага пагорка. Аднак Роберцік і тады больш глядзеў не на сонца, а на Увіса, таму што відовішча ўсходу, аднойчы зафіксаванае ў памяці робата, больш не цікавіла яго. А Увіс кожны раз адметна выказваў сваю радасць і захапленне.

Калі яны вярталіся ў лагер, Увіс звычайна задаваў Роберціку пытанні; яму было цікава, як робат уяўляе сабе розныя жыццёвыя з'явы.

— Роберцік, што такое кветкі?

— Рэдкі ў Сусвеце працэс, калі неарганічныя[1] злучэнні ператвараюцца ў арганічныя[2].

— А дождж?

— Кругазварот вадароду і кіслароду, — адразу ж адказваў Роберцік.

Тут Увіс пачынаў расказваць пра Зямлю. Роберцік слухаў яго ўважліва: у такія хвіліны ён уяўляў сябе амаль чалавекам і адчуваў, што ў яго жалезным целе адбываюцца нейкія незапраграмаваныя працэсы і змены; яму хацелася кудысьці ляцець, чамусьці спяшацца, яго хваляваў ветрык, што дзьмуў на Фаіс і звычайна адзначаўся толькі барометрам. Роберціку здавалася, што ён улоўлівае водар кветак, які далятае з сенажацяў Зямлі, што высока ў небе павольна лунаюць птушкі (а птушак на Фаіс ніколі не было) і што голыя схілы гор акрываюцца зялёным дыванам.

---

[1] *Неарганíчны* — які не належыць да расліннага або жывёльнага свету; нежывы.

[2] *Арганíчны* — тут: жывы, які мае адносіны да арганізмаў, належыць да жывёльнага або расліннага свету.

Дзень мінаў за днём, і вось надышоў час чарговага палёту на Зямлю, каб папоўніць запасы харчавання, вады і тэхнічных матэрыялаў. Палёт лічыўся нескладаным, і звычайна яго выконваў адзін чалавек. Зразумела, кожнаму астранаўту карцела пабываць дома, таму ляталі ўсе па чарзе.

На гэты раз павінен быў ляцець Увіс. Ён папрасіў дазволу ўзяць з сабою Роберціка. Яму дазволілі, бо пэўны час можна было абысціся і без робата.

Так Роберцік убачыў Зямлю, сапраўдную жывую планету. Дагэтуль ён ведаў толькі Фаіс. Але што такое Фаіс у параўнанні з Зямлёй! Яркая паверхня Фаіс нагадвала ўбранне, пашытае з мноства лапікаў аднаго колеру, Зямля ж была шматфарбная, гарманічная і, галоўнае, жывая.

Вярнуліся яны ў дакладны час. Увіс, поўны новых уражанняў, з падвойнай сілай узяўся за работу, не перастаючы паўтараць, як добра і спакойна дома.

Гледзячы на яго, астранаўты прыгадвалі свае першыя палёты і першыя вяртанні і толькі ўсміхаліся. Аднак даволі хутка іх увага пераключылася з Увіса на Роберціка. Бо з робатам відавочна рабілася нешта незразумелае.

Пачалося гэта адразу пасля палёту.

Калі карабель толькі сеў на Фаіс, Роберцік адмовіўся пакінуць яго. Дарэчы, пра гэта ведаў тады толькі Увіс. Замест таго каб выйсці, Роберцік спыніўся каля адчыненага люка, і Увісу нават здалося, што ў звычайна абыякавым робатавым позірку на гэты раз прамільгнуў страх.

— Што здарылася, Роберцік? — папытаўся Увіс.

— Нічога, — адказаў робат. — Проста я не хачу на Фаіс.

Увіс устрывожыўся. Робат не павінен гаварыць «не хачу». Роберцік мог бы сказаць: «не магу», «не ўмею», «не маю права» альбо «не ведаю».

— Чаму? — запытаўся Увіс, зусім як у чалавека.

Роберцік не адказаў. У тое імгненне ён быў падобны да маленькага капрызнага хлапчука ў кароткіх штоніках. Так што Увіс проста ўзяў яго за руку і вывеў з карабля.

Але з таго выпадку ўсё і пачалося.

Вясёлы і жыццярадасны Роберцік зрабіўся маўклівы і сумны. Ён часта доўга сядзеў адзін на пагорку, нешта ціхенька спяваючы, і адзінае, што ён яшчэ рабіў з задавальненнем, быў кантроль электрычных ліній.

Штовечар Увіс дбайна правяраў тэхнічны стан Роберціка. Але ніякіх адхіленняў у ім не было, усе вузлы, блокі і ячэйкі працавалі нармальна.

Раніцамі Роберцік больш не гатаваў.

— На кухні занадта горача, — тлумачыў ён Увісу, седзячы на касмадроме ў цяньку вежы кіравання. Увіс тым жа вечарам праверыў тэрмастаты[1]. Не, усё было спраўнае.

Усходы яны, як і раней, сустракалі ўдвух, але Увіс больш не задаваў пытанняў, баючыся пачуць у адказ што-небудзь зусім незвычайнае. Увіс разумеў, што пагражае робату, калі і іншыя заўважаць яго дзівацтвы. Пакуль яшчэ ўдавалася выкруціцца, спасылаючыся то на сапсаваны блок, то на разра-

[1] *Тэрмаста́т* — прыбор для падтрымання пастаяннай тэмпературы.

джаныя акумулятары альбо разрэгуляваны рэжым, але, калі так будзе прадаўжацца, бясконцыя няспраўнасці могуць здацца падазронымі.

Увіс пачаў усё часцей браць Роберціка з сабою ў далёкія выезды, часцей даручаў правяраць лінію, стараючыся не пакідаць робата без працы.

Але хутка перастала дапамагаць і гэта. Роберцікавы капрызы станавіліся ўсё больш відавочныя. То ён адмаўляўся прабыць ноч на свежым паветры, заяўляючы, што ночы на Фаіс занадта халодныя, то патрабаваў узмацніць яго ахоўныя схемы, каб паменшыць напругу, якая праходзіла праз яго пры праверцы ліній... Падчас прагулак Увіс пачаў сур'ёзна гаварыць з Роберцікам, тлумачачы яму, што ў людзей і робатаў — розныя правілы жыцця, што робатаў, калі яны не выконваюць загадаў, можна караць, аддаваць у рамонт, замяняць альбо наогул разбіраць на часткі.

— Ну і няхай, — адказваў Роберцік, нават не гледзячы на Увіса.

І настаў дзень, калі Роберцік зусім адмовіўся працаваць. Ток высокага напружання, па яго словах, быў яму небяспечны, а на лініі можна абысціся і без робата: можна ўключыць у ланцуг звычайныя індыкатары, а таксама аўтатрансфарматары[1], якія дарэмна пакрываюцца пылам дзесьці ў далёкім кутку склада.

Не дапамагалі ні ўгаворы, ні пагрозы. Спакойны і абыякавы, Роберцік стаяў перад шасцю астранаўтамі.

---

[1] *Аўтатрансфарма́тар* — апарат для павышэння або паніжэння напружання электрычнага току.

— Дык ты будзеш працаваць?

— Не.

— Цябе адправяць у разборку.

— Няхай.

— Можа, ты скажаш — чаму?

— Я не хачу заставацца на Фаіс.

— Ды чаму ж?

— Фаіс — нежывая планета.

Ён казаў праўду.

Сход вырашыў паведаміць пра няспраўнасць робата на базу. У хуткім часе ім адказалі, што новы робат высланы, а Роберціка трэба разабраць на часткі.

Выканаць гэта, аднак, аказалася вельмі цяжка. Усе згаджаліся трываць Роберцікавы капрызы, рамантаваць яго, наладжваць і ўгаворваць, але разабраць?.. Гэта было амаль тое самае, што забіць.

Насуперак усім інструкцыям людзі вырашылі даць Роберціку поўную свабоду дзеянняў. Ён жа не рабіў нічога дрэннага. Трэба было хіба што больш пільна сачыць за ім, але меры прымаць толькі ў выпадку крайняй патрэбы.

Вестку пра тое, што хутка на Фаіс з'явіцца яшчэ адзін робат, Роберцік сустрэў зусім спакойна. Некалькі сутак ён нерухома сядзеў у цеснай аранжарэі, дзе клімат нагадваў зямны і дзе астранаўты ў вольны час саджалі, палівалі і палолі прывезеныя імі расліны.

— Не сядзі тут, — папярэдзіў Увіс. — Вельмі сыра, і шмат азоту ў паветры, табе гэта шкодзіць.

— Ведаю, — адказаў Роберцік. — Але я павінен быць тут.

Дарэмна спрабаваў Увіс забавіць Роберціка якой-небудзь работай. Роберцік нікуды не выходзіў. А ў тую раніцу, калі Увіс першы раз сустрэў усход сонца адзін, астатнія астранаўты рыхтаваліся прыняць карабель з новым робатам.

— Роберцік, цяпер у цябе будзе сябра, — сказаў Увіс, зазірнуўшы ўвечары ў аранжарэю.

— Мне ўсё роўна.

Увіс хацеў, як заўсёды, праверыць і змазаць робата, але той адмовіўся:

— Не трэба. Табе цяпер хопіць работы з новым. Раскажы лепш яшчэ пра Зямлю. Я паспеў там убачыць так мала… Там шмат такіх вялікіх дрэў, як тыя, што растуць каля касмадрома? Помніш, як я ішоў па сцежцы і ўвесь час спатыкаўся аб карані? Памятаеш? А чаму ты не спатыкаўся і не падаў? Я ўвесь час думаў пра гэта і вось нарэшце зразумеў. Гэта таму, што ты нарадзіўся на Зямлі і ўсё ведаеш загадзя…

Увіс разгубіўся. Каб такое сказаў чалавек — яшчэ зразумела, але робат…

— Праўда, — сказаў ён. — На Зямлі шмат лясоў.

— Чаму ты не жывеш там?

— На Фаіс у мяне работа.

— Хіба на Зямлі яе няма?

— Знайшлася б…

— Тады чаму ты тут?

— Я люблю лётаць, падарожнічаць, бачыць новыя планеты…

— Нават непрыгожыя? Нежывыя?

— Усялякія.

— Не разумею, — сказаў Роберцік і адвярнуўся.

Увіс пайшоў. Калі назаўтра раніцай ён убачыў робата, той сядзеў нерухома. Агеньчыкі, што асвятлялі яго твар, патухлі, стрэлкі прыбораў стаялі на нулі, хоць акумулятары былі зараджаныя. Правая Роберцікава рука была выцягнутая да абагравальніка. Увіс нагнуўся і ў жалезнай далоні ўбачыў маленечкі зялёны парастак, малюпасенькую елачку са светлымі, аксамітнымі іголкамі. У жмені быў пясок, і парастак трымаўся ў ім, чапляючыся ледзь бачнымі карэньчыкамі.

* * *

Самым дарагім талісманам, што прывёз на Зямлю доктар трох касмічных навук Увальд, быў невялічкі крышталёвы блок.

Усе дваццаць гадоў, якія прабыў вучоны на розных планетах, станцыях, касмадромах, а потым і ў навуковай групе Цэнтра, Увальд бярог і ўсюды вазіў з сабою гэтую цацку.

Вярнуўшыся на Зямлю, ён пасяліўся ў сваёй лясной хатцы і часта цэлымі днямі блукаў сярод маладых елачак, а вечары бавіў каля каміна. Зрэдку, у нейкія яму аднаму вядомыя дні, Увальд уключаў тэлевізійны запіс.

Крыніцай запісу быў маленькі крышталёвы блок.

Мала хто бачыў гэты запіс.

Сярод астранаўтаў хадзілі чуткі, што ён паказвае нейкую аранжавую планету, вельмі прыгожую і маленькую.

Яе акрывалі зялёныя лясы і квітнеючыя сады.

Птушкі, звяры і насякомыя на гэтай планеце вельмі нагадвалі зямных.

Рэкі і азёры былі таксама як зямныя.

І ўсяго гэтага там было шмат.

Але больш за ўсё на планеце расло елак.

Увальд нічога не расказваў пра паходжанне гэтага запісу. Аднак яго былыя калегі запэўнівалі, што крышталь — гэта ўсё, што засталося ад блока памяці нейкага разабранага калісьці робата.

Праўда, спецыялісты лічаць, што такой планеты няма і быць не можа. Але іншыя пярэчаць, што ў блоку памяці не можа фіксавацца тое, чаго не існуе ў рэчаіснасці, бо робаты не здольныя ні фантазіраваць, ні марыць.

Нядаўна Увальд завяршыў даследаванне пра здольнасць электроннага мозгу да творчай дзейнасці. Аднак яго высновы пакуль прыняты толькі як гіпотэзы[1], бо кожны ведае, што ў робатаў няма ўяўлення.

1. Як выглядала планета Фаіс? Чаму з цягам часу людзі сталі выкарыстоўваць яе як прамежкавую станцыю ў космасе? Чаму планета пастунова *беззваротна траціла сваю яркую прыгажосць*?
2. Хто такі Роберцік? Якім вы яго ўяўляеце?
3. Чым адрозніваўся Роберцік ад іншых робатаў? Чым займаўся, як ладзіў з людзьмі?
4. Раскажыце пра адносіны Роберціка з Увісам. Як яны бавілі час, пра што гутарылі?
5. Прыгадайце, як Роберцік трапіў на Зямлю. Што надзвычай уразіла яго там?

---

[1] *Гіпо́тэза* — навуковае меркаванне, якое патрабуе праверкі на вопыце; абгрунтаваная здагадка, версія.

6. Як паўплываў на робата палёт на Зямлю? Як змяніўся Роберцік пасля вяртання на планету Фаіс? Чым вы гэта растлумачыце?
7. Чаму Роберцік адмовіўся выконваць ранейшыя даручэнні? Як гэта яго характарызуе? Як паставіліся да яго дзівацтваў Увіс і іншыя астранаўты?
8. Што сталася з Роберцікам? Перачытайце радкі з тэксту, дзе пра гэта гаворыцца.
9. Чаму крышталёвы блок робата стаў для Увіса самым дарагім талісманам?
10. Як вы думаеце, чаму Увіс зацікавіўся праблемай здольнасці электроннага мозгу да творчай дзейнасці? Паразважайце, да якіх высноваў вучоны мог прыйсці.
11. Якія праблемы, закранутыя ў творы, актуальныя і на Зямлі?
12. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны на касмічную тэму «Пейзаж на Сатурне», створаную мастаком Язэпам Драздовічам у 30-я гады мінулага стагоддзя (гл. уклейку). Якім уяўляўся мастаку Сатурн? Апішыце свае ўражанні ад карціны.
13. Што збліжае вобразы далёкай планеты, створаныя мастаком Язэпам Драздовічам і пісьменніцамі Раісай Баравіковай і Дзінтрай Шулцэ?
* 14. Якімі вы ўяўляеце іншыя планеты? Намалюйце іх краявіды, незямных істот або тое, што падкажа ваша фантазія.

КАРОТКІ СЛОЎНІК ЛІТАРАТУРНЫХ ТЭРМІНАЎ

Алего́рыя — іншасказанне; карціна або вобраз, якія маюць пераносны, прыхаваны сэнс. Алегорыя абапіраецца на абагульненні розных жыццёвых з'яў: *воўк — злосць, нелюдзімасць, прагнасць і жорсткасць; дуб — моц, сіла, трываласць; ліса — хітрасць* і г. д.

Апавяда́льнік — асоба, ад імя якой вядзецца аповед.

Апавяда́нне — невялікі празаічны твор, у якім расказваецца пра асобную падзею, выпадак або здарэнне ў жыцці героя. У апавяданні няшмат персанажаў, дзеянне адбываецца на працягу невялікага адрэзка часу.

Апіса́нне — спосаб паказу жыцця, мастацкая характарыстыка абставін, месца дзеяння, абмалёўка знешняга выгляду героя, карцін прыроды.

Апо́вед — паведамленне, расказ пра падзеі, паводзіны, учынкі герояў і іх узаемаадносіны; рух і развіццё дзеяння ў творы.

Апо́весць — мастацкі твор, пераважна празаічны, у якім расказваецца пра шэраг падзей, што адбываюцца на працягу значнага перыяду жыцця галоўнага героя, паказваюцца яго ўзаемаадносіны з іншымі персанажамі.

Ба́йка — невялікі, часцей вершаваны твор сатырычнага зместу з алегарычным сюжэтам і павучальнай канцоўкай (мараллю).

Батле́йка — перасоўны лялечны тэатр, вядомы ў Беларусі з XVI стагоддзя.

Во́браз літарату́рны — карціна жыцця, створаная пры дапамозе творчага ўяўлення, фантазіі пісьменніка, якая адлюстроўвае яго думкі, пачуцці і эмацыянальна ўздзейнічае на чытача. Літаратурным вобразам можа быць герой твора — чалавек, жывёла, нават прадмет, а можа быць пейзаж, мастацкае апісанне рэчы, прадмета, з'явы прыроды.

Геро́й літарату́рны — мастацкі вобраз чалавека, які паказаны ў творы. Ужываюцца таксама паняцці: персанаж, дзейная асоба, літаратурны характар.

Гіпе́рбала — моцнае перавелічэнне ўласцівасцей, якасцей прадмета або з'явы з мэтай мастацкай выразнасці: *Узмахне крылом — быццам бор шуміць, / Узмахне другім — што мяцель гудзіць* (Максім Багдановіч).

Гу́мар — паказ чаго-небудзь у камічнай, дабрадушна-смешнай форме.

Дэта́ль — рыса, выразная падрабязнасць у паказе паводзін, апісанні знешнасці героя, абстаноўкі. Надае карціне, эпізоду эмацыянальную афарбоўку.

Іро́нія — мастацкі прыём, спосаб камічнага паказу, у аснове якога ляжыць стоеная насмешка: ужываецца слова ў значэнні, супрацьлеглым асноўнаму, прамому сэнсу. Іронія можа быць дабрадушнай ці злой, едкай.

Кампазі́цыя — складаная будова літаратурнага твора, размяшчэнне і спалучэнне яго частак, раздзелаў, эпізодаў, сцэн.

Маста́цкая ідэя — абагульненая думка, асноўны сэнс мастацкага твора, тое галоўнае, што хацеў сказаць аўтар.

Мета́фара — перанясенне ўласцівасцей адной з'явы на другую, чым-небудзь падобную на яе: ***А дзень гарыць, а дзень палае*** (Якуб Колас).

Міф — старажытны народны аповед пра паходжанне свету, жыццё прыроды і чалавека.

Паралелі́зм — кампазіцыйны прыём, пры якім два вобразы, чым-небудзь падобныя або процілеглыя, раскрываюцца ў супастаўленні, паралельна, у выглядзе разгорнутага ***параўнання***: *Каля месяца, каля яснага / Усе дробныя зоркі. / А ў Іванькі на куце / Усе любыя госці* (народная песня). Сустракаецца так званы ***адмоўны паралелізм:*** *Не — то не шолах каласочкаў, / У межах росных збажыны; / Не, то не музыка вясны, / А ціхі жаль і нараканне, / З жыццём і сонцам развітанне* (Якуб Колас).

Параўна́нне — мастацкі прыём, характарыстыка аднаго прадмета ці з'явы пры дапамозе яго супастаўлення з іншымі на аснове іх падабенства: ***Што клёкат буслоў*** *— ручаёў перамовы* (Пятрусь Броўка).

Пейза́ж — малюнак прыроды ў літаратурным творы, які дае магчымасць уявіць месца дзеяння, характарызуе душэўны стан героя, яго паводзіны.

Пе́сня — вершаваны і музычны твор для выканання голасам (спявання).

Пе́сня літарату́рная — песня, створаная на словы паэта.

Пры́тча (пры́павесць) — невялікі алегарычны (іншасказальны) твор павучальнага характару.

Рытм — раўнамернае паўтарэнне, чаргаванне вершаваных радкоў, а ўнутры радкоў — націскных і ненаціскных складоў.

Ры́фма — сугучнасць канчаткаў радкоў у вершаваным творы.

Саты́ра — вострае, з'едлівае выкрыццё адмоўных з'яў жыцця і недахопаў чалавечага характару.

Сі́мвал — умоўнае абазначэнне думкі, ідэі, перажывання, з'явы праз мастацкі вобраз, які нечым нагадвае іх. Напрыклад: *жыта — сімвал жыцця, дабрабыту, мірнай працы, шчасця; крыж — сімвал веры*.

Страфа́ — частка вершаванага тэксту, якая змястоўна аб'ядноўвае некалькі радкоў.

Сюжэ́т — паслядоўнае разгортванне падзей, у якіх выяўляюцца характары і ўзаемаадносіны герояў. Выдзяляюць этапы сюжэта: экспазіцыя, завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя, развязка.

Троп — ужыванне слова ў пераносным значэнні (эпітэт, параўнанне, метафара, увасабленне, сімвал, гіпербала, алегорыя і інш.). Тропы дапамагаюць пісьменніку вобразна, маляўніча перадаць жыццёвыя з'явы.

Тэ́ма — жыццёвая з'ява або кола з'яў, пра якія ідзе размова ў творы.

Увасабле́нне — мастацкі прыём, калі нежывым, неадушаўлёным прадметам і з'явам надаюцца ўласцівасці чалавека або жывых істот: ***Уцякала зіма*** *ад вясны, /* ***Уцякала*** *па рэках, азёрах, /* ***Лёд*** *затрэскаў,* ***закрэктаў, заныў****, /* ***Здрадзіў*** *лёд — і вада на прасторы* (Рыгор Барадулін).

Фанта́стыка — гэта вобразы, падзеі ці абставіны, абмаляваныя ў мастацкім творы, але немагчымыя ў жыцці.

Эпі́тэт — мастацкае азначэнне, якое вобразна характарызуе з'яву, прадмет, чалавека: *Зямля мая то* ***мяккая****, то* ***мулкая****, / Ад навальніц* ***прасторная*** *і* ***гулкая*** *— / Такая непаўторная заўсёды. / Ад спёкі* ***разамлелая, спакойная****, /* ***Бярозавая, бэзавая, хвойная*** *— / Яна найпрыгажэйшая заўсёды* (Пімен Панчанка).

ЛІТАРАТУРА

Анталогія беларускай паэзіі : у 3 т. / рэдкал. : Р. Барадулін [і інш.] ; уклад. А. Лойка. — Мінск : Маст. літ., 1993. — Т. 2.

Анталогія беларускай паэзіі : у 3 т. / рэдкал. : Р. Барадулін [і інш.] ; уклад. У. Гніламёдаў. — Мінск : Маст. літ., 1993. — Т. 3.

Беларускі фальклор : энцыкл. : у 2 т. — Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 2005. — Т. 1.

Васілевіч, А. Выбраныя творы / А. Васілевіч ; уклад., камент. аўтара ; прадм. А. Сямёнавай. — Мінск : Беларус. навука, 2010.

Васіль Шаранговіч : Кніжная графіка. Станкавая графіка. Акварэль. Малюнак. — Мінск : Беларусь, 2008.

Віктар Барабанцаў. Жывапіс. — Мінск : Рупис, 2004.

Владимир Маслеников. — Минск : Поликрафт, 2006.

Елена Бархаткова. Живопись. Каталог. — Минск : Четыре четверти, 2015.

Іканапіс Беларусі XV—XVIII стст. : альбом / аўтар тэксту і склад. Н. Ф. Высоцкая. — Мінск : Беларусь, 1995.

Лазука, Б. А. Гісторыя беларускага мастацтва : у 2 т. / Б. А. Лазука. — Мінск : Беларусь, 2007. — Т. 2 : XIII — пачатак XXI стагоддзя.

Магілёўскі абласны мастацкі музей імя П. В. Масленікава. — Магілёў : АмелияПринт, 2012.

Мая зямля. Жывапіс беларускіх мастакоў. — Мінск : час. «Мастацтва», 1996.

Строгіна, С. В. Сучаснае выяўленчае мастацтва Магілёўшчыны : зб. артыкулаў. — Мінск : Белпрынт, 2009.

Танк, Максім. Паслухайце! Вясна ідзе... : вершы, балады, паэмы / уклад. і прадм. В. Рагойшы. — Мінск : Маст. літ., 1990.

Эдуард Римарович. Живопись. Монументальное искусство. — Белорусский союз художников, 2006.

Язэп Драздовіч : альбом-манаграфія / уклад. Мікола Купава. — Мінск : Беллітфонд, 2002.

ЗМЕСТ

(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Бельскі Алесь Іванавіч
Цітова Людміла Канстанцінаўна

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

Вучэбны дапаможнік для 6 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*
Рэдактар *Л. Б. Сопат.* Мастак *В. В. Дударэнка*
Вокладка мастака *Л. М. Рудакоўскай*
Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*
Камп’ютарная вёрстка *Ю. М. Галавейка*
Карэктары *Д. Р. Лосік, К. В. Шобік, Л. Г. Ганчарэнка*

Падпісана ў друк 29.04.2016. Фармат 60×90 1/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 19,5. Ул.-выд. арк. 12,05.
Тыраж 131 520 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай
рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа». Пасведчанне аб дзяржаўнай
рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў
№ 2/3 ад 04.10.2013. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск